

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra

UNIVERSITY OF LATVIA
Faculty of Philology
Baltic Languages

BALTU FILOLOĢIJA

XVI (1/2) 2007

Baltu valodniecības žurnāls

Journal of Baltic Linguistics

LU Akadēmiskais apgāds

UDK 811(082)(051)
Ba 418

BALTU FILOLOĢIJA

Redaktors / Editor

Pēteris Vanags

*Latvijas Universitāte, Stockholms universitet
Redaktora vietnieki / Associate Editors*

Lidija Leikuma
Latvijas Universitāte

Edmundas Trumpa
Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Saulius Ambrazas
Lietuvių kalbos institutas

Aleksej Andronov
Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet

Laimute Balode
*Latvijas Universitāte,
Helsingin yliopisto*

Alfred Bammesberger
Katholische Universität Eichstätt

Rick Derksen
Universiteit Leiden

Pietro U. Dini
Università degli Studi di Pisa

Trevor G. Fennell
Flinders University of South Australia

Inta Freimane
Latvijas Universitāte

Artūras Judžentis
Lietuvių kalbos institutas

Baiba Kangere
Stockholms universitet

Simas Karaliūnas
Vytauto Didžiojo universitetas

Benita Laumane
Liepājas Pedagoģijas akadēmija

Dace Markus
Latvijas Universitāte

Nicole Nau
*Uniwersytet im. Adama
Mickiewicza w Poznaniu*

Juozas Pabrėža
Šiaulių universitetas

William R. Schmalstieg
Pennsylvania State University

Wojciech Smoczyński
Uniwersytet Jagielloński

Bonifacas Stundžia
Vilniaus universitetas

Lembit Vaba
*Eesti Keele Instituut,
Tampereen yliopisto*

Jānis Valdmanis
Latvijas Universitāte

Steven Young
*University of Maryland,
Baltimore County*

Baltu filoloģija ir recenzējams izdevums ar starptautisku redakcijas kolēģiju. Visus iesniegtos rakstus pirms to publicēšanas recenzenti novērtē un akceptē.

Baltu filoloģija is a fully refereed journal with an international panel of referees. All articles submitted are assessed by our referees before being accepted for publication.

Sējuma valodas konsultanti: Jānis Kušķis (latviešu valoda), Vaiva Puķīte (angļu valoda), Edmundas Trumpa (lietuviešu valoda).

Language consultants for this volume: Jānis Kušķis (Latvian), Vaiva Puķīte (English), Edmundas Trumpa (Lithuanian).

Redakcijas adrese / Editorial Address

Baltu valodu katedra
Filoloģijas fakultāte
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4A
Rīga, LV-1050, Latvia
e-pasts: pvanags@latnet.lv

© Latvijas Universitāte, 2007

ISSN 1691-0036 (14)

ISBN 978-9984-825-44-1

SATURS – CONTENTS

Raksti – Articles

Maigone BEITIŅA Adverbiālo attieksmju izpausme izloksnēs.....	5
Jūratē ČIRŪNAITĒ XVI – XVII a. Lietuvas totorių moterų užrašymo standartai	31
Eric P. HAMP Baltic Evidence on IE ‘6’	47
Stephan KESSLER Normvorstellungen und ihre Umsetzung in Adolphis Grammatik von 1685	49
Jowita NIEWULIS-GRABLUNAS Punsko šnektos balsių fonologinės sistemos apžvalga	73
Thomas OLANDER Once on Desinential Accent in Balto-Slavic Mobile Paradigms	81
Anta TRUMPA Latviešu un lietuviešu valodas īpašības vārdu semantisko pārmaiņu cēloņi	87
Edmundas TRUMPA Pelesos šnektos izoliotų balsių savybės	97
Loreta VAIČULYTĒ-SEMĒNIENĒ Depiktyvų semantiniai tipai ir jų morfosintaksinis žymėjimas.....	113
Andrejs VEISBERGS Jaunvārdi un valodas attīstības virziens	133
Hronika – Chronicle	
Konferenz <i>Baltistik gestern und heute</i> in Berlin (<i>Reiner Eckert</i>)	141
3. letonistu seminārs Kuldīgā 2007. gada 12.–18. augustā (<i>Everita Andronova</i>).....	144

Recenzijas – Reviews

Zigmas Zinkevičius. Krikščionybės ištakos Lietuvoje: Rytų krikščionybė vardyno duomenimis. Vilnius: Katalikų akademijos leidykla, 2005. (<i>Artūras Judžentis</i>)	157
Rainer Eckert. Studien zur Sprache der lettischen Volkslieder. Phraseologische, lexikalische und syntaktische Probleme. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2007. (<i>Pēteris Vanags</i>).	165

Atceres – Biographical Articles

Alvilam Augstkalnam – 100	175
Alvilu Augstkalnu (1907–1940) pieminot (<i>Sarma Kļaviņa</i>).....	175
Alvila Augstkalna piezīmes <i>Sīki novērojumi</i> (<i>Brigita Bušmane</i>).....	183
Nepilnīga Alvila Augstkalna darbu bibliogrāfija (<i>Jānis Augstkalns</i>).....	188
Izdošanas principi – Publication Policy.....	194

ADVERBIĀLO ATTIEKSMJU IZPAUSME KURZEMES IZLOKSNĒS

Maigone BEITIŅA
Liepājas Pedagoģijas akadēmija

Latviešu dialektoloģijā sintakse ir ļoti maz pētīta. Profesore Marta Rudzīte savos dialektu pētījumos bieži piemin vārdu un vārdformu saistīšanas īpatnības, piemēram, prievārds + deklinējama vārda locījums (*ak jūs nuō tuō stūri²* Biriņos), saikļa izvēli saliktā teikumā (*ka čūsk luōcejās² zibens, līž n^ooskrē:ī² zeme* Stendē), locījuma izvēli pie darbības vārda (*tas a dēřēt pakķēt līž²* Vandzenē) (Rudzīte 1964: 251; 254), taču viņa nenošķir atsevišķas nodaļas sintaktisko konstrukciju aprakstam.

Dažu citu valodnieku izlokšņu aprakstos sintakses nodaļas ir rodamas, piemēram, Mildas Graudiņas disertācijas darbā „*Laidzes un Kandavas izlokšne*” ir „*Dažas piezīmes par sintaksi*”: locījumu lietošana, vārdu kārta, teikuma locekļu saskaņa (Graudiņa 1964: 246–257).

Ir arī nozīmīgi darbi tieši sintakses laukā: Maija Medene-Poiša. *Lazdonas un Praulienas izlokšņu sintakse*. LVU 1961, diplomdarbs; Ieva Ozola. *Vitrupe izlokšnes divdabju sistēma un lietošanas tipi*. Filoloģijas doktora disertācija, LPA, 1996. Taču šie darbi nav veltīti Kurzemes runai.

Rakstam par pamata avotiem izmantoti ilustratīvie teksti no apcerējumiem par Nīcas izlokšni (Bušmane 1989), par Popi un kaimiņizlokšnēm (Krautmane-Lohmatkina 2002), par Laidzes un Kandavas izlokšni (Graudiņa 1964), par Stendes izlokšni (Draviņš un Rūķe 1955; 1956; 1958). Izmantoti arī senākie Kurzemes izlokšņu apraksti Filologu biedrības Rakstos (1927–1940), kā arī jauni Liepājas Pedagoģijas akadēmijas studentu un pasniedzēju vākumi (1978–2006).

Adverbiālo attieksmju semantiskais lauks ir ļoti plašs: ar tām mēs izsakām darbības vai citas pazīmes izpausmes vietu, vidi, laiku, cēloni, nolūku, veidu, mēru, ierobežojumu, nosacījumu, rezultātu. Arturs Ozols grāmatā „*Latviešu tautasdziesmu valoda*” blakus šiem minētajiem nošķir vēl

pavadapstākli –

Es adiju raibus cimds, Bērziņā lūkojot BW 7239,

līdzekļa apstākli –

Sieniet manu kumeliņu Zaļā zīda pavadā BW 578,

stāvokļa apstākli –

Ko, māmiņa, man darīt,

Kā bēdās remdēties? BW 126, 6.

(Ozols 1961: 368–381)

Katrai semantiskajai apstākļu grupai var būt dažādas formālās valodiskās izpausmes, var būt vairāk vai mazāk sinonīmu formas variantu, kas dod iespēju saskatīt spilgtāko, tipiskāko katrai izlokšņu grupai.

Dialektus, kā arī atsevišķas izloksnes parasti nošķir pēc fonētiskajām, morfoloģiskajām un leksiskajām īpatnībām. Vai sintaktiskajās konstrukcijās arī ir būtiskas diferencējošas īpatnības, kas raksturo izloksnes, izlokšņu grupas, dialektus, – tas ir pētījams jautājums.

Ekscerpētajos Kurzemes izlokšņu tekstos biežāk lietoti ir nolūka, vietas, laika, veida, mēra, cēloņa apstākļi. Katram no tiem var būt vairāki semantiski varianti, piemēram, ar laika apstākli var izteikt ne tikai pašu norises laiku, bet arī tās sākumu vai beigas, atkārtotāšanās biežumu un tamlīdzīgi. Līdz ar to dažādas ir laika apstākļa izteikšanas iespējas: adverbs, deklinējama vārda atkarīgs locījums, prepozicionāls savienojums –

ru:diņas ju biē:ž nuō rītem i ziē:d nuojeñt ('salnas nokosti'). Pope (PKI 199)

Nolūka apstākļis

Nolūka apstākļis semantiskajā ziņā ir samērā viendabīgs: ar to izsaka darbības realizēšanas mērķi, noderību. Formālajā izpausmē tam ir daudz variantu. Tipiskākais nolūka apstākļa izteikšanas veids visu pētīto izlokšņu tekstos ir prievārds *priekš* ar lietvārda **ģenitīvu** kursiskajās izloksnēs –

un tur viņus (mencus) izkūpināja tādus brūnus priekš ēšanas. * Nīca (LU Dinne 1988)

te jau sāka pirkt to plānāko, to lēto slēžu audeklu priekš vasaras. Nīca (LU Dinne 1988)

un prievārds *priekš* ar lietvārda **akuzatīvu** lībiskajās izloksnēs –
mukļ graū ūdeñis i dikt mīksc priēkš margešēn. Laidze (VLIR VIII 192)

priēkš valķešēn būs lāb. Laidze (VLIR VIII 241)

Taču arī Lejaskurzēmē gadās *priekš* + **akuzatīvs**:

tas (nosusinātais purvs) bij domāts saimniecībām priekš sienu. Rucava (LPA 2004)

Ja pārvaldījumā ar *priekš* ir vietniekvārds, tad gan kursiskajās, gan lībiskajās izloksnēs visbiežāk tas ir instrumentāli vai datīvā –

mān priēkš tevīm jastrāda. Stende (St III 83)

priekš tam (iešanai) bi apkārt tas ugaņģis, ka tur var pastaigāt apkārt. Nīca (LU Dinne 1988)

* Diakritiskās zīmes izlokšņu piemēros ir saglabātas tur, kur tās ir bijušas ekscerptos.

Datīvs tiešajā pārvaldījumā noderības izteikšanai arī tiek izmantots abās izlokšņu grupās, tomēr retāk nekā prepozicionālais savienojums ar *priekš* –

japlūc cūkam zā:l', jaraveḡ duô:bs. Venta (PKI 27)

egles kāti grâbekļiēm i tie labâkie. Grobiņa (Mnv 270)

Dažkārt abas sinonīmās konstrukcijas izmanto pamīšus –

nu i gân sacep:s (raušus) priekš vēsēl kârspēk. vo ta tiēm badkâšim vār maiz sacept? Laidze (VLIR VIII 172)

auzu salmus, tos jau vāķe šķūnī lopiem priekš barības. Nīca (LU Dinne 1988)

Nolūka datīvam var būt daļēja modāla – (veida) nozīme –

viênâm drēbâm jabût tâ guôdâm kuo vār uzvilkt. Laidze (VLIR VIII 235)

Aiz virzības vārdiem nolūku izsaka ar **lokātīvu** –

bet pa to laiku arī viens cits pie tās Tupešu meitas atjāja precībās, bet to nu noraidīja. Nīca (LU Dinne 1988)

tur vis:ēr mēs i gâjš uôgas pruôj. Ance (PKI 29)

Šim lokātīvam var būt vietas apstākļa nianse –

es jums istastes, kâ es a Anniņ gâ bûzļes ('budēļos'). Puze (Pnv 18)

Arī **nenoteiksme** nolūka izteikšanai parasti atkarīga no virzības verba –

âšu badīt ('ātes zvejot') *jūrâ brauca.* Nīca (NI 219)

vîr šuorît nuogâi siên plâūt. Kandava (VLIR VIII 166)

nuôskrēja skâbeņu raût. Pērkone (FBR XVIII 134)

Taču nenoteiksme kā zināma procesa apzīmējums var izteikt arī kāda cita verba, ne tikai virzības nolūku –

kâ ataļguôjumu [dēls no tēva] saņēma vienu guôvi mitināt, âitu, laiķam trīs pūri rudzu .. Nīca (Mnv 132)

Ne tik bieži, tomēr nolūka nozīmē ir lietoti prepozicionāli savienojumi ar *dēļ, labad, pa, pie.*

Prievārds **pie ar ģenitīvu** (gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī) nolūka nozīmē pierakstīts Nīcā vēl pirms 20–30 gadiem (Bušmane 1989: 240) –

dēls nuogâja pie maizes; nuogâju pie suvēnu, gribēju pirkt. Nīca (NI 240)

J. Endzelīns raksta: „Dažās dienvidu Kursas izlokšnēs *pie* lietojams arī *pēc* vietā finālā nozīmē, piem., *pie zuvu braukt* (Nīcā), *pie zāļu iet* (Gaviezē).” (Endzelīns 1951: 680)

Iespējams, ka *pie* lietojumu nolūka konstrukcijā balsta saistījums ar virzības vārdiem – *iet, noiet, braukt*, kam prievārda *pie* pārvaldījums ir parasts.

Prievārds **pa ar akuzatīvu** nolūka nozīmē, savukārt, pierakstīts Ziemeļkurzemē – Popē:

tuos ašks zer pa tēļ ar, ka i lāb priekš niērēm. Pope (PKI 147)
kas tie ru:p: ę [pakulas], tuōs akal māisēm .iz·brūķę (parastāk *tuōs pa māisem .iz·brū:ķę*). Puze (PKI 297)

Popes vārdu savienojumam *dzer pa tēju* Nīcā atbilst saistījums ar nolūka lokatīvu, kam veida nianse – *tas i tas siřmulis [augš]. viņu dzeř ar tējās.* (NI 139)

Prievārds *dēļ ar ģenitīvu* vai *akuzatīvu* (tāmniekos) nolūka nozīmē ne vienmēr nošķirams no cēloņa nozīmes –

ka Dāhļ; wiņģa Dāhļ. (Lj 43)

kuō viš vis: naų vīņ dēļ dareis? Kandava (VLIR VIII 239)

strīdās dēļ tuō barib (lopiem). Kandava (VLIR VIII 239)

dēļ mū:į pleišās; nāu:ds dēļ. Stende (St III 66)

Kā redzam, prievārda novietojums aiz lietvārda vai tā priekšā variējas arī vienā izloksnē. Jāpiebilst, ka prievārds *dēļ* Kurzemes izloksnēs vispār ir reti lietots.

Prievārdu *labad* ar ģenitīvu nolūka nozīmē (ar cēloņa nozīmes niansi) ekscerpētajā materiālā pamanīju tikai Stendes tekstā –

māns labad [šnabs] vo' ir, vo 'naų.

'eidę:n labād jo mušs naų 'jaķļvejās. (St III 69)

Jāņa Langija vārdnīcā, kas pārstāv Nīcas un Bārtas runu 17. gs., prievārds *labad* skaidrots sinonīmijā ar prievārdu *pēc*:

mannis pāhts (labad) (Lj 67)

Langijs, tulkodams šo prievārdu, norāda uz pareizu **vietniekvārda** izvēli: nevis *Es mannis labbad to darr'*, bet *Es sōwis labbad to darr.* Lj 68.

Jādomā, ka šis nolūka izteikšanas veids Kurzemē nav bijis aktuāls un nav rodams arī pēdējo gadu pierakstos.

Tātad ieskats nolūka attieksmju izteikšanas variantos liecina par divām variantu grupām:

1) lietojums bez teritoriāla ierobežojuma – netiešajā pārvaldījumā ar prievārdiem *priekš, dēļ* (reti); tiešajā pārvaldījumā ar datīvu, lokatīvu, kā arī ar nenoteiksmi;

2) lietojums tikai kādā vienā izloksnē vai izlokšņu grupā – netiešajā pārvaldījumā ar prievārdiem *pa, pie, labad* –

ašks zer pa tēļ (Pope);

nuōgāja pie maizes (Nīca);

māns labād vo 'ir, vo 'naų. (Stende)

Ir arī tādi adverbiālo attieksmju izteikšanas varianti, kas neizslēdz lietojumu vienā vai otrā izlokšņu grupā, resp. vidus vai lībiskajā dialektā, bet atšķiras pēc lietojuma biežuma. To var redzēt citu apstākļu analīzē.

Vietas apstākļi

Vietas apstākļi norāda „vietu, kur kaut kas norisinās vai atrodas, vietu, uz kuru vērsta kāda darbība, kā arī vietu, no kurienes sākas darbība.” (Mllvg II 338)

Ekscerpētie izlokšņu teksti rāda, ka tipiskākie vietas raksturojumi ir prepozicionāli savienojumi un lokatīvs, pirmām kārtām tie ir lietvārda vai (retāk) vietniekvārda lokatīva un prievārda *iekš* (ar atbilstošu locījumu) konkurence, varbūt var teikt – sinonīmija. Gan vietas lokatīvs, gan prepozicionālais savienojums parasti tiek lietots visās Kurzemes izlokšnēs –

vistai vaiģ izsapērties iekš smilkt. Rucava, Būtiņģe (LPA 2004)

graudi bira .. iekš tāda kastiņa, tajā bira tie graudi un lēni sijājās iekš tā dzirnavu cauruma. Nīca (LU Dinne 1988)

zivis .. salika kastiņā, iepakāja, brauce Liepājā uz tirgu. Nīca (LU Dinne 1988)

pien .. salēj kannes un bāz akes. Puze (Pnv 14)

Taču Popes, Puzes, Ances, Laidzes, Stendes tekstos lielā pārsvarā ir prepozicionālais savienojums ar *iekš*. Kāpēc? Valodas vēstures sakarā ir dzirdēts apgalvojums, ka šis *iekš kā* ir sintaktisks ģermānisms, bieži lietots veclatviešu rakstos. Tā arī ir Manceļa, Glika, Stendera tekstos –

.. iekš jūras dažādas zivis un zvēri mājo. (Stenders 1789: 14)

Kas bedri rok, tas kritīs iekš tās. (Bībele 1739)

Arī Daina Nītiņa monogrāfijā „Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā” (1978: 84) raksta: „Prievārds *iekš* rakstu valodā izplatījies citvalodu – vācu resp. latīņu valodas – ietekmē.” Iemesls varētu būt tāds, ka vācu valodā nav lokatīva locījuma, vietu nevar raksturot bez prievārda *in, an* vai cita, tāpēc tulkotājs meklē prepozicionālu savienojumu vietas attieksmēm arī latviešu valodā.

Tas tā varētu būt attiecinājumā uz tulkotajiem reliģiskajiem un juridiskajiem tekstiem 16.–19. gs. Taču reliģisko tekstu ietekme uz latviešu zemnieku **sarunvalodu** diez vai varētu būt tik spēcīga un ilglaicīga, lai realizētos izlokšnēs vēl 20. un arī 21. gadsimtā. Patī leksēma *iekš*, kā to skaidro K. Karulis (1992: 334–335) un J. Endzelīns (1905: 395), ir baltu cilmes (no lietvārda *iekša* illatīva formas *iekšan*), nav aizgūta.

Domāju, ka Kurzemes lībiskajās izlokšnēs prepozicionālā savienojuma *iekš + A vai Ģ* pārsvars lietojuma biežumā pār lokatīvu ir dialekta morfoloģisko īpatnību nosacīts: tāmniekos lietvārdu locījumu galotnes ir tiktāl reducētas, ka ir traucēta izteiksmes skaidrība. Piemēram, *ā*-celmu lietvārdiem sakrīt datīva un lokatīva forma – *ruōka // ē* – kam? kur? Sakrīt nominatīva un akuzatīva forma – *ruōk* – kas? ko? Dažviet lokatīvā ir zudusi ne tikai galotne –

stā mā! viš *nebi mā.* Puze (PKI 306)

tuõ nevaîg jeñt ruok. Ance (PKI 306)

Un tā nu daudzos Ziemeļkurzemes tekstos mēs lasām –

iekš tuõ krūz i. Kandava (VLIR VIII 239)

te jau nebi tãc spains, jaslauc iekš kok ãip. Ugāle (LPA 2004)

nuo Kañdaus tas atruõdãs deviñ kilometr iekš ziemeļiem. Kandava. Līģciems (VLIR VIII 281)

Saistībā ar vietniekvārdu prievārds *iekš* pārvalda dažādus locījumus: instrumentāli, datīvu, akuzatīvu –

teic kuõ grib, viš iekš tevim i eskatejiēs. Laidze (VLIR VIII 239)

iekš kam *tã gudrib ãstēn i?* Stende (St II 70)

iekš kuõ *tu iebãz?* Laidze (VLIR VIII 205)

vo tu iekš šituõ grib kuõ atrast? Laidze (VLIR VIII 203)

Lejaskurzemē arī nav svešs prepozicionālais savienojums ar *iekš*, bet tam ir vērojams zināms semantisks ierobežojums – ar to izsaka galvenokārt kādu telpu, kur kas atrodas –

ãzdures i iekš tãm pašã durēm vel uõtra dure. Nīca (NI 233)

iekš *tiem reģjiem* *viņš (vējš) saspiedãs.* Nīca (LU Dinne 1988)

adiēni (‘vasaras rudzi’) tiē tig iekš tãš ģēras zemes labi pãatūg. Grobiņa. (Mnv 269)

Virzību telpā *iekšã* var izteikt uzsvērts divkāršs lokatīvs –

ej istubã juõ dubēnã! Pērkone (FBR XVIII 134)

Svarīgi šķiet atzīmēt, ka *iekš* ar lietvārdu **daudzskaitlī** kursiskajās izloksnēs dažviet saglabã ģenitīva pārvaldījumu – **iekš rudzu, iekš miltu** –

nu pēc palik tãdu maizi, tãdu pīļēnu, tuõ iēliks iekš miltu. Sventāja (Mnv 106)

Tã gadãs arī ar citiem prievārdiem adverbiālajãs konstrukcijãs – ar *pie, ãz, aiz, no* – **ãz mežu, ãz pļavu** –

citreiz trīs iet a to laivu jūrã, tad aka no mãju iet tas trešais klãt. Nīca (LU Dinne 1988)

es puķes tã nogriezu, ka no saknīšu isauga aka. Nīca (LU Dinne 1988)

Reta bija tã sēfina,

Ku pie vãrtu uozuolinc. Nīca (LPA 1995)

viņam tãda brūte piesitãs, atbrauca no leišu, nodreijã viņam naudu. Rucava (LPA 2004)

Ir pierakstīts senais instrumentālis ar prievārdu *uz, pa, gar* –

plestiķi [‘tauriņi’] uzdē uz kãpuõstis uõliņas. Bārta (Mnv 181)

tag jau a zirgu nebrauc uz laũkis. Nīca (NI 180)

es brauc(u) ar tiēs ratis pa tiēs kalnis, gar pašis ruobežis. Ziemeupe (NI 180)

Dažu prievārdu kā leksēmu izvēlē adverbīālo attieksmju izpaušmei var būt areāls ierobežojums resp. vairāk vai mazāk tipisks lietojums. Stendē, piemēram, retumis arī citur tāmniekos, labprāt lieto prievārdu *gar*, kura vietā citur ir *ap*, *pie* –

ja=apliēk drānčš gār kaktl. Stende (St III 65)

šēduļ.k – aplikc zi:fgam gar vīd. Pope (PKI)

tā ęsuôt pīrmę rež, kad zāldac vīņ apvęd gār stū:r. (Lfv II 440 – *apvest ap stūri*) Valdgale (LVIR VIII 282)

Uzmanību piesaista prievārdu *zem*, *apakš*, *pa* sinonīmija. Izrādās, prievārds *zem* ir relatīvi jauns, un liela daļa Kurzemes tekstu apstiprina prievārda *zem* vēlāku ienākšanu latviešu valodā. Nevienā 17. gs. vārdnīcā – ne G. Manceļa, ne J. Langija, ne K. Firekera vārdnīcā, ne arī „Manuale Lettico-Germanicum” (2001) – nav šī vārda, nav tā arī 17. gs. gramatikās. (Endzelīns 1905: 38)

Izlokšņu pētītāji, piemēram, M. Graudiņa (Graudiņa 1964: 242) atzīmē, ka prievārdu *zem* Laidzes novadā vairāk lieto jaunākā paaudze –

kaķš palīd zem gulīt. Kandava (VLIR VIII 242)

ka būs zem zem, ta būs miērs. Laidze (VLIR VIII 242)

Parasti Kandavas un Laidzes apkārtnē un bieži arī citur Kurzemē vietu *zem* kaut kā apraksta ar prievārda *apakš* // *apukš* palīdzību –

pagrūž tuōs tupēls apukš gulīt. Laidze (VLIR VIII 168)

apukš debesīm ‘*tāc naų vėl ‘zīms!* Stende (St III 63)

Kā pēdējā piemērā (*apukš debesīm*), tā arī citkārt šai konstrukcijai var būt pārnesta nozīme –

tiks apukš ‘āū:b ‘*tiks sievas kārtā*’. Stende (St III 63)

naų vęcūmdiēnās ja-iēt apukš cit ‘*nebūs jābūt atkarīgam no cita*’ Stende (St III 63)

kā:d cilvēk ta nežīve apukš soūt! Laidze (VLIR VIII 239)

Lejaskurzemē *zem* vai *apakš* vietā sacīts *pa* –

dzīvs pa zemi nevar palīst. Gramzda (FBR IX 107)

palīst pa galdu. Dunika, Rucava (EH II 118)

pa uozuolu patecēju. Rucava (FBR VII 127)

pa Gald’ tuppāht. Nīca (Lj 72)

Atšķirībā no prievārda *zem* retā lietojuma, it bieži Kurzemē sa-stopam adverbu *zemē*, izsakot darbības virzību uz leju vai projām, nost –

ābelam ziē:d bīrst jo zeme. Stende (St III 49)

liek kuōku pāri, lai viņu (sienu) nepūš vēš *zemē*. Nīca (NI 239)

Savdabība ir šā vārda nozīmes abstrahēšanās, attālināšanās no adverbīālās lokālās nozīmes –

kuō ‘*tu neņem cepūr zeme?* Stende (St III 49)

Ar adverbu *zemē*, *zem* īstēni izsaka darbības vārda perfektivitāti; konstrukcija veidojas arī ar darbības vārdiem, kam nav tiešas virzības nozīmes, – *krejot*, *pučēt*, *ņemt*, *grābt*, *skalot*, bet virzības nianse rodas no piedēkļa *no-* – *noņemt*, *nokrejt*, *nogrābt*, *noskalot*; perfektivitāti spēcina adverbs *zemē*, *zem*.

nuokrej to krejam **zem**. Tārgale (Pnv 358)

.ait-ā:ʒ .. tuōš .. n^opu: c:ē zeî a tâ:d ka:s:mai ('aitādas – tās nopucē ar tādu kasāmo'). Pope (PKI 258)

nuogrāpt tuos saļlams **zem**. Ance (PKI 198)

Šāda tipa teikumos laikam gan pareizāk būtu runāt par perfektīva darbības vārda analītisku formu – tātad paplašinātu izteicēju *nokrejo zem*, *nopucē zem*, nevis par izteicēju un vietas apstākli. Šīs latviešu valodas, un it īpaši Kurzemes izlokšņu, verbālās konstrukcijas daudzkārt skaidrotas ar lībiešu, arī igauņu valodas interferenci. Tā J. Endzelīna, M. Rudzītes, E. Vēri u. c. darbos (Liparte 1996: 30–35). Lībiešu valodā nav raksturīgi piedēkļi, toties adverbiem ir liela semantiskā un gramatiskā slodze (Boiko 2001: 180–192). Adverba funkcija verba perfektivitātes izpausmē un reizē darbības vietas precīzā raksturošanā ir aktuāla ekscerpētajos Kurzemes tekstos – vairāk lībiskajās izloksnēs, bet redzama arī Lejaskurzēmē.

Līdzīga funkcija kā adverbam *zemē* ir arī dažiem citiem adverbiem, kam pamatā ir senais illatīva locījums, – *āren*, *iekšen*, *iekšene*, *nosten*, *cauren*, *kopen*, *augšen* –

diž ·ūdiņ·kaļš bi .. tuō tād: .us.kārse ūukšēn. Ance (PKI 360)

iedrup:an iekšēnē māi:z ūdeņē. Venta (PKI 22)

Darbības virzība, arī atrašanās, ir īpaši uzsvērtā ar prievārda un atbilstošā adverba blīvējumu –

patiesībā bij jādara tā: tā nauda bij jāieliek iekš tā pūra iekšā. Nīca (LU Denne 1988)

tiks iekš krūmim iekša. Stende (St III 68)

viš (ezers) i tāde viēte, iekš tād ielēi iekše. Līgciems. Kandava (VLIR VIII 281)

Vietas attieksmju uzsvērums rodas ar adverba *iekšā*, *iekš* un lokatīva saistījumu –

ieliek rūgušpiēn **iekš kat:le**. Tārgale (Pnv 306)

sāļitas sēnes iegriēž iekš putraimu zupai un ēd. Jūrkalne (LPA 1983)

dabūju savu kaķeli ievākt iekšā kambarī. Nīca (LU Dinne 1988)

Līdzīgi var būt ar cita adverba (*augšā*, *viršū*) un lokatīva vai prepozicionāla savienojuma saistījumu ar atbilstošu verbu –

ka gā baznicā iekšā, ta uzrāva tās zeķes augšā. Nīca (LU Dinne 1988)

jaiet uz stall kadreiz, un iet un uzskrien uz stender virs. Ugāle (LPA 2004)

Gadās ne tik bieži sastopami darbības vārdi ar priedēkli *ap-* (*apmukt*, *aplīst*), ar kuriem tad sader netiešais pārvaldījums –

šis *aplīds apukš tuō akmin un nonācs apakšzeme*. Kandava (VLIR VIII 163)

es *apmuk: apakš liep*. Kandava (VLIR VIII 162)

Līdzīgas konstrukcijas sastopamas arī ME IV 707 no Vidzemes – Alūksnes, Tīrzas:

zēmliec cirvi zem gultas! zēmlīst zēm gultu.

Produktīvi šie verbi – *zemlikt*, *zēmlīst* laikam nav, jo atsevišķā verba šķirklī ME vārdnīcā nav rādīti.

Daudzveidīgi vietas apstākļu varianti tiek veidoti ne tikai izlokšņu savdabībā, bet arī tekstos, kas tuvi literārajai valodai. Dažbrīd kādas vienas situācijas vietas aprakstam vienlaikus tekstā redzam vairākus – pat piecus vietas apstākļus, kas cits citu precīzē –

puskilometru jeb nepīlņu kilometru nuo malas nuōst jūrā i tās lūstuōšās gāzes. Nīca (Mnv 279)

pie paša jūras krasta aīz pirmās kāpas zemes pusē i aizjuōme. Nīca (Mnv 279)

Arī šīs adverbiālās attieksmes un to savstarpējā nosacītība ir pētījamas. Mūsdienu latviešu literārajā valodā šo darbu aizsācis J. Rozenbergs rakstā „Par pieadverba ģenitīvu” (grāmatā „Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi” – R., 1976, 176.–179. lpp.).

Bet it lakoniska ir vietas apstākļa forma: *prievārds ar adverbu – cic nuō tuŗ atnāk te dzīvuōt*. Nīca (NĪ 231)

nuo tik tālu. Nīca; *nuo citur: pie citur jāiet*. Nīgrande (Lvg 624)

Laika apstākļis

Ar laika apstākli var izteikt kādu norobežotu laika posmu (*no rīta līdz vakaram*), tiešu norises laiku (*tagad, vakarrīt*), laiku, kad kas mēdz atkārtoties (*pavasaros*), kādu nenoteiktu, vairāk vai mazāk vispārinātu laiku (*agrāk, senos laikos*).

Kurzemes izloksnēs laika apstākļa izteikšanas daudzveidīgums izpaužas prievārdu un atkarīgo locījumu izvēlē, gadās adverbī un dažas verbu formas. Prepozicionālo savienojumu (netiešā pārvaldījuma) variantu vairāk ir lībiskajās izloksnēs – līdzīgi kā nolūka un vietas apstākļiem. Tiešā pārvaldījuma variantu (lokatīvs, akuzatīvs, instrumentālis) vairāk ir Lejaskurzemē, taču krasu robežu novilkēt nevar.

Biežāk laika attieksmēs sastaptie prievārdi ir *pa*, *uz*, *no*, *pēc*, *pie*, retāk *iekš*, *priekš*, *pirms*, *līdz*, *idz*.

Prievārds *pa* laika nozīmē biedrojas ar akuzatīvu vienskaitlī un datīvu daudzskaitlī –

ka iāt pa va:k:ar, kur nōu:d pa:glabt, ta viš žōudas – dēg pa u:gen’. Pope (PKI 26)

vakare nedrīkst maīz egriēst, ta pa nakt jamīrst. Laidze (VLIR VIII 165)

drānas jau tig diureiz pa gadu mazgaje. ik pa seši mēneši, tad ismazgāja. Nīca (LŪ Dinne 1988)

Kā redzam pēdējā piemērā, Nīcā saglabājies divskaitlis – *pa seši mēneši*. Ekscerptos ir leksiski un morfoloģiski savdabīgi laika apstākļi. Stendē par īsu brītiņu saka – *pa mazu joniņu*, par ilgāku laiku – *pa ilgstošam –*

pa māz juōniņ, ta viš būs mājās. (St III 77)

pa ilkstuošam viš atmaksājās. (St III 29)

Ja kas notiek no agra rīta, īsi pirms rītausmas, tas notiek *pa gaismas apakšu –*

viš pārnācs pār pa Aba:u p^le Ruñ:bs jo vakara, bet mājās pārnācs tig pa gaīsmas apukš. (St III 80)

Popē vārds *tumsa* var būt daudzskaitlī – *tumsas* un var būt arī darināts vīriešu dzimtes lietvārds *tumsams* (līdzīgi ME IV 262: *tumsis, tumsams*) –

tuñšes (// *pa tuñš* // *pa tuñsam*) atvēd r^o .siān vę:zam; *nuo rītēm tuñsas iēt* [us darbu] un *vakrēs tuñsas nāk māj*. (PKI 261)

tuñsams nāk vīrs; pa tuñsam vel morcņes (‘darbojas’) *pa ā:r*. (PKI 308)

Prievārds *iekš* laika apstākļa sastāvā sastaps tikai lībiskajās izloksnēs – *iākš maī* (‘majā’) *bic spiēžas, iākš mę:rc mēņēs vīņ sāk un ta vis va:s:ar dēi tas kañniņas*. Pope (PKI 97)

kad nāks pac iēkš tuō laīk, tad pac atmines. Stende (St III 68)

trīs [gadi] piļl iēkš cętart. Pope (PKI 332)

Kādas norises sākuma laika izteikšanai noder prievārdi *no, priekš*, (retāk) *pirms* gan lībiskajās, gan kursiskajās izloksnēs –

kas tuī izaūks pa vīru, ja nestrādās nuo mazu diēnu. Nīca (NI 80)

nuo as:tuoņ gād es bi pa gān. Puze (PKI 26)

Te pārvaldījums ar daudzskaitļa ģenitīvu. Pārvaldījumā var būt arī vienskaitļa akuzatīvs, ģenitīvs, daudzskaitļa datīvs – *jabūt muiža jo priekš soul*. Stende (St III 25)

mazaīs bērns jau priēkš gada ūzjēmis kājas (‘sācis staigāt’). Nīca (NI 242)

pīrms Juřgim ‘nekād sēšān naų. Laidze (VLIR VIII 241)

Kādas norises beigu laiku vai tuvošanos nobeigumam var izteikt ar prievārdu *uz, pret, pēc, līdz* palīdzību –

pa tiēm akmeņim tā atcērt cīr, ka uz vakār jaklope ka muļķam. Laidze (VLIR VIII 163)

zuši **uz Jāņis** [zvejojami]. Nīca (NI 218)

pret puzdiēn *būs siltāks*. Kandava (VLIR VIII 241)

pēc diudesmit diēn *mēs bi klāt*. Laidze (VLIR VIII 189)

pēc kādu piecu sešu gadu – *tad jau tig mana māšica atnāca*. Nīca (LU Dinne 1988)

Kā redzam, pārvaldītie locījumi ir dažādi: akuzatīvs (*uz vakaru, pret pusdienu*), senais instrumentālis (*uz Jāņis*), arī daudzskaitļa ģenitīvs – (*pēc piecu, sešu gadu*).

Ar prievārdu *līdz* saistās gan visbiežāk lietotais datīvs –

līdz rudenim *jaū isaūks laps rēpučis*. Nīca (NI 138)

līdz ‘tām ja-istiēk ar tuo ‘paš. Stende (St III 70)

gan ģenitīvs vienskaitlī –

[*vazdiķi*] *ziēd līdz pašā seba rudiņa*. Rucava (LPA 2004)

gan ģenitīvs daudzskaitlī –

li Ziēmsvētk [*iztika*] *paš a sōu [labību]*. Ance (PKI 93)

gan akuzatīvs –

nu gān lū līdz paš vakār. Laidze (VLIR VIII 240)

gan senā daudzskaitļa instrumentāļa forma –

līdz Ziēmsvētkis *vērpa tās .. rupjās pakulas*. Nīca (NI 51)

Stendē pamanīta saīsināta prievārda forma *iz* ar datīvu –

iz vakaram (St III 68)

Laika raksturošanai var kombinēt vairākas vārdformas –

trīs minūt pār pār puscēl piēcim (‘trīs minūtes pāri par puspieciem’). Stendē (St III 60)

tas jau nu pie simtu gadu apakaļu ir. Nīca (LU Dinne 1988)

Tiešajā pārvaldījumā vai **pieklāvumā** ir laika apstākļi, kas izteikti ar apstākļa vārdu vai lietvārda akuzatīvu, instrumentāli, lokatīvu –

ta a-viēņem piēn-zup vār ‘ vak:ra vak:riņes. Ance (PKI 358)

Visās Kurzemes izlokšnēs adverbi (arī laika adverbi), šķiet, ir ļoti, ļoti mainīga, variantiem bagāta vārdu šķira, kaut arī gramatika to pieskaita pie nelokāmām vārdu šķirām. Aktīvs ir pārejas process no lokāmajiem vārdiem – lietvārdiem, īpašības vārdiem, vietniekvārdiem – uz nelokāmām formām, ko parasti sauc par sastingušām. Taču izlokšņu teksti spilgti apliecina nevis sastingumu, bet mainīgumu. Piemēram, tāds it kā parasts, ikdienišķs vārds kā *tagad* Popes un kaimiņizlokšnēs pierakstīts 14 fonētiskos un morfoloģiskos variantos –

tagad, tagat, tagēd, tagēt, tagēz, tagēc, tagac, ta:gēc; ta:gdiņes, tag-dī:ņes, tag-dīņ, tagadēs, tag-dīņes (PKI 359)

Sintaktisko lietojumu šādi formu varianti var neietekmēt, bet ir vārdu varianti ar kādām semantiskām niansēm. Piemēram, vārdi *vakar, vak:ra, vakrē* niansēs atšķiras: *vakar* ‘dienu pirms šodienas’, *vak:ra* (Ancē), *vakrē* (Popē) – zināmā diennakts posmā –

vakar bi **labs** .sien.lai:ks. **vakrę** līž tuŃsam daba pēidę vęzam māj. Pope (PKI 358)

Dažādu laika aprakstu precizējumus izloksnēs veido ar vārdu izvērsumiem – priedēkļiem, piedēkļiem, partikulām, apstākļa vārdu salikumiem – *aizviņgad, juoaizvakar, priekšlaik* ('pirms'), *pēc-pēcāk, pirmad* (blakus *tagad* – Laidzē) un taml. –

juō-aizvakar ('dienu pirms aizvakardienas') *pe muŃs bi baļys*. Laidze (VLIR VIII 238)

juō-aispēr *gān bi laps gac*. Laidze (VLIR VIII 238)

iēsal .. priēkš.lai:k ^ro *ie.salŃšęn, un tad leļ uōtra baļļ iekš*. Pope. (PKI 355)

tu pirmad bi dikt nosvī:ds. Laidze (VLIR VIII 237)

Vārda izveidi un vārda izvēli var noteikt vide un laiks. Adverbs *āzga-viņvakar* kā saliktenis veidojies Jūrkalnē katoļticīgo ļaužu vidē, runājot par gavēņa laiku –

grāpi izbērza āzgaviņvakaĥ, lai naļ taūkaīns. Jūrkalne (LPA 1983)

Lietvārdu formu izvēlē laika raksturošanai mijas akuzatīvs, instrumentālis, lokatīvs –

šuo skuolas namu manu laiku taisija, pagasta nams vėl nuo klausības laika. Grobiņa (Mnv 273)

ta pēc tam aka vasarām dzinu ganuos. zupu rāceņus izvāra vakariem. Nīca (LU Dinne 1988)

cig ta šorītās saist? Laidze (VLIR VIII 236)

ziemā jau gan villas zeķes mauce. Nīca (LU Dinne 1988)

Kursiskajās izloksnēs ir saglabāties senais laika instrumentālis – *brīžis, gadis* –

kaķis ēd rītis, kad es kazu slaucu. Būtiņģe, Rucva (LPA 2004)

vakaris – *tad es viņus saucu iekšā*. Būtiņģe, Rucava (LPA 2004)

kādis laķis. Pērkone (FBR XVIII 129)

Arī senais divskaitlis ir dzīvs gan Lejaskurzemē, gan tāmniekos –

cūkmātes turēja divi gadi, citas cūkas turēja gadu. Nīca (NI 183)

divi stundi *kājas āva*. Nīca (NI 182)

četer ne:d^l *gāļ žoud*. Pope (PKI 300)

bārklęm čē:t: ęr rež dę [ēst]. Pope (PKI 300)

Lībiskajās izloksnēs apstākļu izteikšanai vērojams īpatnējs process – adverbam pivieno lietvārda daudzskaitļa lokatīva galotni:

pirmūt – pirmītās, nupat – nupatās, šorit – šoritās (Graudiņa 1964: 236)

es tū-lītās ies. Kandava (VLIR VIII 236)

taga'dītās *ziņuoi pa rādio*. Laidze (VLIR VIII 236)

Šie veidojumi visai krasi atšķiras no lībiskā dialekta raksturīgākās morfoloģiskās iezīmes – galotņu strupināšanas un zaudēšanas.

Apstākļu precizējumam bieži izmanto vairāku vārdu grupu: lietvārdu ar atributīvu skaitļa vārdu –

ta ju zē:r trijēṃ četreṃ diānam [kāzas]. Ance (PKI 40)

es p'e vīns nozīve piēcs gāds no viēt. Laidze (VLIR VIII 249)

Paplašinājumā var būt īpašības vārds –

iēt ūn smejas cāūrām diēnām ūn naktīm. Laidze (VLIR VIII 249)

ātrāks laīks tuō n-emaz nezine. Laidze (VLIR VIII 249)

mazūm laīkām ispūlēisiēs. Laidze (VLIR VIII 236)

Paplašinājumā var būt vietniekvārds –

taga tik šīferus un skaidas. tos laikus jau tādi nebija. Nīca (LU Dinne 1988)

Paplašinājumā var būt apstākļa vārds –

atārt pampāļus vaig vairāk reizas. Grobiņa (Mnv 274)

naktām cāūr, visām naktām es žāve labib tāt dāre. Kandava (VLIR VIII 249)

vis·apkārt gād vīṇ tuo [putru] *zē:r.* Pope (PKI 355)

Partikula *jo* var niansēt ne tikai adverbīālu apstākli (*jo bieži, jo retāk*), bet arī nominālu apstākli, izsakot pakāpeniskumu laika ziņā –

pļ'āv j'o 'gād paliēk slapjak. Stende (St III 54)

[slimnieks] j'o stuū:d paliēk švagrāks. Stende (St III 55)

Gadās tekstos pa kādam frazeoloģismam, kas varētu ekspresīvi raksturot kaut ko laika ziņā:

tas i biīs gāl nuo gāl. Puze (PKI 26)

Iespējamais lasījums *tas ir bijis galu no gala* mudina domāt par tulkojumu *tā ir bijis no laika gala*. Taču Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā (I, 347) atrodam vārdu savienojumu *galu no gala* saistībā ar verbiem *iztaujāt, zināt, izstāstīt*, tātad frazeoloģismam ir objekta un mēra nozīme –, „*nu muļķītis izstāstījis ķēniņam visu galu no gala*” (P. Šmits. Latviešu pasakas un teikas. VI, 460). Puzes variantā ir darbības vārds *būt – ir bijis*, kas ir intransitīvs un ar objektu nemēdz saistīties. Piemērs ir no monogrāfijas „Pope un kaimiņizlokšnes” (R., 2002) fonētikas daļas, kur ilustrēta Puzes kāpjoši krītošā intonācija. Sintaktiska konteksta tur nav nemaz, līdzīgi kā lielākajai daļai piemēru, kas analizēti šajā rakstā par adverbīālajām attieksmēm. Diemžēl Kurzemes novada izlokšņu aprakstos ir tikai nedaudz lapušu vienlaidus teksta, kas varētu noderēt pilnvērtīgai, vispusīgai sintaktisko konstrukciju izpētei.

Darbības vārdu formas laika apstākļa funkcijā Kurzēmē ir retums.

Nenoteiksmē kopā ar saistītālvārdu (prievārdu, saikli?) *līdz* var izteikt darbības laika beigas –

es strādāšu līdz beikt. Nīca (NI 219)

mana vīramāte šuva tād(a)s [bikses] līdz nuōmīrt. Nīca (NI 219)

Šāda konstrukcija Nīcā un Bārtā pamanīta un vērtēta 19. gs. beigās A. Becenbergera darbos. Uz to atsaucas J. Endzelīns (Lvg 994–995) un uzskata šo infinitīvu par predikātu – bez tālākiem skaidrojumiem. Varētu domāt, ka teikumā *māte mīlē bērņus līdz mirt* ir divas predikatīvas vienības un līdz ar to teikums ir salikts. Līdzšinējos mūsdienu latviešu sintakses pētījumos laika apstākļa palīgteikums ar nenoteiksmi gramatiskajā centrā nav aprakstīts. Dialektologi ar sistemātisku salikta teikuma izpēti nav darbojušies. Interesanti piezīmēt, ka nevienā no tekstiem, kur šī konstrukcija *līdz+infinitīvs* reģistrēta (A. Becenbergera *Lettische Dialect-Studien* (Göttingen 1885), ME II 478, Lvg 790. §), analizējamais laika raksturojums nav likts komatos, tāpat īsti par palīgteikumu nav uztverts. Nav komata arī Bārtā pierakstītajā pasakā – *Nu var domāt, ko tas (gailis) līdz paaugt būs apēdis un ko tas paaudzis varēja apēst* (Pas. I 332).

Varbūt saistītālvārds *līdz* būtu uztverams ne par laika saikli, bet par laika prievārdu (kā vārdu saistījumā *līdz rītam*) un infinitīvā atbalsojas senā nomena datīva nozīme: blakus nolūka datīva funkcijai –

lai stāv mani .. zirgi svētdien braukt baznīcā (Lvg 781. §).

Par labu domai, ka konstrukcija *līdz + infinitīvs* tomēr analizējama par palīgteikumu, liecina daži citi Nīcas teikumi, par kuriem B. Bušmane raksta: „Predikāta nozīmē infinitīvs retumis visvecākās paaudzes valodā dzirdams arī laika apstākļa palīgteikumā, ko ievada saiklis *līdz* un kas atrodas pirms virsteikuma (*līdz duņduri rastiēs* (pasv. mans – M. B.), *visi [gani] dañcā. ta tas laīks paiēt; līdz tā kaīmiņiēne atnākt, tiku galā.*” (Bušmane 1989: 219) Bet šais it kā palīgteikumos nav formu atbilstības starp teikuma priekšmetu *dunduri* un verba formu – nenoteiksmi 3. personas vietā.

Šis teksts liecina, cik tomēr nepelnīti novārtā atstāta, neiepazīta ir mūsu valodas sintakses vēsture, latviešu valodas bagātība. Tā ir jāpētī, kaut pa mazam solītim!

No **divdabjiem** ekscerpētajos Kurzemes tekstos laika apstākļa funkcijā konstatēts daļēji lokāmais divdabis ar *-dams* un nelokāmais divdabis ar *-ot*.

Ar nelokāmo divdabi veidota absolūtā datīva konstrukcija, kas raksturo teikuma pamata darbības laiku –

tas bīs viņām vēl ‘kaŗa iruōt. Stende (St III 34)

jajjūŗ būs, la, rase n“o-iētūōt, varēt sākt vēst (sienu). Kandava (VLIR VIII 248)

sāūle leŗuōt, bi jabūt pe dāŗb. Laidze (VLIR VIII 248)

Kādā Bārtas dziesmā ir daļēja patstāvīgā datīva konstrukcija –

naŗ ne·viena tāda vŗa

aluŗnis vecumŗna.

ruōnas alus piēŗiŗstuōt,

paliēŗ alus nuōmiŗstuōt. (Mnv 266)

Ir divdabis, kas izsaka laiku, bet nav tā darītāja, par kura dzīvi ir dziesma.

Daļēji lokāmais divdabis Stendē var būt lokāms. Tam ir ne tikai nominatīva forma –

ka tu, gaṣām iēdams, àr mân 'paruna, 'àr mân ir lust. Stende (St III 30);

tam ir arī datīva forma –

pa 'cēļ iēdamām, man sāk sâpet 'kâ:ī. Stende (St III 30)

Šais divos piemēros divdabis ir saskaņots ar teikuma subjektu: *tu – iedams, man – iedamam.*

Divdabis akuzatīvā saskaņojas ar implicētu objektu –

'gul'ta gulēdam [viņu] a'zve:d pruōjām. Stende (St III 30)

pļava 'plāūda:ms [viņus] sajē:m ciēt. Stende (St III 30)

No mūsdienu valodas viedokļa te vairāk iederētos nelokāmais divdabis ar *-ot: pa ceļu ejot, man sāka sâpēt kāja*, taču publicētajos Stendes izlokšnes tekstos tāds nelokāmā divdabja lietojums nav redzams.

Teikumos ar šiem divdabjiem īsteni realizējas ne tikai adverbiālie, bet arī sekundāri predikatīvie sakari, taču laika apstākļa semantika nav noliedzama.

Cēloņa apstāklis

Cēloņa apstākļi Kurzemes tekstos ir samērā reti. Valodiskie līdzekļi darbības cēloņa skaidrošanai – prepozicionāli savienojumi, apstākļa vārdi ar pronomiņālu cilmi, ļoti reti – **atkarīgie locījumi tiešajā pārvaldījumā** -

Ko tā mân sierd sâp,

Ko tie mân vaig bâl?

Sierd sâp sierdēstos,

Vaig bâl asares. Puze (Ppv 16)

Jautājumā akuzatīvs *ko*, bet atbildē lokatīvs *sirdēstos, asarās*, abi locījumi saistījumā ar vieniem un tiem pašiem darbības vārdiem *sâp, bâl*.

Pārvaldījuma nosacījums akuzatīvam *ko* nav darbības vārda semantika, kā, piemēram, teikumā *Ko tu gribi?*, bet gan pronomiņālā jautājuma teikuma vispārīgās semantikas – cēloņa izzināšanas nosacīts.

Rīcības iemesla noskaidrošanai jautājuma teikuma ievadījumā der arī vietniekvārda datīva forma *kam* (Blinkena 1958: 193, 194), kas var būt saderīga ar pārvaldītāju verbu –

kaîm teû tuõ vaīg? Nīca (NI 231),

bet var arī neatbilst –

kâm ta 'viš neatnâc? Stende (St II 71)

Virzības verbs *atnâkt* ar datīvu nesaistās.

Apstākļa vārdi, ar kuriem jautā pēc rīcības iemesla, parasti ir veidojušies prievārda un vietniekvārda salikumā –

kuo-dē:l ta .neat-sū:tę kâ:d zîņ? Pope (PKI 346)

kalab tu aka esi slapš? ku tu biji? Nīca (NI 224)

màn netik 'žęrt! – **ka-peīc?** – **'tapeīc**, ka mìn 'netik. Stende (St III 59)

Atbildē rīcības cēloņa izteikšanai noder norādāmā vietniekvārda un prievārda saistījums – **tāpēc**, **tamdēļ** –

tapeīc jāu i tig āūksc (-ts). Laidze (VLIR VIII 238)

tāmdēļ mìn i 'dusm us tevīm. Stende (St III 65)

Netiešajā pārvaldījumā cēloņa apstākļa izteikšanai kurzemnieki parasti izmanto prievārdu **aiz**, **dēļ**, **no**, **ar** saistījumus –

aiz dusmām nevār ne parunat. Stende (St III 61)

dārb dēļ nevār staġģt apkārt. Kandava (VLIR VIII 239)

'skatiēs, kâc (-ds) šis 'navaidâs – **n'o liē:l lępnu:m** dęguņs 'gaīsuôs!

Stende (St III 9)

vīņ .no-krit **a triek**. Pope (PKI 304)

Savdabīgāki ir prievārdu **uz**, **caur** lietojumi cēloņa izteikšanai –

tā nelaī:m cēlâs caūr 'rāšņâs. Stende (St II 58)

uz ātrūm es ne-apķē:r, kuô viņa ateikt (att-). Stende (St III 59)

caūr Vālds es 'etik tâi ķęzę. Kandava (VLIR VIII 239)

Šiem apstākļiem ir arī veida apstākļa nianse.

Prievārds **pa**, kas latviešu valodā cēloņa izteikšanai samērā reti lietots (Endzelīns Lvg 667), tāmnieku izloksnēs nav retums –

kādreīz tâ gadâs sasliņt tīr pa niek. Kandava (VLIR VIII 173)

pa manīm tu vār va kakļ lāúst. Laidze (VLIR VIII 241)

pa māt es vār darit kuô grib. Laidze (VLIR VIII 241)

Rodama ir arī konstrukcija ar prievārdu **labad** un adverbiem **kālabad** – **tālabad**:

liē:ls **zēršę:ns labad** dabu iziēt n'o mâ:js. Stende (St III 70)

A: **kalabad** tad tu 'nenâc? – B: **'talabad**, ka 'nevere! (St III 70)

Veida apstākļis

Veida apstākļa semantika ir visai niansēta, neviendabīga, ne vienmēr viegli formulējama. Vispārīgākais raksturojums ietverts nosaukumā **veids**, ar to saprotot gan darbības kvalitāti, līdzekli, tempu, norises secību, salīdzinājumu u. tml. (Mllvg II, 1962: 350–360). Ne velti latviešu valodniecībā no veida apstākļa nošķirtas citas apstākļu grupas – stāvokļa apstākļis, līdzekļa apstākļis, atkārtojuma, spēcīnājuma, ierobežojuma, rezultāta, niansētājs apstākļis (Ozols 1961: 368–381; Blinkena, Cīrule, Cīrulis u. c. 1974: 78–81).

Kurzemes pusē norises veida raksturošanai noder būtībā tās pašas konstrukcijas, kas citās izloksnēs – tie ir adverbi, prepozicionāli savienojumi,

salīdzinājumi, retāk atkarīgie locījumi tiešajā pārvaldījumā. Izlokšņu (atsevišķu vai grupu) īpatnības ir vārdu morfoloģiskajos variantos un arī leksēmu izvēlē.

Adverbu piemēros interesanti šķiet dažādi adverbu darinājumu varianti, it īpaši gradācijā pēc pazīmes izpausmes intensitātes:

klus//klusām, klusiņām, klusīt//klusītās, klusī-tiņ, klusītiņās// klusītiņām, klusi-tītiņām, klusiti-tītiņām. Stende (St III 58)

Žēl, ka grāmatā nav plašāku tekstu, kur šo formu nianšu bagātība būtu redzama stendenieku runā.

Darbības veida izpausmes intensitāte tāmniekos redzama arī salīdzināmo pakāpju darināšanā: piedēkli *-āk* pievieno ne tikai adverbiem – *vienkopāk, vaļamāk*, bet arī lietvārdiem – *čupāk, godāk* –

sagrāps (-bs) vīņ [sienu] tā čupāk. Stende (St III 60)

šuõ vālka 'katr diē:n, tuõ akāl 'guõdāk. Stende (St III 60)

Kursiskajās izlokšnēs tāda neparastība nav novērota. Veida pārāku izpausmi parasti izsaka ar piedēkli *-āk* pie veida adverbiem, ar partikulu *jo*, ar adverbu kāršojumu –

ziemu labāki vilkt kác silc gērps mugurā. Nīca (NI 232)

kas gribēja, varēja samalt [dzirnās] smāki juõ smāki. Nīca (NI 232)

Adverbiāli darinājumi no skaitļa vārdiem atšķiras lībisko izlokšņu grupās. Laidzē un Kandavā darbības veidu pēc darītāju skaita apraksta ar sastingušu lokatīvu – *vienatā, divatā* u. tml. – vai daftīvu *trijatiem*, vai prepozicionālu savienojumu *pa* un daftīvu –

mēs ne sešate nevarē veikt. Kandava (VLIR VIII 199)

divatim i druõšāk. Laidze (VLIR VIII 199)

jūs pa piēcātīm atnesis. Laidze (VLIR VIII 199)

Stendē līdzīgā nozīmē konstatēts sens instrumentālis – *vienac, divac* un tamlīdzīgi. –

mēs iēs 'četrac. Stende (St II 67)

sešac mēs tuõ 'vares panēst. Stende (St. II 67)

Retāk stendenieki izmantojuši formu ar *-atim* –

divatim isāks 'ceļš. Stende (St II 67)

Lībiskajās izlokšnēs ir raksturīgi vēl kādi sekundāri adverbiāli darinājumi, kas paspilgtina norises apjomu vai intensitāti –

puļk-ā:d var tāst. tā puļk-ā:dig es i .iz:duõ:mjēs, kapēc viš te palik. Pope (PKI 353)

cāūr-cāūrēnām mēs n'opēlne viē:n 'rubul pa 'diē:n. Stende (St III 57)

vienpakļ-uõtar nāk visš:[govis] pa cēļ māj. Pope (PKI 327)

Lietvārdi veida apstākļa funkcijā mēdz būt gan tiešajā, gan netiešajā pārvaldījumā.

Tiešajā pārvaldījumā konkurē instrumentālis ar lokatīvu –

tukšus ratus brauce rikšiem, varēja [zirgu] laist rikšuos. Šīs formas savukārt ir sinonīmas adverbu variantiem *rikšum//rikšūm//rikšus*. Nīca (NI 226)
un, ka plāve kā, ta jau vestes nuovilka un krekliem vien. Nīca (LU Dinne 1988)

man ja-brēc balsa. Pope (PKI 307)

Distributīvo instrumentāli visbiežāk lieto bez prievārda –
divi kungi veda pienu uz Liepāju kannām katru rītu. Nīca (LU Dinne 1988)

izaug tie lini, paliek jo brūni, ta rau viņus nost, bet tā saujām plūce. Nīca (LU Dinne 1988)

tuōs [sīkās zivis], tuōs bļūōdiņam mēr. Puze (PKI 302)

Līdzekļa instrumentālis sastopams ar prievārdu –

siena grābām a grābekļis. Nīca (LU Dinne 1988)

stūm [sienu] a grābekļēm, a dakšam. Puze (PKI 304)

Pie veida apstākļiem var skatīt arī palīglocekļus, kas izsaka kādas īpašības (ne darbības, kā ir visbiežāk) izpausmes veidu, **ierobežojumu** –

viš i liēlāks aūgume kā gudrāks gāļve. Kandava (VLIR VIII 194)

Kādā ziņā lielāks? Šo pazīmes ierobežojumu var izteikt ar attieksmes lokatīvu vai netiešajā pārvaldījumā ar prievārdiem *no, ar* –

viņš ir stiprs rokās, brangs miesās. Nīca (LU Dinne 1988)

tu naņ pūnīgs prāte. Laidze (VLIR VIII 250)

maziš no ōgam ('no auguma'), *nejēgs no dāb.* Sarkanmuiža (PKI 230)

tagdī:ņes par dou:z a vis izlejš – a ēišen, a drēb. Pope (PKI 85)

a 'mut tu jo i 'liēls. Stende (St III 88)

Lokatīvs var būt sinonīms prepozicionālam savienojumam *iekš + Ģ//A//D*, raksturojot darbības intensitāti –

laīks pagāj viēne pucešenās. Kandava (VLIR VIII 188)

cig ta ilg vār zīvēt iekš viēnām zīram, iekš viēn ballešanuos. Laidze (VLIR VIII 188)

visu dienu nodzīvojām pa lauku. Tā kā – iekš vienas darīšanas. Bārta (LPA 2004)

Kā redzam, spēcīnājumam izmantots skaitļa vārds *viens* – *vienās dzīrēs, iekš vienas darīšanas*. Īpaši ekspresīva izteiksme veidojas ar vienas saknes vārdu blīvēšanu –

zēr viēne zēršene. Kandava (VLIR VIII 148)

brauc viēna braūkšne. Pope (PKI 327)

iet viē:ns iēšņs. Pope (PKI 327)

Darbības veidu un rezultātu var izteikt ar rezultāta lokatīvu; īpaši dusmīgi, pavēlot kaut ko sasist, skan stendenieku izteicieni –

sit gabāl 'gabalōs! sit 'lupūs! sit lup 'lupūs! sit luptat 'lupatās! sit žūrpa 'žūrpās! Stende (St III 52)

(Tā Stendes izloksnē ilustrēta pavēles izteiksmes veidošana no prefiksālā verba *sasist*: priedēklis *sa-* aizstāts ar dažādi izrotātu lokatīvu.)

Ekspresīvs ir arī skaitļa vārda *viens* saistījums ar *iekš* un partikulu *vien – vož diēniņ!* nu sāk zibinat **iekš viē:n vien**.

sper iekš viē:n viēn un nāk zeme baļc. Pope (PKI 327)

Izskatās pēc frazeoloģisma, bet Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā nav fik-sēts. Konstrukcija ir tuva ME IV 665 minētajam vārdu savienojumam *ar vienu vien* ‘fortwahrend, immer’, tikai instrumentāļa prievārda *ar* vietā Popē ir tām-nieku iecienītais, zināmā mērā universālais prievārds *iekš*.

Citi prievārdi, kas Kurzemes tekstos konstatēti veida apstākļa izteikšanai, ir *pa, uz, caur*.

Savienojumam ar prievārdu *pa* ir nolūka nianse –

stāu citim pa apsmiēkļ. Laidze (VLIR VIII 155)

viens [bikšu pāris] vēl te ilgi mētājās, te pa redzēšanu stāvēj. Nīca (LU Dinne 1988)

Drošāk izteikt apgalvojumu var ar darbības vārda *būt* atvasinājumiem –

pa būšēn bi; pa īršēn i. Laidze (VLIR VIII 148)

Savienojumam ar prievārdu *uz*, lietvārdu un skaitļa vārdu ir mēra nian-se –

baznīcas zeķi rauca uz divi raukumi, bet darba zeķes uz četri vieti. Nīca (LU 1988)

zeķes adija galdinotas, apmēram tā uz kādi seši culli, ka bi galdinotas.

Nīca (LU Dinne 1988)

Savienojumam ar prievārdu *caur* piemīt vietas un līdzekļa nianse –

i-skā:š coūr kaūt kuō coūr. Pope (PKI 347)

kas iēt cāūr ‘aclē:g, tas i ‘ritiks zāgls. Stende (St III 65)

Darbības vai citas pazīmes veidu mēdz raksturot ar **salīdzinājumu**. Sa-līdzinājumi var būt tradicionāli, frazeoloģiski, daudzviet dzirdami –

až-iēt ka viešs deviš. Stende (St II 64)

ka [suns] patuōp vaļ nuo ķēd, ta i pruōļ ka dūm. Pope (PKI 202)

viš tok i gataveiš sēnālzaķs, bet liēlās ka gaīls. Laidze (VLIR VIII 274)

(Šie trīs frazeoloģismi ir rodami Latviešu frazeoloģismu vārdnīcā I sēj. 230., 272., 327. lpp.)

Visai interesanti ir tie salīdzinājumi, kas raksturīgi tikai kādā pagastā, piemēram, Laidzē –

pļoŗkst ka pļoŗg, netīk klāūsties. kuō nu ‘zēr ka ļoŗk. (VLIR VIII 269)

strāde ka cosk (‘nevīžīgi’), *kas toū la iēt tŗridaŗns no pakāļ?* (VLIR VIII 261)

tā guōū ēd ka kuziķs; siveņš p’e-eīds ka kveŗņps. (VLIR VIII 267)

Par dažu salīdzinājuma vārdu ir zināms, ka tas ienācis no lībiešu valodas, piemēram, vārds *soga* ‘sniegs ar ūdeni kopā’ (ME III 979–980). Laidzē tam cita nianse –

zā:l ka sōg sa-āuzs. viļ ka sōg. (VLIR VIII 275)

Tuva salīdzinājuma konstrukcijai ir vārdu grupa ar **saikli ka** un **īpašības vārdu** vai **darbības vārdu**, kas raksturo situāciju –

vis: pļāū ziēd ka zēļtēns. Laidze (VLIR VIII 252)

M. Graudiņa šādu vārdu grupu (kas nav viendabīga) nosauc par salīdzinājumu (Graudiņa 1984 : 252), taču salīdzinājumi tie nav, jo saistītātvārds nav partikula *kā*, bet seku saiklis *ka*, nav arī tādas formu atbilstmes kā salīdzinājumā (Millvg II 377–381) starp salīdzināmo un salīdzinātāju pusi –

sivēns pieēdies kā kverps.

Teikumā *ziēd a šogād tiē neļk ka sārkañs* nav vārdformu *neļkes* (*neļki*) un *sarkans* skaitļu saderības.

Latviešu valodniecībā šāda konstrukcija ir pieminēta dažādos aspektos. K. Mīlenbahs to min locījumu mācībā: „Ģenitīvu lieto daudzkārt apstiprināmos teikumos nominatīva vietā, tā sevišķi pie darbības vārda būt .. – „*Nu šoruden gan jau būs kāzu kā biezs*” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907 : 172).

A. Blinkena līdzīgu konstrukciju min pieturzīmju lietojuma sakarā daļēji reducētos palīgteikumos, piemēram, – „*Šai laikā katru gadu reņģu jūrā, ka biezs.*” (Blinkena 1969 : 170)

Līdzīgas domas izsaka M. Moze pētījumā par palīgteikumu struktūru (Moze 1978 : 9). Protams, lībiskajās izloksnēs ar reducētajām vārdu galotnēm un salīdzinātātvārda *kā* un saikļa *ka* fonētisko sakritību abu konstrukciju atšķirība nav spilgta. Taču būtiskākais nav tas, kā teorētiski nosaucam šo sintaktisko konstrukciju, bet gan fakts, ka adverbiālo attieksmju izteikšanā tā ir visai produktīva vairākās Kurzemes izloksnēs. Laidzes ļaudis, piemēram, visai krāsaini veido veselas redzes gleznas ar īpašības vārda nominatīvu un saistītātvārdu *ka* –

iēys jāu ziēd ka ba'lc. rācēņ ziēde ka lillans. Laidze.

pāūsaruōs tiē cūkpiēņ ziēd vis: māls ka zēļtēns. tiē puķ:s nu ziēd ka raīps.

Kandava (VLIR VIII 252)

To, kas skan, kā skan ikdienas darba gaitās, var izteikt ar verbālu eliptisku palīgteikumu –

plūc līns ka stiřkst. Laidze

mēs tig las rācens ka žvīkst. Laidze

uguns dēg ka šprakst. Kandava

nu gān zāl aug ka čīkst. Kandava (VLIR VIII 252)

priēde nēdēg, egle dēg kā spuřkš! Grobiņa (Mnv 270)

Ļoti skaisti, ļoti trāpīgi.

Ir tādi situācijas raksturojumi, kas pazīstami kādā šaurākā areālā, toties ir visai spilgti –

isput līž Aisput! Stende (St III 42)

Tas laikam nozīmē, ka bankrots ir pilnīgs un izputējis ir viss no Stendes līdz pat Aizputei.

Popē, savukārt, par varen strauju garāmpabrukšanu, garām paskriešanu saka – *tā ka novāra* –

.aiz·braūc garam ta ka ·nuo·vâ:r! Pope (PKI 200)

paskrê.ĭ ga:ram ka .nuo vâ:r (PKI 202)

(ME, EH šāda verba *novārīt* nozīme nav atzīmēta.)

Savdabīgi ir onomatopoētiski darinājumi darbības skaniskajam raksturojumam –

la:v iēt pa viļņim pločkada pločkada! Stende (St I 76)

mazaīs bānic jo a'ziēt čoku čoku! Stende (St I 60)

Mēra apstākļi

Mēra apstākļi ir kāds semantisks papildinājums citiem apstākļiem: ar to izsaka laika, attāluma, svāra, kvantitātes mēru, daudzumu, darbības vai citas pazīmes izpausmes intensitātes pakāpi. Robežas starp mēra apstākļi un citiem apstākļiem ne vienmēr ir droši nosakāmas. Skaidrāk par mēra apstākļi var spriest, ja konstrukcijā ir kāds skaitļa vārds, mēra apstākļa vārds vai cita atbilstoša leksēma, it īpaši ja tiek skaitīta nauda –

cik maksē // cik nāk rācin pūre? Venta (PKI 307)

viņš bij strādājs mežā, nuōpelnūs desmit tūkstuoš. Bārta (Mnv 268)

iznāc diūdesmit līž [litri piena]. Laidze (VLIR VIII 197)

Līdzīgi ir veidoti mēra apstākļi, raksturojot laika vai attāluma mēru –

viš tuō savācs pa septiņ vasar. Kandava (VLIR VIII 189)

un viņ [purvi] ju nezīn cikam ·kilo.metram i. Ance (PKI 204)

Darbības veida pastiprinājumu mēdz raksturot ar veida apstākļa vārdu, it īpaši pārākajā pakāpē –

jo skrēi, jo vaŕraks drinkēs [rati], jo vaŕrak man patīk. Puze (PKI 319)

tā mēs te zīvuo, neva:rē ju citūdaks ne-kur ne-kā liktēs. Pope (PKI 49)

sils aug pa mēž, vis-tīme, kūr sāūs smilkteņs. Stende (St. III 59) (*vistīm* ‘vislabāk’, ‘vislabprātāk’ – saistībā ar li. *visatimē* – ME IV 627)

Savdabīgi ir mēra apstākļi ar prievārdu *līdz* –

kad veņs aiz ‘uotr rājās, tad iēt līž kūr ‘kureņām. Stende (St III 61)

maīz:z iznāc tā līž ār ‘ast – kad bi 'n'oplāvuš, ta bi ‘āpēst. Stende (St III 76)

(Citur teiktu – *līdz ar nagiem* Lfv II 16.)

Ja grib pateikt, ka kaut kas ir *loti, loti*, tad ir dažādas iespējas. Stendē teiktu – *par neapziņu – āūguō:ns sāp pār neab'zīņ!* (St I 45)

Grobiņā teiktu – *kā pagalam* – [kokus] *vaig cieŗst veĉā mēnesē, citādi aũg kā pa-galam!* (Mnv 272)

Ja kaut kas notiek *ļoti skaļi*, tad Laidzē saka – *viŗ brāũc ka rĩbe, toĉ ne-izmuk no liēt.* (VLIR VIII 253)

Stendē saka – ‘*runa, ka ’klĩmst* – ‘tik skaļi, ka kaimiņos skan’. ‘*tā iēt, ka ’klĩmst* – ‘varen skaļi dzĩro’. (St III 14)

Grobiņā ļoti skaļai braukšanai ir raksturojums *kā ļordz* – *ka kázās braũce, ta sēja pulkštēmus* (‘zvaniņus’) – *tā skanēja kā ļuordza viēn.* (Mnv 271)

Par lielisku, varenu sacensĩbu talkā Ventas pagastā saka – *talĉniek viēns pa uōtr ņen tā kā vaĩ diēniņ!* (PKI 331)

Lĩdzĩgas konstrukcijas skatĩjām pie veida apstākļa. Tās tieŗām ir ļoti tuvas. Pie mēra attieksmēm varētu pieskaitĩt tos saistĩjumus, kam pazĩmes izpausmes intensitāte ir uzsvērtā ar kādu norādāmu vārdu –

Mĩķels tiĝ dusmĩgs ka ņņāc. Kandava (VLIR VIII 253)

paliĉs tiĝ tiēus ka lũst. Kandava (VLIR VIII 253)

Dažādi var būt veidots mēra apstāklis, kas izsaka lielum lielu daudzumu. Tā var būt savdabĩga leksēma –

p’ē ’tās meĩts pũiŗ iēt vũķŗnam vien! Stende (St. III 56)

(ME IV 590 – *vũķŗņa* – ‘bars, daudzums’, saistĩts ar darbĩbas vārdu *vũkt.*)

Daudzumu izsaka vārdforma, kas mēra apstākļa funkcijā visai attālinājusies no sākuma formas –

tur pie Klā:ņ ģzar bi .pa-sau:l tie lāĉens, .pa-sau:l pulķ, nu ta ka ņēļņs!

Pope (PKI 353)

tũr bi cilēķ pa .nezi:ņ. Stende (St III 78)

tũr bi cilēķ pa neab:ziņ! Stende (St I 45)

Mēra apstāklis visbieŗāk pakārtots darbĩbas vārdam (kā redzam no piemēriem). Ja mēra apstāklis pakārtots īpaŗības vārdam, tad pakārtojuma veids var būt pieķļāvums vai pārvaldĩjums – tā ir parasti. Piemēri pieķļāvumam:

tuō jau vecum vecu laiķu cilvēki teic, ka tā ģr. Rucava (LPA 2004)

ŗēzu: bāĉ piē rijas, a-viēn liēlāķs. Bārta (Mnv 267)

Winģi johdsch jo pikti tohp. Nĩca. Bārta (Lj 48)

brĩ- niŗķĩg āũķsc (-ts); .ār-kārtĩg āũķsc. Laidze (VLIR VI 259)

Piemēri pārvaldĩjumam ar mēra akuzatĩvu –

viŗ i galũs tiēs garāķs pa maniem. Kandava (VLIR VIII 249)

Marģņs i lāb tiēs joũnāķs. Laidze (VLIR VIII 249)

Tāĉu ļoti neparasts, Kurzemes tekstos savdabĩgs ir **saskaņojums** (Brũvere 1995: 149) adverbiālajās attieksmēs –

zala ģuōve – ka tāda ģaiŗāķa brũna. Nĩca (NI 304)

zaķam jaiet: viŗ i labs mudĩgs. Dundaga (Pas. III 369)

Īpašības vārds *gaišāka*, būdams predikatīvā īpašības vārda *brūna* niansētājs, ir ar to saskaņojuma pakārtojumā. Citur teiktu – *gaišāk brūna*, līdzīgi kā *tumši brūna*, tāpat ar apstākļa vārdu **pieklāvumā**. Līdzīgi Dundagas pasakas tekstā *labs mudīgs* īpašības vārdam *labs* ir pazīmes *mudīgs* mēra nozīme – *visai mudīgs* – 'ļoti ātrs'!

Atkarīgajos locījumos mēra apstākļa un paskaidrojamā vārda saskaņojums saglabājas –

grūt lielam vecam ('ļoti vecam') Stende (St III 57)

kūru labu lielu guni. BW 23308

A. Gāters, šajā dziesmā atzīdams īpašības vārda lietojumu adverbs vietā kā retumu (Lettische Syntax. Die Dainas. Frankfurt am Main, 1993, 39. lpp.), min adjektīvu adverbs vietā predikatīvās konstrukcijās augšzemniekos –

Oi Dīveņ, gryuts dzīvuot 36091, piebilzdams, ka rietumu izloksnēs te būtu adverbs *grūti*.

Kā redzam, īpašības vārds (*labs, gaišāks*) apstākļa vārda pozīcijā Kurzemes izloksnēs sastopams objektīva konstrukcijās – saskaņojumā ar citu īpašības vārdu. Lejaskurzemē īpašības vārds nominatīvā adverbs vietā konstatēts (Beitiņa 2004: 36) arī nominālā predikācijā ar prievārdu *pa, par* –

viņš (bērns) vēl ir par maziņš. Liepāja (LPA 2004)

man nekad nav pa(r) salds, pa(r) sāļš. Gramzda (FBR IX 107)

Lai nu kā izbrīnīti valodnieki, runātāji runā, kā viņiem šķiet ērti un trāpīgi. Popenieki (jeb popiņi) par ļoti agru laiku saka – *agra gara* – tāpat **divi** nominatīvi adverbs pozīcijā –

š o-rūt ju agra gara vis .az-brōuc us pīlšēt. (PKI 73)

Rakstā vērojām adverbs attieksmju izpausmi galvenokārt ar teikuma locekļiem – apstākļiem –, taču plašāku ieskatu izloksņu sintakses īpatnībās varētu gūt, pētījot saliktu teikumu adverbs attieksmes arī starp teikuma komponentiem: vērtējot gan saistītā vārdu izvēli, gan arī katra komponenta sintaktisko struktūru. Piemēram, nenoteiksme palīgteikuma gramatiskajā centrā ir parasta papildinātāja palīgteikumā (*Prātoju, kā rikoties*), gadās arī apzīmētāja, nosacījuma, seku palīgteikumos. Bet cik bieži infinitīvs ir apstākļu palīgteikumu centrā? Šķiet, ka vairākos apcerējumos citētā konstrukcija ar pakārtojamo vārdu *līdz* un nenoteiksmi (*ko gailis līdz paaugt būs apēdis*) nav vienīgā savdabība latviešu sintaksē. Kā vērtēt Nīcas teikumos ar formā neatbilstošiem virslocekļiem temporālā attieksmju izteikšanai – *līdz dunduri rasties, līdz kaimiņiene atnākt*? Literārās valodas gramatikas nesniedz atbildes uz šiem jautājumiem. Izloksņu teksti ir dinamiski, ekspresīvi, atbilstoši runas situācijai; gramatiskajai pamatstruktūrai mēdz būt dažādi papildinājumi. Sarunvaloda un literārā valoda var būt atšķirīga ne tikai leksikas, fonētikas, morfoloģijas aspektā, bet arī sintakses aspektā.

Izlokšņu sintakses pētījumos teikuma locekļu analīze ir **viens no** iespējamem sintakses pētījumu virzieniem (Beitiņa 1999: 25–26).

Rakstā izmantoti piemēri no 25 Kurzemes izloksnēm, tas ir, apmēram no vienas ceturtdaļas Kurzemes pagastu. Daudz tas nav, bet šķiet, ka ļauj spriest par tipiskākajām un mazāk parastām sintaktiskajām konstrukcijām Ziemeļkurzemes lībiskajās izloksnēs un Dienvidkurzemes kursiskajās izloksnēs. Pēc fonētikas un morfoloģijas mēdz dzirdami un redzami nošķirt abu dialektu robežas. Sintakses ziņā tāds krass nošķīrums nav vērojams. Spilgtākā atšķirība ir izlokšņu morfoloģijas nosacīta: lībiskajās izloksnēs galotņu redukcijas dēļ sintaktisko attieksmju izteikšanā lielāka nozīme ir saistītātvārdiem – prievārdiem, arī apstākļa vārdiem. Savukārt, kursiskajās izloksnēs spilgtākā iezīme ir seno galotņu saglabāšana gan pārvaldījumā (instrumentālis – *ar zirgis, uz kāpostis*; daudzskaitļa ģenitīvs ar prievārdiem – *no saknīšu*), gan arī saskaņojumā (*zala govs ir tāda gaišāka brūna*).

Sobrīd analīzei izmantojamie publicētie teksti nav pietiekams materiāls detalizētai izlokšņu sintakses struktūras izpētei; nav arī līdzsvara lībisko izlokšņu (trīs plašas monogrāfijas: Stende, Pope un kaimiņizloksnes, Laidze un Kandava) tekstu apjomā un kursisko izlokšņu (Nīca) tekstu apjomā.

Problēma ir un paliek sintaktisko konstrukciju pārveidojumi laika gaitā.

Avoti un to saīsinājumi

EH	Endzelīns, J. un Hauzenberga E. <i>Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai</i> . Rīga: 1934–1946.
FBR	<i>Filologu biedrības raksti</i> . 1.–20. sēj. Rīga: 1921–1940.
Lfv	Laua, A., Ezeriņa, A., Veinberga, S. <i>Latviešu frazeoloģijas vārdnīca</i> 2 sēj. Rīga: Avots.
Lj	<i>Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku</i> . Rīga: 1936.
LPA	Liepājas Pedagoģijas akadēmijas studentu dialektoloģijas prakses materiāli.
LU Dinne	Dinne, M. <i>Nīcas izloksnes sintakse</i> . Diplomdarbs. Rīga, LU: 1988.
Lvg	Endzelīns, J. <i>Latviešu valodas gramatika</i> . Rīga: 1951.
ME	<i>Mīlenbahs, K. Latviešu valodas vārdnīca. Red., papild., turp.</i> J. Endzelīns. Rīga: 1923–1932. 1.–4. sēj.
Mllvg II	<i>Mūsdienu latviešu valodas gramatika</i> , II. Sintakse. Rīga: 1962.
Mnv	<i>Mana novada valoda: Lejaskurzeme</i> . Liepāja: 2004, LPA.
NI	Bušmane B. <i>Nīcas izloksne</i> . Rīga: 1989.
Pas.	<i>Latviešu pasakas un teikas</i> . Pēc A. Lerha-Puškaiša u. c. avotiem sakopojis un rediģējis P. Šmits. Rīga: 1925–1937, 1.–15. sēj.
PKI	Krautmane-Lohmatkina, L. <i>Pope un kaimiņizloksnes</i> . Red. Lau- mane, B. Rīga: 2002.

Ppv	<i>Puzes pagasta vēsture</i> . 1999.
VLIR VIII	Graudiņa, M. Laidzes un Kandavas izloksne. <i>LPSR VLI Raksti VIII</i> , Rīga: 1964.
St I	Draviņš, K., Rūķe, V. <i>Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden</i> , 1. Lund: 1955.
St II	Draviņš, K., Rūķe, V. <i>Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden</i> , 2. Lund: 1956.
St III	Draviņš, K., Rūķe, V. <i>Verbalformen und undeklinierbare Redeteile der Mundart von Stenden</i> . Lund: 1958.
Stenders	Stenders G.F. <i>Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas</i> . Jelgava: 1796; Rīga: Liesma, 1988.

Literatūra

Beitiņa, Maigone. 1999.	Sintakses izpētes iespējas izlokšņu tekstos. <i>Vārds un tā pētīšanas aspekti</i> . 3. Liepāja: LPA.
Beitiņa, Maigone. 2004.	Vārds teikumā Liepājas novadā. <i>Mana novada valoda. Lejaskurzeme!</i> Zin. redaktore B. Laumane. Liepāja: LiePA.
Blinkena, Aina. 1958.	Jautājuma modalitāte un tās izteikšanas veidi latviešu valodā. Rīga: <i>LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti</i> . VII.
Blinkena, Aina. 1965.	<i>Latviešu interpunkcija</i> . Rīga: Zinātne.
Blinkena, Aina, Cīrule, Dzidra, Cīrulis, Kārlis u. c. 1974.	<i>Latviešu valoda 7.—9. klasei</i> . Rīga: Zvaigzne.
Boiko, Kersti. 2001.	Igaņu valodas savienojuma verbi un to atbilstes latviešu valodā (izpētes stāvoklis). <i>Linguistica Lettica</i> , 8.
Brūvere, Silva. 1995.	<i>Apstākļi Nīcas izloksnes tekstos</i> . Bakalaura darbs. Liepāja: LPA.
Bušmane, Brigita. 1989.	<i>Nīcas izloksne</i> . Rīga: Zinātne.
Endzelīns, Jānis, Mīlenbahs, Kārlis. 1907.	<i>Latviešu gramatika</i> . Rīga: K. J. Zihmaņa apgāds.
Endzelīns, Jānis. 1905.	Латышские предлоги. I часть, 1905. <i>Darbu izlase 4 sēj.</i> I sēj. Rīga: Zinātne, 1971.
Endzelīns, Jānis. 1951.	<i>Latviešu valodas gramatika</i> . Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
Graudiņa, Milda. 1964.	Laidzes un Kandavas izloksne. <i>LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti VIII</i> . Rīga.
Karulis, Konstantīns. 1992.	<i>Latviešu etimoloģijas vārdnīca 2 sēj.</i> Rīga: Avots.
Liparte, Evija. 1996.	Par dažiem partikulverbiem un to lietojumu Engures un Mērsraga izloksnē. <i>Baltu filoloģija VI</i> . Rīga: LU.
Moze, Marta. 1978.	<i>Структура придаточных предложений в современном латышском языке</i> . Kandid. disert. autoreferāts.
Nītiņa, Daina. 1978.	<i>Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā</i> . Rīga: Zinātne.
Ozols, Arturs. 1961.	<i>Latviešu tautasdziesmu valoda</i> . Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
Rudzīte, Marta. 1964.	<i>Latviešu dialektoloģija</i> . Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
Rudzīte, Marta. 1994.	Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme. <i>Lībieši</i> . Rīga: Zinātne.

Maigone Beitiņa
Latviešu valodas katedra
Liepājas Pedagoģijas akadēmija
Lielā iela 14, LV-3401 Liepāja, Latvija
balti@lieppa.lv

SUMMARY

Expression of Adverbial Relationships in the Sub-Dialects of Courland

Maigone BEITIŅA

The present article deals with one of the least studied areas of Latvian linguistics, namely, the syntax of sub-dialects. It researches syntactical relationships and characteristic morphological expressions of common adverbial relationships (those of place, time, purpose, manner, and measure) in both dialects of Courland – the Livonian sub-dialect in Northern Courland and the Couronian sub-dialect of the Middle dialect in South-West Courland. The syntactic constructions of the two sub-dialect groups are not as markedly different as their phonetic or morphological singularities. However, one can observe a certain trend in the formation of syntactic constructions. In the Livonian sub-dialects, prepositional connectors predominate in expressions of adverbial relationships. This is determined by the morphology of the Livonian sub-dialects, as case endings have been reduced or lost (e.g., *iakš mai* ‘majā’, ‘in May’, Pope). In the varieties of the Couronian sub-dialects, on the other hand, direct government predominates, and ancient forms have been preserved too (e.g., the temporal instrumental: *kaķis ēd rītis*. Rucava, 2004).

XVI–XVII A. LIETUVOS TOTORIŲ MOTERŲ UŽRAŠYMO STANDARTAI

Jūratė ČIRŪNAITĖ
Vytauto Didžiojo universitetas

Lietuvos totorių vardynas dar tik pradėtas tyrinėti. Pirmasis šio darbo ėmėsi istorikas S. Kričinskis. Monografijos „Lietuvos totoriai“ vieną skyrių jis paskyrė Lietuvos totorių asmenvardžiams, jų kilmei (Kričinskis 1993). Visų Lietuvos totorių pavardes, kurių dauguma yra pasiekusios mūsų laikus, savo knygoje „Herbarz rodzin tatarskich w Polsce“ paskelbė S. Dziadulewiczius (1986). Joje yra išspausdintas ir J. Szykiewicziaus rytietišku žodžių ir vardu žodynelis (Szykiewicz 1986). XVI a. Lietuvos totorių vardyno lituanizmus tyrė J. Čirūnaitė (1999). Ji taip pat tyrė Lietuvos totorių pavardžių formavimąsi XV–XVII amžiuose (Čirūnaitė 2002), totorių įvardijimą LDK kariuomenės dokumentuose (Čirūnaitė 2003), totorių moterų įvardijimo būdus (Čirūnaitė 2004a) ir įvardijimo struktūrą (Čirūnaitė 2004b). Apie totorių vardus rašė A. B. Zakrzewskis (1992), apie Punios parapijos tiurkiškus asmenvardžius – J. Palionis (2003).

Šio straipsnio medžiaga rinkta daugiausia iš XVI–XVII a. teismų bylų, bet panaudoti ir kito pobūdžio šaltiniai – gyventojų surašymo dokumentai, administraciniai aktai.

Visi straipsnyje pateikiami įvardijimai yra metrikuoti.

Užrašymas oficialiuose dokumentuose

XVI–XVII a. LDK moterų užrašymas dar nebuvo nusistovėjęs. Jeigu XVI a. dokumente ištekėjusi moteris užrašoma su sutuoktiniu, paprastai nurodomas jos mergautinis įvardijimas, pvz., vyras – князь *Абрагим Муртазич* „kunigaikštis Abrahimas, Murtozos sūnus“, žmona – instr. sg. *Хавкою Обдыливною* (1, 73) „su Chavka, Abdulos dukteria“; vyras – *Зекеря Дчансувовичь, татарин повету Городенского* (1, 103/104) „Zekeria, Džansuvo sūnus, Gardino pavieto totorius“, žmona – instr. sg. *Фатмою Адначиковною* (1, 103/104) „su Fatma, Adnačiko dukteria“; vyras – gen. sg. *Кульзимана Яцкевича Исейтовича* (1, 95) „Kulzimano, Jackos, kuris yra Iseito sūnus, sūnaus“, žmona – gen. sg. *Рабьбичи Нурсейтовны* (1, 95) „Rabičios, Nurseito dukters“; vyras – gen. sg. *Муртазы Богушевича* (1, 95) „Murtozas, Bogušo sūnaus“, žmona – gen. sg. *Хавы Соболевны* (1, 95) „Chavos, Sobolio dukters“; vyras – *Обаз Осайтовичь, татарин гсдорьский повету Городенского* (1, 89) „Obazas, Osaito sūnus, valdovo totorius iš Gardino pavieto“, žmona – instr. sg. *Патею Олевьною* (1, 89) „su Fatma (Pate), Alėjaus dukteria“; vyras – *Хошун* (1, 82),

žmona – instr. sg. *Белухою Довлеттеровною Балдышевича* (1, 82) „su Belucha, Dovletero, Baldišo sūnaus, dukteria“; vyras – *Смегил Мулкмановичъ Богдашевича* (1, 82) „Smegilas, Mulkmano, Bogdašo sūnaus, sūnus“; žmona – instr. sg. *Яхутою Богдашовною* (1, 82) „su Jachuta, Bogušo dukteria“; vyras – князь *Айса Ахметевичъ* (2, 51) „kunigaikštis Aisa, Achmeto sūnus“; žmona – dat. sg. *кнегини Шалце Богдановне* (2, 51) „kunigaikštieieni Šalkai, Bogdano dukteriai“; vyras – gen. sg. *Богдана Магметевича* (1, 116) „Bogdano, Magmeto sūnaus“; žmona – gen. sg. *Желухи Обрахмановны Инъдиневича* (1, 116) „Želuchos, Obrachmano, Indino sūnaus, dukters“; sutuoktiniai – dat. sg. *татарыну гдръскому повету Меньского Фурсу Хоромши и малъжонце его на име Загреи Халилевне* (1, 47) „valdovo totoriui iš Minsko pavieto Fursui Choromšai ir jo žmonai, vardu Zagrei, Chalilo dukteriai“.

Kitu atveju užrašyti broliai *татаре повъту Городенского Селимъша а Хазбей Яцковичи Асаитовича* (1, 207) „Gardino pavieto totoriai Selimša ir Chazbėjus, Jackos, Asaito sūnaus, sūnūs“ ir brolio Selimšos žmona – instr. sg. *Умною Обдуловною Булатовича* (1, 207) „su Umna, Abdulos, Bulato sūnaus, dukteria“. Užrašant moterį mergautiniu įvardijimu *vardas + tėvavardis* (+ *tėvo tėvavardis*), su vyru bendrą asmenvardžių gali būti tik atsitiktinai, jeigu sutampa sutuoktinių tėvų asmenvardžiai. Ištekėjusią moterį užrašyti mergautiniu įvardijimu (kai kartu minimas ir jos vyras) ypač buvo įprasta XVI a. teismų bylose. XVII a. ir ištekėjusios moterys jau užrašomos sutuoktinio antroponimų vediniais.

Jeigu ištekėjusi moteris dokumente minima be sutuoktinio (kariuomenės surašymuose ir valdų revizijose paprastai taip nurodomos našlės), dažniausiai ji užrašoma sutuoktinio asmenvardžiais, pvz., *Муратовая удова* (4, 117) „Murato našlė“ *Княгиня Тактамышовая* (4, 119) „kunigaikščio Taktamyšo žmona“; *Асановая Ивашковича*¹ (4, 1361) „Asano, Ivaškos sūnaus, žmona“, *Chasieniowa Bogdanowiczowa, wdowa* (3, 83) „Haseno, Bogdano sūnaus, našlė“.

Su antruoju sutuoktiniu minima moteris gali būti užrašoma pagal tėvą ir pirmąjį sutuoktinį, pvz., vyro, vardu *Roman Reczypowicz* (1, 315) „Romanas, Rečipo sūnus“, žmona – *Chalima Achmeciowna Szachmancerowa Szakałowiczowa* (1, 315) „Chalima, Achmeto duktė, [buvusi] Šachmancero, Šakalo sūnaus, žmona“.

Teismų bylose, tiek užrašant moterį vieną, tiek ir paminint (paprastai mirusį) sutuoktinį, nurodomi ir moters mergautiniai asmenvardžiai, ir asmenvardžiai pagal sutuoktinį, pavyzdžiui, gen. sg. *кнегини Ахметевой*

¹ Šalia nurodytas antrasis moters sutuoktinis *Ахметъ Фурсовичъ* (2, 1361) „Achmetas, Furso sūnus“. Moters asmenvardžiai sudaryti iš pirmojo vyro antroponimų.

Шагъзадемагметевны хоружанки Ошменское (1, 101) „kunigaikštie-
nės Achmeto žmonos, Šagzademagmeto, Ašmenos vėliavininko, dukters“;
*Асановая Богдановича Хавъка и Хадя Алеевны Минкевича*² (1, 178) „Asa-
no, Bogdano sūnaus, žmona Chavka ir Chadia, [abi] Alėjaus, Minko sūnaus,
dukterys“; *Богдана Оразовна Османовая татарка гсдрьская повѣту
Городенского* (1, 98) „valdovo totorė iš Gardino pavieto Bogdana, Ora-
zo duktė, Osmano žmona“. Būna atvejų, kai nurodomi asmenvardžiai pagal
tėvą ir pagal abu sutuoktinius – buvusį ir dabartinį, pvz., *Еганна Богдановна
бывшая Абригимовая Юхновича а теперешняя Мукушова Юнусовича*
(1, 210) „Johana, Bogdano duktė, buvusi Abrahimo, Juchno sūnaus, žmona,
dabartinė Mukušo, Junuso sūnaus, žmona“; *Pačia Alejewna, przeszla Opa-
zowa Asiejewiczowa a potem Józefowa Januszewiczowa* (3, 127) „Pačia
(Fatma), Alėjaus duktė, buvusi Opazo, Asėjaus sūnaus, žmona, paskui Juzefo,
Jonušo sūnaus, žmona“. Užrašant moterį pagal tėvą ir abu sutuoktinius,
pirmiausia įrašomi asmenvardžiai iš tėvo įvardijimo, po to – iš pirmojo su-
tuoktinio įvardijimo ir pabaigoje – iš antrojo sutuoktinio įvardijimo. Tik vie-
name moters užrašyme ši tvarka pakeista (pirmiausia įrašyti asmenvardžiai
iš antrojo vyro įvardijimo, po to – asmenvardžiai iš tėvo įvardijimo, dar to-
liau – iš pirmojo vyro įvardijimo ir baigiama mergautiniais asmenvardžiais):
dat. sg. *Осановой Усейновича Хади Енихановъне Шабановне Мамтековой
Габылевич, Нусце Енихавне Шабановне* (1, 67) „[dabartinei] Asano, Useino
sūnaus, žmonai Chadei, Jenichano Šabano dukteriai, [buvusiai] Mamteko, Ga-
bylo sūnaus, žmonai Nuskai, Jenichano Šabano dukteriai“.

Neištekęjusios moterys užrašomos mergautiniais įvardijimais – vardu
ir asmenvardžiais iš tėvo įvardijimo, pvz., acc. sg. *Патю Шахманцыровну*
(1, 216) „Fatmą (Pačia), Šachmancyro dukterį“; *Айша Шахманцыровна
Абрагимовича* (1, 211) „Aiša, Šachmancyro, Abrahimo sūnaus, duktė“; instr.
sg. *Хавкою Абрагимовною Юхновича* (1, 210) „su Chavka, Abrahimo, Juch-
no sūnaus, dukteria“. Neištekęjusios moterys dokumentuose minimos retai.

Dokumente ta pati moteris gali būti užrašoma skirtingais įvardijimais.
Pavyzdžiui., 1595 m. balandžio 4 d. dokumente viena moteris užrašyta ketu-
riais skirtingais įvardijimo būdais. Trys įvardijimo būdai sudaryti pagal tėvą
ir pagal vyrą: acc. sg. *Кунку Итешовну Михайловую Яндавлетевичовую*
(1, 232) „Kunką, Itešo dukterį, Michailo, Jandavleto sūnaus, žmoną“, dat. sg.
*Кунъце Итешовне Михайловой Яндавлетевича*³ (1, 235); *Кунка Итешовна*

² Šiame įvardijime užrašytos seserys: viena ištekėjusi (nurodomi jos asmenvardžiai, sudaryti iš sutuoktinio antroponimų), kita – ne. Asmenvardžiai, sudaryti iš tėvo antroponimų, užrašyti daugiskaita ir yra bendri abiem seserims.

³ Šis įvardijimas nuo prieš tai užrašytojo skiriasi sutuoktinio tėvavardžio forma, bet į lietuvių kalbą verčiamas taip pat.

Михайловая (1, 233) „Kunka, Itešo duktė, Michailo žmona“. Vienas įvardijimo būdas – mergautinis (taip moteris užrašyta 24 kartus): gen. sg. *Кунки Итешовны* (1,233) „Kunkos, Itešo dukters“.

Asmenvardžiai iš tėvo antroponimų

Patronimai (tėvavardžiai). Iš tėvo įvardijimo moters įvardijime dažniausias yra tėvavardis (priesagos *-овна/-евна* vedinys arba kartais priesagos *-анка* vedinys). Jis paprastai užrašomas po moters vardo: pvz., *Богдана Усейновна* (1, 265) „Bogdana, Useino duktė“, šios moters tėvas – gen. sg. *Усейня Маликьбашича* (1, 265) „Useino, Malikbašos sūnaus“; dat. sg. *Хавце Абрагимовне* (1, 254) „Chavkai, Abrahimo dukteriai“, šios moters tėvas – gen. sg. *недощыка Абрагима Юхновича* (1, 254) „velionio Abrahimo, Juchno sūnaus“; dat. sg. *Рахиме Ислямовне* (1, 317) „Rachimai, Islamo dukteriai“, šios moters tėvas – gen. sg. *недощыка Исляма Абшаметевича* (1, 317) „velionio Islamo, Abšameto sūnaus“.

Moterų tėvavardžių šaknys visada sutampa su jų brolių tėvavardžių šaknimis (LDK totorių vadyne – tai visada slaviškų priesagų *-овичь/-евичь* vediniai), pvz., instr. sg. *Хавою Кулзимановною* (1, 136) „su Chava, Kulzimano dukteriai“, šios moters brolis – *татарин гдрский повъту Городенского Муско Кулзимановичь* (1, 136) „valdovo totorius iš Gardino pavieto Muska, Kulzimano sūnus“; dat. sg. *Хадичы Шабановне* (1, 44) „Chadičiai, Šabano dukteriai“, šios moters broliai – gen. sg. *Магъметя Шабановича <...> Богдаша Шабановича влана* (1, 44) „Magmeto, Šabano sūnaus, <...> ulono Bogušo, Šabano sūnaus“; *татарки гдрские повету Городенського Болдуша а Януча Оразовны* (1, 250) „valdovo totorės iš Gardino pavieto Bolduša ir Janucha, Orazo dukterys“, šių moterų brolis – dat. sg. *Мухутю Оразовичу* (1, 250) „Muchučiui, Orazo sūnui“.

Asmenvardžiai iš tėvo tėvavardžio. Kartais moters įvardijime po jos vardo ir tėvavardžio nurodomas ir jos tėvo tėvavardis (vyriškasis patronimas, užrašytas kilmininko linksniu). Pavyzdžiui, *Айша Шахманъыровна Абрагимовича* (1, 211) „Aiša, Šachmanciro, Abrahimo sūnaus, duktė“. Šios moters antrasis ir trečiasis asmenvardžiai sudaryti iš jos tėvo įvardijimo pirmojo ir antrojo asmenvardžių (vardo ir tėvavardžio): gen. sg. *недощыка Шахманъыра Абрагимовича Юхновича* (1, 217) „velionio Šachmanciro, Abrahimo sūnaus, Juchno anūko“. Kitas šio tipo moters įvardijimas – instr. sg. *Хавкою Абрагимовною Юхновича* (1, 210) „su Chavka, Abrahimo, Juchno sūnaus, dukteriai“. Šios moters tėvas – gen. sg. *Абрагима Юхновича* (1, 210) „Abrahimo, Juchno sūnaus“. Viename dokumente užrašytos dvi seserys: *Асановая Богдановича Хавъка и Хадя Алеевны Минкевича* (1, 178) „Chavka, Asano, Bogdano sūnaus, žmona ir Chadia – [abi] Alėjaus, Minko sūnaus,

dukterys“. Šių moterų tėvas – *Алей Миньковичъ* (1, 178) „Alėjus, Minko sūnus“. Dokumente minimas ir moterų brolis *Юсуфъ Алеевичъ Миньковича* (1, 178) „Jusufas, Alėjaus, Minko sūnaus, sūnus“. Moterų ir jų brolio tėvavardžiai bei tėvo tėvavardžiai sutampa su asmens, kuris dokumente minimas kaip šių žmonių tėvas, asmenvardžiais (yra sudaryti iš jo antroponimų).

Tėvo tėvavardis moters įvardijime gali būti užrašomas ir priesagos *-овна/-евна* vediniu iš vyriškojo patronimo (ši forma dažniau pasitaikydavo XVII a. dokumentuose, o patronimas kilmininko linksniu dažnesnis XVI a. raštuose), pvz., gen. sg. *Chaliny Achmeciówny Siunciukowiczówny* (3, 125) „Halinos, Achmeto, Siunciuko sūnaus, dukters“. Šios moters tėvas dokumente neminimas, tačiau abejonių nekelia tai, kad moters antrasis ir trečiasis asmenvardžiai yra būtent iš jos tėvo įvardijimo. Tai liudija patroniminės abiejų asmenvardžių (moteriškojo patronimo – tėvavardžio ir iškart po jo einančio moteriškojo patronimo, kuris sudarytas iš vyriškojo patronimo – taigi moters tėvo tėvavardžio) priesagos. Atmetus moteriškąsias patronimines priesagas, galima rekonstruoti minimos moters tėvo asmenvardžius: **Achmet Siunciukowicz*. Tai, kad abu asmenvardžiai yra sudaryti iš vieno asmens antroponimų, galima spręsti ir pagal analogiją su moterų įvardijimais, kuriuose asmenvardžiai – andronimas (priesagos *-овая/-евая* vedinys arba priesagos *-иня* vedinys) ir androniminės priesagos *-овая/-евая* vedinys iš vyriškojo patronimo – yra sudaryti iš sutuoktinio antroponimų. Apie šį įvardijimo būdą žr. skyriuje „Asmenvardžiai iš sutuoktinio antroponimų“.

-sk- tipo asmenvardžiai. Moters įvardijime po asmenvardžio iš tėvo tėvavardžio gali būti ir *-sk-* tipo asmenvardis iš jos tėvo įvardijimo. Pvz., *с татаркою грскою воеводства Троцкого кнегинею Хадзеею Алеевною Талковскою Кульзимановною Хадзеевною Алеевою Калиновою* (1, 327). Šiame užrašyme abejonių nekelia du paskutiniai asmenvardžiai instr. sg. *Алеевою Калиновою*: jie tikrai sudaryti iš moters sutuoktinio, vardu *Алей Калина* (1, 328), asmenvardžių. Ketvirtasis šio įvardijimo asmenvardis instr. sg. *Кульзимановную* galbūt netaisyklingai sudarytas iš moters tėvo tėvavardžio (neabejotina tai, kad šis asmenvardis yra užrašymo klaida, nes moteris dviejų tėvavardžių – instr. sg. *Алеевною* ir instr. sg. *Кульзимановною* – tikrai negalėjo turėti: tokio tipo vyriškų įvardijimų paprasčiausiai nebuvo). Galbūt antrasis moteriškasis patronimas buvo užrašytas, praleidžiant vyriškąją patroniminę priesagą *-овичъ*, ir turėjo būti **Кульзимановичовною*? Tačiau tokiu atveju jis būtų užrašytas iš karto po moteriškojo patronimo dar prieš *-sk-* tipo asmenvardį, nes *-sk-* tipo asmenvardžiai vyro įvardijime eidavo po patronimų, o į moters įvardijimą iš vyro (tėvo arba sutuoktinio) įvardijimų būdavo perkeliama iš eilės: pirmiausia – vedinys iš vardo, po to – tėvavardžio kilmininkas arba vedinys iš tėvavardžio, pačioje pabaigoje – *-sk-* tipo asmenvardžio vedinys. Penktasis čia minimas moters asmenvardis instr. sg. *Хадзеевною* taip

pat turi patroniminę priesagą, bet šis patronimas sudarytas iš moteriško vardo *Хадзя*. Kitaip sakant, čia pakartotas (tik jau iškreipta forma) tos pačios moters vardas, kuris pirmą kartą užrašytas instr. sg. *Хадзеєю*. Galima manyti, jog pirmieji trys moters asmenvardžiai instr. sg. *Хадзеєю Алеевною Талковскую* užrašyti be klaidų. Samprotauti galima taip: vardas ir tėvavardis – įprastas moters įvardijimo būdas. Tai, kad *-sk-* tipo asmenvardis instr. sg. *Талковскую* yra iš tėvo, o ne sutuoktinio įvardijimo, rodo sutuoktinio įvardijimas *Алей Калина*. Jame tokio asmenvardžio nėra, o jei asmenvardis būtų iš sutuoktinio įvardijimo, jis ir būtų įrašytas po moters antroponimų, sudarytų iš jos vyro asmenvardžių instr. sg. *Алеевою Калиновою*, o ne po asmenvardžių, sudarytų iš tėvo asmenvardžių. Tai, kad *-sk-* tipo asmenvardis yra iš moters tėvo įvardijimo, leidžia teigti jo vieta moters įvardijime: jis eina iškart po moteriškojo patronimo – taigi priklauso asmenvardžių junginiui iš mergautinio moters įvardijimo. Yra ir kitas įrodymas: kitame savo įvardijime moteris užrašyta instr. sg. *Хадєю Алеевною Талковщанку Калининою* (1, 331). Čia pirmojo moters įvardijimo *-sk-* tipo asmenvardis instr. sg. *Талковскою* pakeistas moteriškuoju patronimu acc. sg. *Талковщанку*⁴. Moteriška patroniminė asmenvardžio acc. sg. *Талковщанку* priesaga liudija, jog asmenvardis tegalėjo būti sudarytas tik iš moters tėvo tėvavardžio. Taigi pirmąjį moters užrašymą *с татаркою грскою воеводства Троцкого княгинию Хадзеєю Алеевною Талковскою Кульзимановною Хадзеевною Алеевою Калиновою* (1, 327) galima iššifruoti taip: „su valdovo totore iš Trakų vaivadijos kunigaikštienė Chadze, Alėjaus Talkovskio, [galbūt] Kulzimano sūnaus, dukteria Chadze, Alėjaus Kalinos žmona“.

Asmenvardžiai iš sutuoktinio antroponimų

Andronimai. Dažniausiai pasitaikantis asmenvardis iš sutuoktinio įvardijimo moters įvardijime – andronimas (priesagos *-овая/-евая* vedinys iš sutuoktinio vardo). Pavyzdžiui, vyro, užrašyto *недощык мужь мой Мухарем* (1, 194) „velionis mano vyras Mucharemas“, žmona *татарка гдрьская повету Троцкого, на име Фатма Тарыбердеевна Мухаремовая* (1, 194) „valdovo totorė iš Trakų pavieto, vardu Fatma, Tariberdėjaus duktė, Mucharremo žmona“. Šiame įvardijime andronimas yra *Мухаремовая*. Kito asmens,

⁴ Priesaga *-анка*, kaip ir priesaga *-овна/-евна*, buvo patroniminė. Galima palyginti su moters įvardijimu, kuriame moteriškasis patronimas sudarytas su priesaga *-анка*: gen. sg. *Хадычи Мортузьянки* (4, 321). Tai, kad priesagos *-анка* vedinys čia yra iš tėvo, o ne iš vyro asmenvardžių, rodo moters sutuoktinio įvardijimas: gen. sg. *князя Абдуль Якубовича* (2, 321). Jame asmenvardžio *Мортуза*, iš kurio padarytas moters antroponimas, nėra. Priesaga *-анка* taip pat buvo vartojama mergautiniuose prievardžiuose, pvz., *мурзянка* „murzos {totorių kunigaikščio} duktė“.

vadinamo dat. sg. *Абрагиму Шпакевичу* (1, 141) „Abrahimui, Špako sūnui“, žmona – *татарка гдрская повету Городенского Рагметя Османовна Абрагимовая* (1, 141) „valdovo totorė iš Gardino pavieto Ragmetė, Osmanoduktė, Abrahimo žmona“. Šiame įvardijime andronimas yra *Абрагимовая*. Moters įvardijimą gali sudaryti vien andronimas (šiuo atveju jis užrašytas su prievardžiu): *княгиня Шахманцеровая* (1, 8) „kunigaikštienė Šachmancero žmona“. Šios moters vyras – dat. sg. *князю Шахманцеру Касымовичу* (1, 8) „kunigaikščiui Šachmancerui, Kasimo sūnui“.

Moters andronimo šaknis visada sutampa su jos sūnų tėvavardžių šaknimi, pvz., dat. sg. *Шамовой* – gen. sg. *Шамовича*: moteris – gen. sg. *кнегини Раси Диневъны Шамовой* (1, 356) „kunigaikštienės Rasės, Dino dukters, Šamo žmonos“; sūnus – gen. sg. *князя Ибрагима Шамовича* (1, 356) „kunigaikščio Ibrahimio, Šamo sūnaus“; gen. sg. *Лихачовой* – nom. pl. *Лихачевичи*: moteris – dat. sg. *кнегини Зени Мансыровне Лихачовой* (1, 106) „kunigaikštieni Zenei, Mansiro dukteriai, Lichačo žmonai“, sūnūs – *кнзь Юнус, княз Богдан, а княз Аксув Лихачевичи* (1, 106) „kunigaikštis Junusas, kunigaikštis Bogdanas ir kunigaikštis Aksuvas, Lichačo sūnūs“; gen. sg. *Гасановое* – gen. pl. *Гасановичовъ*: moteris – gen. sg. *кнегини Гасановое, кнегини Яси Ахметъ Улановны* (1, 43) „kunigaikštienės Asano žmonos, kunigaikštienės Jasios, Achmetulano dukters“, sūnūs – gen. sg. *князя Маска, князя Маликъбашы и князя Оля Гасановичовъ* (1, 43) „kunigaikščio Masko, kunigaikščio Malikbašos ir kunigaikščio Alėjaus, Asano sūnų“.

Andronimas gali būti sudarytas su priesaga *-иная*, pvz., gen. sg. *Мортузиное* įvardijime gen. sg. *Мортузиное кнегини Фатмы Касымовны* (1, 43) „Mortuzos žmonos kunigaikštienės Fatmos, Kasimo dukters“. Šios moters andronimo gen. sg. *Мортузиное* šaknis sutampa su jos sūnų tėvavardžių gen. sg. *Мортузичовъ* šaknimi: gen. sg. *князя Акиша, князя Маска и князя Яска Мортузичовъ* (1, 43) „kunigaikščio Agišo, kunigaikščio Masko ir kunigaikščio Jasko, Mortuzos sūnų“. Priesagos *-иная* vedinys acc. sg. *Муступиную* yra ir kitame įvardijime: acc. sg. *татарку гдрскую повету Меньского кнегиню Янху Адамовъну Муступиную Куминовича* (1, 168) „valdovo totorė iš Minsko pavieto kunigaikštienę Janučą, Adomo dukterį, Mustupos, Kumino sūnaus, žmoną“. Moters andronimo acc. sg. *Муступиную* šaknis sutampa su jos sūnų tėvavardžių gen. pl. *Муступичов* šaknimi: acc. sg. *Щасного, Богдана, Селиму, Обдулу Муступичов* (1, 168) „Ščasną, Bogdaną, Selimšą, Abdulą, Mustupos sūnus“. Pagal moters andronimą ir jos vaikų tėvavardžius lengvai galima rekonstruoti moters situotinio ir jos vaikų tėvo vardą.

Asmenvardžiai iš situotinio tėvavardžio. Po andronimo dažnai moters įvardijime eina jos vyro tėvavardis, užrašytas genityvu, pvz., *Абрамовича* ir gen. sg. *Алеевича* moters įvardijime *кнегини Якуты Альдуковны, бывшое*

Шахманцыровое Абрагимовича, а теперешнее Асановое Алеевича (1, 210) „kunigaikštienės Jachutos, Alduko dukters, buvusios Šachmanciro, Abrahimo sūnaus, žmonos, o dabar Asano, Alėjaus sūnaus, žmonos“. Šios moters pirmasis vyras – gen. sg. *недощыка Шахманцыра Абрагимовича Юхновича* (1, 217) „velionio Šachmanciro, Abrahimo, kuris yra Juchno sūnus, sūnaus“. Moters asmenvardžiai gen. sg. *Шахманцыровое Абрагимовича* yra sudaryti iš jos pirmojo sutuoktinio asmenvardžių gen. sg. *Шахманцыра Абрагимовича*. Minimos moters antrasis vyras – *татарин гсдрский повету Виленского княз Асан Алеевичь* (1, 210) „valdovo totorius iš Vilniaus pavieto kunigaikštis Asanas, Alėjaus sūnus“. Moters asmenvardžiai gen. sg. *Асановое Алеевича* yra sudaryti iš jos antrojo sutuoktinio asmenvardžių *Асан Алеевичь*.

Kita moteris, kurios įvardijime yra asmenvardis iš jos sutuoktinio tėvavardžio, – gen. sg. *хоружиное татарское Абрагимовое Асановича Неты Карчевское* (1, 309) „totorių vėliavininko Abrahimo, Asano sūnaus, žmonos Netos, Karčevskio dukters“. Moters vyras – instr. sg. *небощыком Абрагимом Асановичом* (1, 309). Moters asmenvardžiai gen. sg. *Абрагимовое Асановича* yra sudaryti iš jos vyro asmenvardžių instr. sg. *Абрагимом Асановичом*.

Moters ir jos sūnų įvardijimuose moters andronimo ir asmenvardžio, sudaryto iš jos vyro tėvavardžio, ir sūnų tėvavardžių ir asmenvardžių, sudarytų iš tėvo tėvavardžio, šaknys sutampa, pvz., motina acc. sg. *Патьму Богдановьну Ахметевую Айдаровича* (1, 261) „Fatmą, Bogdano dukterį, Achmeto, Aidaro sūnaus, žmoną“, sūnūs – instr. sg. *Муртозою, Асаномь, Мискомь, Абрагимомь, Богданомь, Исупомь Ахметевичы Айдаровича* (1, 261) „su Murtoza, Asanu, Misku, Abrahamu, Bogdanu, Isupu, kurie yra Achmeto, Aidaro sūnaus, sūnūs“.

Asmenvardis iš sutuoktinio tėvavardžio į moters įvardijimą gali būti perkeliamas ne keičiant linksnį genityvu, o darant androniminės priesagos *-ovая/-евая* vedinį iš vyriškojo patronimo. Pavyzdžiui, asmens, vardu *Dziunay Bohuszewicz* (1, 360) „Dziunajus, Bohušo sūnus“, žmona – *Fatma Abrahimowna Nawranka Dziunaiowa Bohuszewiczowa* (1,360) „Fatma, Abrahimo Navros duktė, Dziunajaus, Bohušo sūnaus, žmona“. Vyro asmenvardžiai *Dziunay Bohuszewicz* jo žmonos įvardijime užrašyti androniminės priesagos *-owa/-ewa* vediniais: *Dziunaiowa Bohuszewiczowa*. Kiti žmogaus, vardu княз *Муслим Хашиевич* (1, 375) „Muslimas, Chošo sūnus“, žmona – *кнегини Муруся Яблонска Муслимовая Хошиевичова* (1, 375) „kunigaikštienė Murusia, Jablonsko duktė, Muslimo, Chošo sūnaus, žmona“. Iš vyro asmenvardžių *Муслим Хашиевич* moters įvardijime sudaryti antroponimai *Муслимова Хошиевичова*. Iš vyro, vardu *татарын гдрский земли Новгородское княз Миколай Давлет Бахтыевичь мурза* (1, 265) „valdovo totorius iš Naugarduko žemės kunigaikštis Mikolajus, Davlet Bachtjajaus sūnus, murza“, asmenvardžių *Миколай Давлет Бахтыевичь* sudaryti jo žmonos asmenvardžiai dat.

sg. *Миколаевой Давлет Бахтыевичовой* šiame įvardijime: dat. sg. *Богдане Миколаевой Давлет Бахтыевичовой* (1, 265) „Bogdanai, Mikolajaus, Davlet Bachtyjaus sūnaus, žmonai“. Bendrašaknių asmenvardžių yra ir šios sutuoktinių poros įvardijimuose: vyras – dat. sg. *kniazium Achmieciu Tarasowiczu molle Trokielskiemu* (1, 354) „kunigaikščiui Achmetui, Taraso sūnui, Trakelių mulai“, žmona – dat. sg. *kniehini Szmuchnie Dawidownie Achmieciowey Tarasowiczowey* (1, 354) „kunigaikštieni Šmuchnai, Dovydo dukteriai, Achmeto, Taraso sūnaus, žmonai“. Bendrašakniai asmenvardžiai – dat. sg. *Achmieciu Tarasowiczu* ir dat. sg. *Achmieciowey Tarasowiczowey*. Dar iš vieno asmens, vardu instr. sg. *Хусейном Алеевичом* (1, 335) „su Huseinu, Alėjaus sūnumi“, asmenvardžių sudaryti jo žmonos asmenvardžiai *Хусейновая Алеевичовая*. Visą moters įvardijimą sudaro šeši asmenvardžiai: *Хава Тамовъна бывшая Даудовая Танърыбердеева, а теперешняя Хусейновая Алеевичовая* (1, 335) „Chava, Tamo duktė, buvusi Daudo Tanriberdėjaus žmona, dabartinė Huseino, Alėjaus sūnaus, žmona“. Galima spėti, kad moters įvardijime asmenvardžių junginys iš pirmojo sutuoktinio antroponimų *Даудовая Танърыбердеева* užrašytas klaidingai: turėtų būti **Даудовая Танърыбердеевичовая*, nes kitu atveju iš moters asmenvardžių reikėtų rekonstruoti tokį jos pirmojo vyro įvardijimą: **Дауд Танърыбердей*. Tačiau tokio tipo vyriškų įvardijimų paprasčiausiai nebuvo. Antrasis asmenvardis turėjo būti patronimas (tėvavardis) – **Танърыбердеевичъ*.

Tame pačiame moters įvardijime galėjo būti užrašytos skirtingos vyriškojo patronimo formos – genityvas ir priesagos *-овая/-евая* vedinys: *кнегини Зелиха Щасновъна Барановска бывша Яношова Ейдаровича теперешняя Мустафина Азюлевичова* (1, 367) „kunigaikštienė Zelicha, Šcasno Baranovskio duktė, buvusi Jonušo, Eidaro sūnaus, žmona, dabar Mustafos, Aziulio sūnaus, žmona“. Pirmojo vyro tėvavardis moters įvardijime yra užrašytas genityvu – *Ейдаровича*, antrojo vyro tėvavardis užrašytas priesagos vediniu – *Азюлевичова*.

Asmenvardis, sudarytas iš sutuoktinio tėvavardžio, moters įvardijime kartais būdavo užrašomas, praleidžiant andronimą (tačiau tai būdavo tik tais atvejais, kai iš sutuoktinio tėvavardžio būdavo daromas priesagos vedinys; genityvo atvejų nėra): vyras – dat. sg. *kniazium Safarowi Szatowiczowi* (1, 376) „kunigaikščiui Safarui, Šamo sūnui“, žmona – dat. sg. *Chalimie Mucharetownie Szatowiczowey* (1, 376) „Chalimai, Mucharemo dukteriai, Šamo sūnaus žmonai“; vyras – *княз Залембек Ильяшевич* (1, 347) „kunigaikštis Zalembekas, Elijo sūnus“, žmona – *кнегини Фатма Муртозянка Ильяшевичова* (1, 347) „kunigaikštienė Fatma, Murtozos duktė, Elijo sūnaus žmona“.

Viena moteris pirmame savo įvardijime ir pagal pirmąjį, ir pagal antrąjį sutuoktinį užrašyta praleidžiant andronimą (praleistas taip pat ir moters tėvavardis, įrašytas tik tėvo tėvavardis): dat. sg. *кнегини Айшы Азюлевичовне*

бывшой Карцевичовой, а теперешней Сенькевичовой (1, 370) „kunigaikščienei Aišai, Aziulio sūnaus dukteriai, buvusiai Karačiaus sūnaus žmonai, o dabartinei Senko sūnaus žmonai“. Antrame tos pačios moters įvardijime jau įrašytas andronimas *Романова*, sudarytas iš jos antrojo sutuoktinio княз *Роман Сенкевич* (1, 370) vardo: *кнегиня Айша Азюлевичовна бывшая Карацевичова, а теперешняя Романова Сенькевичова* (1, 372) „kunigaikščienei Aiša, Aziulio sūnaus duktė, buvusi Karačiaus sūnaus žmona, o dabartinė Romano, Senko sūnaus, žmona“.

Vyriškasis patronimas (sutuoktinio tėvavardis) į žmonos įvardijimą gali būti perkeliamas ir tiesiogiai – nominatyvu. Pvz., *Айсичъ – Айсичъ* : *вугас – татарын гдръскый воеводства Меньского князь Абрагим Айсичъ* (1, 282) „valdovo totorius iš Minsko vaivadijos kunigaikštis Abrahimas, Aisos sūnus“, žmona – *Айша Алеевна Абрагимова Айсичъ* (1, 282) „Aiša, Alejaus duktė, Abrahimo, Aisos sūnaus, žmona“. Kitame sūnaus ir motinos įvardijime bendrašakniai yra asmenvardžiai *Гобылевич – Гобылевич*: sūnus iš pirmosios jo motinos santuokos – *татарын господарский княз Шавдавлетъ Мамтекович Гобылевич* (1, 55) „valdovo totorius kunigaikštis Šavdavletas, Mamteko, Gobylo sūnaus, sūnus“, motina – dat. sg. *Осановой Усейновича Хади Енихановъне Шабановне Мамтековой Гобылевич, Нусце Енихавне Шабановне* (1, 67) „[dabartinei] Asano, Useino sūnaus, žmonai Chadei, Jenichano Šabano dukteriai, [buvusiai] Mamteko, Gabylo sūnaus, žmonai Nuskai, Jenichano Šabano dukteriai“. Kitame šios moters įvardijime pirmojo sutuoktinio tėvavardis užrašytas genityvu: gen. sg. *Мамътековое Гобылевича* (1, 61) „Mamteko, Gabylo sūnaus, žmonos“.

Vyro tėvavardžio užrašymas taip pat įvairuoja kitos moters įvardijimuose: viename įvardijime vyro tėvavardis užrašytas nominatyvu (nekeičiant linksnio ir nedarant priesagos vedinio) – *Авъдаревич*, kitame – genityvu *Ойдаровича*. Pirmasis šios moters užrašymas – *татарка гдрская повету Менского Ахметеевая Авъдаревич Патьма Минаковна* (1, 199) „valdovo totorė iš Minsko pavieto Achmeto, Aidaro sūnaus, žmona Fatma, Minako duktė“. Antrasis moters užrašymas – *кнегини Охметеевое Ойдаровича* (1, 200) „kunigaikščienei Achmeto, Aidaro sūnaus žmona“.

-sk- tipo asmenvardžiai. Moterų įvardijime po asmenvardžio iš sutuoktinio tėvavardžio būna ir *-sk-* tipo asmenvardžių iš sutuoktinio įvardijimo:

dat. sg. *Шолковскому* – dat. sg. *Шолковской*

Vyras – dat. sg. *князю Фурсе Шолковскому* (1, 344) „kunigaikščiui Fursui Šolkovskiui“. Žmona – dat. sg. *кнегини Фатме Яблоцанце Фурсовой Шолковской* (1, 344) „kunigaikščienei Fatmai, Jablonskio dukteriai, Furso Šolkovskio žmonai“.

gen. sg. *Гіелвановскаго* – dat. sg. *Кіелвановскай*

Vyras – gen. sg. *kniazia Ianusza Mustoficza Gielwanowskiego* (1, 338) „kunigaikščio Janušo, Mustafos sūnaus, Gielvanovskio“. Žmona – dat. sg. *кнегини Желисе Щасновне Барановской Янушовой Кгелвановской* (1, 339) „kunigaikštienei Zelisai, Ščasno Baranovskio dukteriai, Janušo Gielvanovskio žmonai“.

gen. g. *Тарасовского* – gen. sg. *Тарасовской*

Vyras – gen. sg. *князя Чымбая Щасновича Тарасовского* (1, 336) „kunigaikščio Čimbajaus, Ščasno sūnaus, Tarasovskio“. Žmona – gen. sg. *кнегини Фатмы Абрамовны Тарасовской* (1, 336) „kunigaikštienės Fatmos, Abramo dukters, Tarasovskio žmonos“.

gen. sg. *Белявского* – dat. sg. *Белявской*

Vyras – gen. sg. *недощыка Давида Мустафича Белявского татарына грского воеводства Троцького* (1, 325) „velionio Dovydo, Mustafos sūnaus, Beliauskio, valdovo totoriaus iš Trakų vaivadijos“. Žmona – dat. sg. *кнегини Айши Муртозовне Муравской Давидиной Белявской* (1, 325) „kunigaikštienei Aišai, Murtozos Muravskio dukteriai, Dovydo Beliauskio žmonai“.

gen. sg. *Кулаковского* – dat. sg. *Кулаковской*

Vyras – gen. sg. *князя Мустафы Абрагимовича Кулаковского* (1, 319) „kunigaikščio Mustafos, Abrahamo sūnaus, Kulakovskio“. Žmona – dat. sg. *кнегини Яси Ахметеевне Мушовне Мустафеювой Абрагимовичовой Кулаковской* (1, 319) „kunigaikštienei Jasei, Achmeto Mušo dukteriai, Mustafos, Abrahamo sūnaus, Kulakovskio žmonai“.

gen. sg. *Ponizowskiego* – gen. sg. *Ponizowskiew*

Vyras – gen. sg. *pana Iachy Ponizowskiego* (1, 364) „pono Jachjos Ponizovskio“. Žmona – gen. sg. *pani Rayny Sienkiewiczowny Iachiny Ponizowskiew* (1, 364) „ponios Rainos, Senko sūnaus dukters, Jachjos Ponizovskio žmonos“.

gen. sg. *Iablonskiego* – gen. sg. *Iablonskiew*

Vyras – gen. sg. *ziemianina Iego krol. msci woiewodstwa Trockiego pana Mucharama Iablonskiego* (1, 358) „Jo karališkosios malonybės žemvaldį iš Trakų vaivadijos poną Mucharamą Jablonskį“. Žmona – gen. sg. *pani Hanny Safianowiczowny Mucharamowey Jablonskiew* (1, 358) „ponios Hanos, Safiano sūnaus dukters, Mucharamo Jablonskio žmonos“.

dat. sg. *Baranowskiemu* – dat. sg. *Baranowskiew*

Vyras – dat. sg. *Imci panu Mustaphie Baranowskiemu* (1, 355) „Jo malonybei ponui Mustafai Baranovskiui“. Žmona – dat. sg. *pani Fatmie Reyzewskiew Baranowskiew* (1, 355) „poniai Fatmai, Raiževskio dukteriai (arba: iš Raižių), Baranovskio žmonai“.

gen. sg. *Juszynskiego* – gen. sg. *Juszynskiew*

Vyras – gen. sg. *dziada moiego kniazia Asana Usieyniewiczza murzy Juszynskiego* (1, 325) „mano senelio kunigaikščio Asano, Useino sūnaus, murzos

Jušinskio (arba: Jušinių vėliavos murzos)“. Žmona – gen. sg. *kniehini Ayszy Iunczoranki, babki moiey Asanowey Iuszynskiey* (1, 326) „kunigaikštienės Aišos, Junčoros dukters, mano senelės, Asano Jušinskio žmonos“.

-sk- tipo asmenvardžiai vyrų įvardijimuose visada rašomi gale po kitų asmenvardžių (paprastai po vardo ir tėvavardžio). Moterų įvardijimuose -sk- tipo asmenvardis iš sutuoktinio įvardijimo visada pabaigia asmenvardžių junginį iš sutuoktinio asmenvardžių. Kadangi asmenvardžių grupė iš sutuoktinio asmenvardžių paprastai užrašoma po asmenvardžių grupės iš tėvo asmenvardžių, tai -sk- tipo asmenvardis iš sutuoktinio įvardijimo paprastai ir pabaigia moters įvardijimą.

Asmenvardžiai iš kitų šeimos narių antroponimų

1528 m. dokumente vienos moters asmenvardis *Олишькова* sudarytas iš jos sūnaus vardo *Олишко* (4, 110): *матька Олишкова* (4, 110). Tai ir yra vienintelis pastebėtas netradicinis moterų asmenvardžių sudarymo atvejis totorių vardyne.

Kitų LDK tautų bajorių moterų vardyne yra asmenvardžių sudarymo iš sūnaus, brolio, dieverio, motinos asmenvardžių atvejų (Čirūnaitė 2000, 9). Be abejo, tai atsitiktinio pobūdžio reiškiniai.

Užrašymo klaidos

Viename tėvo ir dukters užrašyme moters tėvavardis gen. sg. *Bulatowey*, kuris turėjo būti sudarytas su patronimine priesaga, sudarytas su andronimine priesaga: pan *Chusiein Bulat* <...> *Milki Bulatowey rodzic* (1, 343). Šios moters pamotės asmenvardžiai iš jos sutuoktinio asmenvardžių gen.sg. *Chusieynowey Bulatowey* (1, 343) yra sudaryti taisyklingai.

Kita moteris netaisyklingai užrašyta du kartus: *княгиня Шанка Богдановна Исхаковна Шунелевичова* (1,353), *Szanka Bohdanowna Ischakowa Szunielewiczowna* (1, 353). Šios moters sutuoktinis – княз *Исхак Давидович Шуняевич* (1, 353) „kunigaikštis Ischakas, Dovydo, Šunelio sūnaus, sūnus“. Pirmame moters įvardijime netaisyklingai sudarytas trečiasis asmenvardis – andronimas: turi būti ne *Исхаковна*, o *Исхакова*. Antrame moters įvardijime netaisyklingai sudarytas ketvirtasis asmenvardis – antroponimas iš jos vyro tėvo tėvavardžio: turi būti ne *Szunielewiczowna*, o *Szunielewiczowa*.

Dar vienas moters užrašymo ne pagal įprastas to meto taisykles atvejis – jau minėtas įvardijimas *с татаркою грскою воеводства Троцкого кнегиню Хадзеею Алеевною Талковскою Кульзимановною Хадзеевною Алеевою Калиновою* (1, 327). Įrašė yra trys moteriškieji patronimai *Алеевною, Кульзимановною, Хадзеевною*, o turėtų būti tik vienas – sudarytas iš tėvo

vardo. Daugiau apie šį įvardijimą žr. skyriuje „Asmenvardžiai iš tėvo antroponimų“.

Išvados

1. Neištekėjusi totorė moteris gali būti užrašoma iš tėvo antroponimų sudarytais antroponimais.
2. Ištekėjusi totorė moteris gali būti užrašoma:
 - a. iš tėvo antroponimų sudarytais antroponimais (jeigu minima kartu su vyru),
 - b. iš vyro antroponimų sudarytais antroponimais,
 - c. iš tėvo ir iš vyro antroponimų sudarytais antroponimais,
 - d. iš tėvo ir iš abiejų vyrų antroponimų sudarytais antroponimais.
3. Iš tėvo antroponimų yra sudaryti šie moters antroponimai:
 - a. moteriškasis patronimas,
 - b. antroponimas iš tėvo patronimo,
 - c. *-sk-* tipo antroponimas.
 Moters įvardijime šie asmenvardžiai išdėstomi čia nurodyta tvarka.
4. Iš sutuoktinio antroponimų yra sudaryti šie moters antroponimai:
 - a. andronimas,
 - b. antroponimas iš sutuoktinio patronimo,
 - c. *-sk-* tipo antroponimas.
 Moters įvardijime šie asmenvardžiai išdėstomi čia nurodyta tvarka.
5. Kartais pasitaiko nedėsningų asmenvardžių darybos atvejų (užrašomos ne tos priesagos).
6. Vienos moters antroponimas sudarytas nestandartiškai – iš jos sūnaus vardo.
7. Užrašant moterį kelių šeimos narių antroponimais, pirmiausia nurodomas jos vardas ir antroponimai iš tėvo įvardijimo, po to – antroponimai iš pirmojo vyro įvardijimo, gale – antroponimai iš antrojo vyro įvardijimo.
8. Viena moteris, kurios įvardijimas sudarytas iš kelių šeimos narių antroponimų, užrašyta nestandartiškai (nesilaikant prieš tai nurodyto eiliškumo).
9. Tame pačiame dokumente minint moterį kelis kartus, jos užrašymai skiriasi.

Šaltiniai

1. Акты, издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актов. Т. 31: Акты о литовскихъ татаряхъ. Вильна, 1906.
2. Акты, издаваемые виленскою комиссією для разбора древних актов. Т.30: Акты

Троцкого подкаморского суда за 1585-1613 годы. Вильна, 1904.

3. Borawski P., Sienkiewicz W., Wasilewski T. Rewizja dóbr Tatarskich 1631 r.–sumariusz i wypisy. – Acta Baltico-Slavica, XX. Wrocław etc., 1991.

4. Литовская Метрика, ч. III: Книги Публичныхъ Дѣлъ. Переписи войска литовскаго. Пр., 1915.

Literatūra

- Čirūnaitė, Jūratė. 1999. Baltiški LDK kariuomenės dokumentų antroponimai, *Darbai ir Dienos*, 10 (19), 1999, 69 – 78.
- Čirūnaitė, Jūratė. 2000. *Moterų įvardijimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės dokumentuose* (daktaro disertacijos santrauka), Kaunas.
- Čirūnaitė, Jūratė. 2002. Lietuvos totorių pavardžių formavimasis XV – XVII a., *Baltistica*, XXXVI(2), 2001, 299 – 306.
- Čirūnaitė, Jūratė. 2003. Totorių įvardijimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės dokumentuose, *Lituanistica*, 1 (53), 2003, 37 – 52.
- Čirūnaitė, Jūratė. 2004a. XVI – XVII a. Lietuvos totorių moterų įvardijimo būdai, *Lituanistica*, 2004, 3(59), 71 – 93.
- Čirūnaitė, Jūratė. 2004b. XVI – XVII a. Lietuvos totorių moterų įvardijimo struktūra, *Lituanistica*, 2004, 4(60), 39 – 52.
- Dziadulewicz, Stanisław. 1986. *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Kričinskis, Stanislovas. 1993. *Lietuvos totoriai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Palionis, Jonas. 2003. *XVII a. antrosios pusės Punios parapijos asmenvardžiai ir vietovardžiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Szynkiewicz, Jakób. 1986. Tłumaczenia słów i nazw orientalistycznych, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Zakrzewski, Andrzej B. 1992. Niektóre aspekty położenia kulturalnego Tatarów litewskich w XVI–XVIII w., *Wilno–Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, Białystok.

Jūratė Čirūnaitė
Lietuvių kalbos katedra
Vytauto Didžiojo universitetas
Donelaičio g. 52, LT- 44244 Kaunas, Lietuva
J.Cirunaite@hmf.vdu.lt

SUMMARY

Standards of Recording Tartar Women's Names in 16th–17th Century Lithuania

Jūratė ČIRŪNAITĖ

Single Tartar women are recorded using anthroponyms made from their fathers' anthroponyms. A married Tartar woman is recorded as follows:

a) by anthroponyms made from her father's anthroponyms (when mentioned together with her husband),

b) by anthroponyms formed from her husband's anthroponyms,

c) by anthroponyms formed from both her father's and husband's anthroponyms,

d) by anthroponyms made from her father's and from both her father's and husband's anthroponyms.

Women's anthroponyms formed from the anthroponyms of their fathers are patronyms, anthroponyms from the patronym of a woman's father and *-sk-* type anthroponyms.

Women's anthroponyms made from their husbands' anthroponyms are andronyms, anthroponyms from the patronym of a woman's husband and *-sk-* type anthroponyms.

Sometimes mistakes in the formation of personal names occur, i.e., the wrong suffixes are recorded. Also, one case of a non-standard anthroponym has been found – an anthroponym formed using the anthroponym of the woman's son.

When a woman is named using anthroponyms of several family members, first are those that contain the names of the father (patronymic), followed by the names of her first husband and finally those of her second husband. One case has been found in which this order is not followed.

In several cases a woman mentioned several times in the same document is given different names.

KOPSAVILKUMS

16.–17. gs. Lietuvas tatāru sieviešu vārdu pierakstīšanas standarti

Jūratē ČIRŪNAITĒ

Neprecēta tatāru sieviete var būt pierakstīta ar antroponīmiem, kas ir veidoti no tēva antroponīmiem.

Precēta tatāru sieviete var būt pierakstīta:

a) ar antroponīmiem, kas ir veidoti no tēva antroponīmiem (ja tiek pieminēta kopā ar vīru),

b) ar antroponīmiem, kas ir veidoti no vīra antroponīmiem,

c) ar antroponīmiem, kas ir veidoti no tēva un vīra antroponīmiem,

d) ar antroponīmiem, kas ir veidoti no tēva un abu vīru antroponīmiem.

No tēva antroponīmiem ir veidoti šādi sievietes antroponīmi:

a) sievietes patronīms,

b) antroponīms no tēva patronīma,

c) *-sk-* tipa antroponīms.

No laulātā antroponīmiem ir veidoti šādi sievietes antroponīmi:

a) andronīms,

b) antroponīms no laulātā patronīma,

c) *-sk-* tipa antroponīms.

Dažreiz ir sastopami nestandarta personvārdu darināšanas gadījumi (nepareizi pierakstīti piedēkļi).

Ir piefiksēts viens nestandarta antroponīms, kas darināts no sievietes dēla vārda.

Pierakstot sievieti ar vairāku ģimenes locekļu antroponīmiem, vispirms tiek norādīts viņas vārds un antroponīmi no tēva nominācijas, pēc tam – antroponīmi no pirmā vīra nominācijas, visbeidzot – antroponīmi no otrā vīra nominācijas. Viena sieviete, kuras vārdi veidoti no vairāku ģimenes locekļu antroponīmiem, nosaukta neievērojot šo rindas kārtību.

Tajā pašā tekstā pieminot sievieti vairākās reizes, tās nosaukšana var atšķirties.

BALTIC EVIDENCE ON IE '6'

Eric P. HAMP
The University of Chicago

W. Smoczyński's discussion and claims for OPr. *usts*, *uschts* (2000: 85-94) seem too ornate for (1) simple Indo-European morphology; and (2) a formation where pre-Indo-European, pre-Indo-Hittite fragments might be expected from an IE *opaque pre-form plus presumable communicative continuity.

First, consider some relevant ordinal forms: Gaul. (La Graufesenque) *pinpetos*, *suexsos*, *oxtumetos* (by analogy to „7th”). The thematic suffixation of *suexsos* must be old. For „5th” we recover IE **pnk-tos* (cf. Hamp, draft manuscript on Avestan [following Karl Hoffmann's brilliant work] + „genitive” of OIr. 10 [= 2x5] + Gmc. „finger”). For „6th” we propose (*k*)*suks-os*; note the Schwundstufe in the ordinal as also in IE **tr(i)t(i)os* and Indo-Iranian „4th”.

Note further **septm-os* > OPr. *septmas* (Young 2004: 281), OLith. *sekmas* (preserving [+grv], but with *e* in zero grade of CVC bases) ‘7th’, i.e. = Lat. *sessus*, *coctus* in structure. Our ordinals are seen to be exactly according to rule and with minimum expectation in rule shape. Thus we satisfy Occam's razor.

We now address the base of „6.” IE **ksuks-* (Hamp 1978, 1983) > **kšušso/as* > *(*k*)*šušā-* > **š-uša-*; cf. Lith. *šešura-* ‘father-in-law’, which shows that, whatever the source, *š_š* did not dissimilate or cancel *š* phonetically. Hence *š* was part of the pre-posed element; thus perhaps we have an old compound or phrase. Indeed the shape of „six”, with its many consonants, looks complex: „five” + something; „five” or „hand” + „one” > Lith. (derivative) *uš-ės/ios* ‘Kindbett’, *uš-ininkė* (~*šešáuninkė*, *Szeszauninka* [Prätorius]) ‘Kindbetterin’; OPr. *usz-t(a)s* (*sz = š!*) (cf. Hamp 1984, Young 2004) > Lith. *šeštas*, freshly formed on the cardinal.

Let us now explore a conjecture: the Indo-European (Indo-Hittite) forms for „hand” (Skt. *hast-*, Lith. *pa-žast-* ‘armpit’, Lat. *praesto* ‘at hand, ready’, OIr. *ocu(i)s-* ‘and’ (Hamp 1981); Hitt. *kes(s)ar*, Luw. *is(s)ari-*, Gk. *χείρ*, Arm. *jeřn* (with *-n* in the singular from the acc. **-m*, as in ‘foot’), Toch. A *tsar*, B *šar*, Alb. *dorë*) give a base **gHes-*: **gHes-to-*, **gHesr-*; from **gH(e)s-u-gHes* (no final *u*-stem permitted in an Indo-European compound), and with *g/g* of different chronology, > **ks-u+kš* > IE **ksu(e)kš*, i.e., a sort of *dvandva* compound.

To recapitulate our principles, we must respect the purpose of language: continue tradition, „clarify” (systematize) fossil fragments (heirloom value), e. g. OPr. neuter (*em[m][e]n-es*), ordinal derived by rule from cardinal,

extract stranded phrase as compound, strip compound and fit in canonical shape. There is always a tension between patrician conservation and the neo-modish, hence pragmatic innovation and fashion loans. Our conjectured compound would obey Indo-European rules while admitting innovation (advancing arithmetic), perhaps reflecting progress from manual counting to hexenary geometry. Societies may be characterized as patrician, simply conservative, pragmatic, or modish – on a linguistic parameter.

References

- Hamp, E. P. 1960. Avestan *fštāna*. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 76, 273–75.
- Hamp, E. P. 1978. Indo-European '6'. *Linguistic and Literary Studies in Honor of Archibald A. Hill*. The Hague: Mouton (4 vols.). 3, 81–90.
- Hamp, E. P. 1981. Varia III. *Ériu* 32, 158–62.
- Hamp, E. P. 1983. Brief Communications: East Iranian '6'; Skt. *ātāh*. *Indo-Iranian Journal* 25, 102.
- Hamp, E. P. 1984. O. Pruss. (*wuschts*; Lith. *ušės*). *Baltistica* 20, 61–63.
- Hamp, E. P. 1987. On the Sibilants of Romani. *Indo-Iranian Journal* 30, 103–6.
- Smoczyński, W. 2000. *Untersuchungen zum Deutschen Lehngut im Altpreussischen*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Young, S. 2004. „Old Prussian” in M. Prätorius' *Deliciae Prussicae*. *Studies in Baltic and Indo-European Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 275–284.

Eric P. Hamp
Dept. of Linguistics
University of Chicago
1010 E. 59th St.
Chicago, IL 60637 USA

KOPSAVILKUMS

Baltu valodu liecības par indoeiropiešu '6'

Eric P. HAMP

Rakstā īsumā aplūkota ide. skaitļa '6' apzīmēšanas vēsture, rekonstruējot skaitļa vārda pirmformu ide. **gH(e)s-u-ǵHes*, kas ir sākotnējs *dvandva* tipa saliktenis no ide. **ǵHes-*: **ǵHes-to-*, **ǵHesr* 'roka'. Baltu valodu materiālā šī sākotnējā forma vislabāk atspoguļojas spr. *usts*, *uschts* 'sestais', bet arī liet. *šeši* u.c.

NORMVORSTELLUNGEN UND IHRE UMSETZUNG IN ADOLPHIS GRAMMATIK VON 1685

Stephan KESSLER
Universität Greifswald

Henricus Adolphis Grammatik von 1685¹ existiert nach dem Autopsiebericht der lettischen Nationalbibliografie² in zwei Gruppen. Das Werk war bereits bis zum Bogen L gedruckt, als es Radetzky übernahm und vollendete. Der Bogen L (S. 169–176) wurde dabei wegen einer Auslassung von Text erneuert. Die Exemplare der ersten Gruppe (London, Oslo) haben aber dennoch die alte Fassung des Bogens L, wohingegen die Exemplare der zweiten Gruppe (Lettland) die korrigierte Fassung von L enthalten.

Ich arbeite mit der Faksimileausgabe von Haarmann,³ die auf einem Exemplar einer nicht näher benannten Bibliothek beruht, das zur zweiten Gruppe gehört. Wegen der von Vanags vorgebrachten Kritik an Haarmanns Faksimile⁴ habe ich die zitierten Passagen mit denen des Greifswalder Exemplars der *Anleitung*, das ebenfalls zur zweiten Gruppe gehört,⁵ verglichen. Obwohl laut Autopsie Radetzky die Bögen A–K übernommen hat,⁶ verweist Vanags' Rezension auf weitere Ungleichheiten in den Exemplaren beider Gruppen, die Fennell entdeckt haben will. Diese Problematik konnte von mir nicht weiter verfolgt werden.⁷

¹ *Erster Versuch/ Einer kurz=verfasseten Anleitung/ Zur Lettischen Sprache (...)*, Mitau (George Radetzky) 1685.

² Latviešu Nacionālā bibliotēka (Hg.): *Seniespiedumi latviešu valodā, 1525–1855; Kopkatalogs*. Rīga 1999, hier S. 55f.

³ Heinrich Adolf: *Erster Versuch einer (...)*, s. Anm. 1). Hg. Harald Haarmann, Hamburg 1978. (Linguarum Minorum Documenta Historiographica, 2) – Die Seitenangaben folgen dieser Ausgabe.

⁴ Pēteris Vanags: (Rez. zu:) ›T. G. Fennell; Adolphii's Latvian Grammar; Volume I (...) Melbourne (...) 1993«, *Baltu filoloģija* 5 (1995) 84–87.

⁵ Universitätsbibliothek Greifswald, Alte Bibliothek, Sign.: Bp 336 (im Annex). Wie die Exemplare von Hamburg und Wölfenbüttel ist das Greifswalder nicht in der Nationalbibliografie (s. Anm. 2) verzeichnet.

⁶ Vgl. auch Adolphis Angaben (wie Anm. 1, S. XIII; im Original ohne Paginierung) zu Differenzen in der Orthografie – die von ihm genannten „ersten zehn Bögen“ sind die Bögen A–K (Bogen IJ als einer gezählt).

⁷ Fennells Edition (vgl. die Angaben in Anm. 4) stützt sich auf ein Exemplar der ersten Gruppe, nämlich auf das Londoner. Da seine Edition in Deutschland nicht nachzuweisen war und da unbekannt ist, zu welchen Gruppen die Wölfenbütteler und Hamburger Exemplare gehören, war ein Vergleich der beiden Gruppen meinerseits an dieser Stelle nicht möglich.

Adolphi hat die Grammatik nicht alleine erstellt, sondern sich auf Material und Ausarbeitungen von v.a. Christophor Fürecker gestützt, der aber verstarb, bevor er sein Werk hätte selbst vollenden können.⁸ Auch darauf gehe ich nicht näher ein, da es für mein Thema unerheblich zu sein scheint; denn, inwieweit auch immer Adolphi Füreckers Material benutzt hat, für die Druckfassung muss Adolphi es in Hinblick auf die im Vorwort geäußerten Normvorstellungen überarbeitet haben. Entweder waren diese Vorstellungen auch Füreckers oder Adolphi hat die Vorlagen entsprechend verändert.

Als am Ende des 19. Jahrhunderts das Vidzemer Mittellettisch das Vorbild für die moderne lettische Standardsprache stellte, war diese Entscheidung nicht mehr ‚frei‘ in dem Sinne gefallen, als auch vorher bereits Normen existierten.⁹ Und diese beruhten ebenfalls auf dem Mittellettischen, sodass für es eine bereits vorhandene Norm sprach. Allein schon dieser Auswirkungen wegen lohnt sich der Blick auf die Leistungen, die in früheren Zeiten zu Normen geführt haben. Dabei kann es nicht darum gehen retrospektiv eine Geschichte der lettischen Nationalsprache zu schreiben. Es würde nicht reichen Sprachdenkmäler, Grammatiken oder Wörterbücher als Meilensteine oder Vorläufer des Lettischen aufzuzählen, vielmehr geht es um den Verlauf eines mundartenübergreifenden, also überregionalen sprachlichen Standardisierungsprozesses.¹⁰ Der Beginn des sprachlichen Standardisierungsprozesses

⁸ So Adolphi selbst in seinem Vorwort (wie Anm. 1, hier S. V und XIII; im Original ohne Paginierung). Weiterhin vgl. ausführlich zu diesem Problem Kārlis Draviņš: ›Christophor Füreckers, Adolphiis und anderer Anteil an der lettischen Grammatik vom Jahre 1685‹, *Altlettische Schriften und Verfasser*, Bd. I. Lund 1965, S. 83–114.

⁹ Diese Aspekte sind natürlich schon oft erwähnt worden, weshalb ich hier ganz selektiv nur drei Arbeiten, die diesen Themenkomplex berühren, erwähnen möchte: Velta Rūķe–Draviņa, *The Standardization Process in Latvian; 16th Century to the Present*, Stockholm 1977; Andrejs Plakans: ›From a regional vernacular to the language of a state: the case of Latvian‹, *International Journal of the Sociology of Language* 100/101 (1993) 203–219; Baiba Metzāle–Kangere, Uldis Ozoliņš: ›The Language Situation in Latvia 1850–2004‹, *Journal of Baltic Studies* 36/3 (2005) 317–344.

¹⁰ Auch Velta Rūķe–Draviņa (wie in Anm. 9) spricht von Standardisierung, ohne allerdings auf den Aspekt der Überregionalität näher einzugehen. So zeigt z.B. Ingo Reiffenstein (›Heinrich Brauns *Anleitung zur deutschen Sprachkunst* [1765]; ‚Hochdeutsch‘, ‚Oberdeutsch‘ und ‚Mundart‘ im 18. Jahrhundert‹, *Zagreber Germanistische Beiträge* 2 [1993] S. 163–178), dass die von ihm untersuchte Grammatik Teil eines Prozesses der Standardisierung von Sprache bzw. Schreiben in einer bestimmten Region unter Berücksichtigung von anderswo bereits akzeptierten Norm ist und dass die Grammatiker als ‚Akademiker‘ den Kontrast nicht zwischen dieser (für sie) neuen Norm und der regionalen älteren *Schreibtradition*. Eine solche Einstellung wird auch bei Adolphi (wie Anm. 1, hier S. XI f.) sichtbar, wenn er die Nichtveränderung der Orthografie – so viel er auch sonst in der Grammatik ändert – gerade mit dem Argument verteidigt, sie sei eben seit Mancelius eingebürgert und nur durch ihren Erhalt der ‚gemeine Mann‘ zu gewinnen (vgl. S. XIII, wo Adolphi von der Praxis des Lesens und Unterrichten spricht).

in Lettland scheint kein untypisches Beispiel zu sein, wenn man ihn mit dem des Finnischen vergleicht. Ähnlich, wie es auch zu den baltischen Sprachen bzw. Grammatiken geäußert wird, spricht z.B. Alhoniemi retrospektiv von „Bemühungen“ und „Versuchen“ um eine finnische Grammatik, an denen das sprachwissenschaftliche Interesse der Zeit bzw. der Autoren zum Ausdruck komme.¹¹ Wieso „Versuche“? Es dürfte ja nicht so schwierig gewesen sein nach lateinischem Muster eine Grammatik zu schreiben, wenn diese nur für eine bestimmte Mundart und damit für eine kleine Region Gültigkeit gehabt hätte. Aber so war es nicht; es ging nicht um die Denotation des Faktischen, sondern um eine kreative Normierung. Eine solche Normierung musste überregionalen Gebrauch finden können, ohne dass sie allgegenseitige Kommunikation dadurch verhindert hätte, dass sie zu einer sozial ‚abgehoben‘ oder einer reinen Schriftsprache¹² geführt hätte. Die Ausgangssituation war dabei, dass der überregionale Standardisierungsprozess auf politische Initiative hin in Gang gesetzt wurde. Die Grammatiken wurden weder aus Nationalbewusstsein geschaffen, noch für ein wissenschaftliches Interesse produziert (obwohl theoretische Neugier durchaus Teil der Motivation der Schreiber selbst gewesen sein kann), sondern um kommunikative Zwecke zu erfüllen. Es war ihre Aufgabe, das gesamte ins Auge gefasste Territorium ‚ausgleichend‘ bedienen zu können.¹³

Wie kreativ dieser Prozess war, können wir uns heute nur noch schwer vorstellen; wir dürfen jedoch nicht davon ausgehen, dass *vor* der alle Schichten erfassenden Konsolidierung sprachlicher Standards Kommunikation zwischen einzelnen Mundartensprechern in dem Sinne hat stattfinden können, wie wir das heute kennen.¹⁴ Damit soll nicht gesagt sein, dass sich zwei entfernt lebende Lettisch-Sprecher, wenn sie sich getroffen haben (etwa um Handel zu treiben), gar nicht verständigen konnten, aber es war auf jeden Fall eine – aus heutiger Sicht – problematische Situation. Man kann sich vorstellen, dass ‚Hilfsmittel‘ gebraucht wurden, also z.B. überregionale Gesten oder festge-

¹¹ Pirkko Alhoniemi: ›Sprache, Volk und Vaterland in der finnischen Literatur des 18. Jahrhunderts‹, *Sprache und Volk im 18. Jahrhundert; Symposium in Reinhausen bei Göttingen 3. – 6. Juli 1979*. Hg. Hans-Hermann Bartens. Frankfurt/Main-Bern 1983, S. 9-23, hier S. 9f.

¹² Darunter verstehe ich eine Sprache bzw. Varietät, die man nur schreibt, aber nirgendwo wirklich spricht. Wäre sie das Ergebnis der Normierung geworden, dann hätte wie im Russland des 16. bis 18. Jahrhunderts eine Diglossie (russisch sprechen – altkirchenslavisch schreiben) entstehen können. Der Begriff „Schriftsprache“ meint insofern weder eine Koinē (standardisierte Gemeinsprache), noch einen ‚anständigen‘ Schreibstil (Rhetorik), noch die sprachliche Ratio von Schriftdenkmälern (geschriebene Sprache jeglicher Couleur).

¹³ So auch ausführlicher dargestellt bei Alhoniemi (wie Anm. 11).

¹⁴ Darauf hat auch schon Plakans (wie Anm. 9, S. 206), wenn auch in einem anderen Zusammenhang, hingewiesen.

fügte Verhaltensweisen, eine andere, bereits standardisierte Sprache, die beide Sprecher kannten und die als *lingua franca* fungieren konnte, Personen, die als Mediator der Konversation hinzugezogen wurden, metasprachliche bzw. explikatorische Redebeiträge im Verlauf der Konversation oder andere Momente der Performanz.

Es gab zwei Möglichkeiten, mit denen ein Autor einer gemeinsamen Grammatik das Ziel akzeptabler und praxisgerechter Normen hat erreichen können. Er konnte verfahren: (A.) der sozialpsychologisch attraktivste Dialekt wird Basis der neuen Grammatik; attraktiv war i.d.R. das Herrschaftszentrum mit dem jeweiligen Hof. Aber auch andere Kriterien, ‚wissenschaftliche‘, sind möglich, wie im Folgenden zu sehen sein wird. (B.) aus allen Teilgebieten eines bestimmten Territoriums (und sei es gemessen an der späteren Nation auch klein) werden sprachliche Elemente ausgewählt und zur neuen Grammatik zusammengefügt. Diese Methode war dadurch gedelt, dass Luther so vorgegangen war.¹⁵

Adolphi selbst gibt zahlreiche Hinweise dazu, welchen Weg der Beginn des Standardisierungsprozesses in Kurland und Livland genommen hat.¹⁶ Adolphi richtet sich an Fürst Friedrich Casimir (*1650, Herzog 1682–1698, †1698), den er als „In Lieflland zu Curland und Semgallen Hertzogen“ tituliert; Friedrich Casimir war also traditionsbewusst: Die Herzöge von Kurland waren ursprünglich Verweser des polnischen Königs für das gesamte altlivländische Gebiet, also auch für Livland, gewesen. Von daher kann das ‚Verantwortungsbewusstsein‘ Friedrich Casimirs für die sprachlichen Belange Kurlands *und* Livlands nicht verwundern.

Friedrich Casimir hat Adolphi den „Befehl“ zum Verfassen einer Grammatik gegeben. Adolphi gebraucht folgendes Bild (S. IIf.): „Diß find Land=Früchte / die in Ewer HochFürftlichen Durchl: eignen Hertzogthüern gewachsen/ auff Ewr (...) Befehl von mir (...) zusammen gelesen“. Es sind keine ‚Stadtfrüchte‘, die Adolphi „zusammengelesen“ hat – es scheint, als ob er nach Prinzip B vorgegangen wäre. Da er vom Fürsten direkt abhängig ist, bemerkt er „unterthäniglt“ zu den abgelieferten „Früchten“: „Wiewol ich nicht gewiß bin/ ob sie so guten Gefchmacks und so reiff feyn möchten/ wie sie von E: Hoch=Fürftl. Durchl. verlanget worden.“ Das bezieht sich natürlich darauf, ob die Grammatik so akzeptabel gestaltet ist und so akzeptabel vorgeht, dass sie ihre intendierten standardisierenden und kommunikativ-pädagogischen

¹⁵ Vgl. R. E. Keller: *Die Deutsche Sprache und ihre historische Entwicklung*. Übers. Karl-Heinz Mulagk, Hamburg 1986, S. 370f.

¹⁶ Die folgenden Zitate stammen aus der *Dedicatio* und dem Vorwort seiner Grammatik (Adolphi, wie Anm. 1, hier S. I-XIV; im Original ohne Paginierung).

Zwecke erfüllen wird (Adolphi äußert sich ausführlich zu diesen Momenten). Aber durch das Bild der Früchte, die dem Fürsten schmecken sollen, wird auch noch ein andere Beziehung hervorgehoben, nämlich dass die Grammatik zuallererst auch dem Fürsten gefallen muss, was, wie man vermuten darf, auch deshalb ein bedenkenswerter Punkt gewesen war, weil Adolphi nicht allein die Mitauisch–höfische ‚Sprache‘ zur Basis der Grammatik erhoben hat (s.u.) bzw., da der Hof deutschsprachig war, das Lettisch, das Adolph im Umkreis des Hofes gefunden hätte.

Adolphi sieht nun im Lettischen einen Göttlichen Plan walten und dass es einer allgemeinen Ratio folge, die er finden möchte (S. VIII f.). So positiv in unseren Augen die Annahme eines allgemeinen, ratiodurchdrungenen Systems des Lettischen sein muss, so sehr verwischt sie doch die Sicht auf die damalige sprachliche Realität (*das* Lettische gab es noch gar nicht, sondern nur die Vielheit der Varietäten!). Und Adolphi scheint in der konkreten Vielheit sprachlicher Varianz wenig ‚entdecken‘ zu können; vielmehr problematisiert er ein Vorgehen nach dem Prinzip B, weil die Zusammenfügung von Mundarten zu Polysemie und Homonymie auf der Standard–Ebene führen würde (S. IX): „Andern fol dieses eine Grammatic hindern, weil der Dialectus, oder das Außsprechen der Wörter/ die Benennungen der Dinge sehr wechfele“. So ignoriert er Varianz und beurteilt sie als falsche Aussprache eines angenommenen Standards, aus der ein falscher Sinn entstehe. Seine Normen müssten „manche ärgerliche Redens=Art bey heyligen Ampts=Handlungen“ ausmerzen; nicht ganz zu Unrecht, wie er an Beispielen verdeutlichen kann. Diese sind ins heutige Lettisch übertragen: Es würde, wenn geschrieben stünde <Meers> fälschlich *mērs* ‘das Maß’ oder *mēris* ‘die Pest’ gelesen werden statt richtig *miers* ‘der Friede, die Ruhe’. Solche Aussprachefehler sind möglich, wenn man auf lett. <Meers> die Phon–Graph–Relation des Deutschen anwendet. Reiffenstein¹⁷ verweist in einem ähnlichen Zusammenhang auch auf das Phänomen der „gededeten Grafie“ (Schriftlautung), d.h. auf den Rückkopplungsprozess, in dem die Schreibtradition (das geschriebene Wort) als primäres Moment angesehen wird und so im Standardisierungsprozess auf das Gesprochene rückwirkt.¹⁸ Adolphis Kritik zielt also darauf, dass <Meers> zwar Schriftlautung zu Grun-

¹⁷ Ingo Reiffenstein: ›Deutsch in Österreich vom 18. bis ins 20. Jahrhundert; Das problematische Verhältnis von Sprache und Nation, *Föderative Nation; Deutschlandkonzepte von der Reformation bis zum Ersten Weltkrieg*. Hg. Dieter Langewiesche, Georg Schmidt; München 2000, S. 293–305.

¹⁸ Dieser Aspekt ist m.E. in der lettischen Forschung noch nicht genug beachtet worden, obwohl ihn bereits Mühlenbach und Endzelīns beobachtet haben; vgl. z.B. K. Mühlenbach, *Latviešu valodas vārdnīca = Lettisch–deutsches Wörterbuch*, Red. J. Endzelīns, Rīga 1927–1929, hier Bd. 3, S. 1160, Lemma *svinēt*.

de gelegt wird, aber auf der Basis des falschen Schriftsystems (nämlich des deutschen, nicht des lettischen).

Adolphis Vorrede enthält Hinweise darauf, dass auch ihm geschriebene Sprache die Quelle für die phonologische und morphologische Richtigkeit gesprochenen Lettischs ist: Es sei „verlanget worden/ daß doch jemand sich finden möchte/ der einmal eine richtige Grammaticam schreiben/ denen Lettischer Sprache Begierigen (...) zum deutlichen Reden (...) beförderlich feyn wolte“ (S. V); würde es schon eine Grammatik geben, so wäre „die Sprache zu besserer Richtigkeit gediehn feyn“ (S. IX); eigentlich müsse „zuerft ein richtiges Alphabet/und darauß genommene Orthographia (...) erwehlet werde (sic!)/ in welcher (...) ein jedes Wort in feinen Flexionibus könnte rein geschrieben (...) und (...) von jedermann recht gelesfen (...) werden“ (S. XI). (Unterstreichungen von mir.)

Adolphi wählt den Weg des Prinzips A. Er versteht es allerdings so (S. IXf.), dass die Randgebiete und Städte sprachliche Mischgebiete seien („In dem an der Littawischen Gränztze viel von dem Littawischen; Umb die Städte/ viel von dem Teutfchen: In Lieffland viel von dem Ehstnischen/ untermenget wird“) und dass es also darum ginge, ein Gebiet mit dem „reinsten(n) Dialectus und Außspruch der Sprache“ zu finden. Und dieses Gebiet findet er „mitten in diesem Lande¹⁹⁾ und auch mitten in Lieffland/ alb/ im Wendischen/ Wolmarischen/ Ronneburgischen und Trickatfischen“. Auf der Dialektkarte Lettlands²⁰ handelt es sich um die Gebiete Nr. 273, 292, 296, 275.²¹ Das beschriebene Gebiet liegt in Kurland *und* Livland; der livländische Teil liegt in Adolphis Sicht deshalb nicht in einer Randzone, weil Livland damals das heutige Südestland mitumfasste.

Grundsätzlich sind an Adolphis Wahl drei Aspekte zu kommentieren. Erstens: Lettgallen liegt gar nicht in Adolphis Sichtfeld; er erwähnt es mit keinem Wort. Dass nicht nur in bestimmten Teilen Livlands, sondern auch im Norden von Kurland Lettisch starken finno-ugrischen Einflüssen unterliegt, scheint er ebenfalls nicht zu bemerken. Fragwürdig ist auch seine Argumentation, an der litauischen Grenze wäre Lettisch mit Litauisch gemischt – mal abgesehen davon, ob das eine angemessene typologische Beschreibung gewesen ist, so liegen doch ganz Semgallen und alle südlichen Gebiete Kurlands an der litauischen Grenze! Was ist das also für ein Kriterium?

¹⁹ D.h. im Herzogtum Kurland und Semgallen.

²⁰ Z.B. in ihrer aktuellen Fassung; s. hierzu Marta Rudzīte, *Darbi latviešu dialektoloģijā*, Hg. Lidija Leikuma, Aleksej Andronov, Rīga 2005, innere Umschlagseiten.

²¹ Man kann Adolphis Angaben zweifach interpretieren, je nachdem, ob die vier Städte die ‚Eckpunkte‘ des gemeinten Gebietes oder ‚Mittelpunkte‘ sich überschneidender Territorien darstellen sollen. Für die folgende Darstellungen ist das jedoch unerheblich.

Zweitens: Zu der Frage, warum Adolphi gerade dieses Gebiet ausgewählt hat, ist die ‚wissenschaftliche‘ Einschätzung Adolphis von den realen sprachlichen Zuständen von ‚Randgebieten‘, ‚Städten‘ und einer ‚reinen Mitte‘ nicht unwichtig, auch wenn er die dialektale Lage des erwählten Gebietes nicht wirklich einschätzen konnte. Unterschiede in Aussprache oder im Sprachgebrauch wurden zwar wahrgenommen; aber diese wurden wegen des hierarchisch–ständischen Blicks auf die eigene Gesellschaft nicht dialektal, sondern sozial bewertet. Adolphi ist in diesem Punkte zwar aus Gründen, die unten erörtert werden, zurückhaltend, aber aus seinen Repliken auf die Argumente von Gegnern einer lettischen Grammatik ist sein Denken in sozialem Gefälle zu erkennen. Adolphi argumentiert ‚soziologisch‘, wenn es um die Attraktivität alles Deutschen bei den Letten geht („weil sie gern den Teutschen etwas nachtun“), woraus sich für Adolphi die Orientierung der lettischen an der deutschen Orthografie ergibt (S. XII); oder, wenn er gegen diejenigen, die meinen, Lesenlernen würde die Letten eingebilddet und für ‚den Staat‘ unbrauchbar machen, mit den Worten argumentiert, dass „nicht das Lesen und Schreiben bey Ihnen eine Einbildung machet/ sondern das machts/ daß es unter Ihnen so ein ungemeines und ungewöhnliches ist“ (S. VI f.).

Drittens: Die Art der Argumentation, die Adolphi gebraucht, war nicht neu. Bereits 1589 hatte George Puttenham²² auf diese Art argumentiert, um zu begründen, welche Region Englands die sprachliche Norm stellen sollte. Ich will nicht behaupten, dass Adolphi Puttenham's Werk gekannt hat, obwohl das nicht unmöglich gewesen sein wird; gut möglich ist, dass andere nach Puttenham argumentierten und dass Adolphi dann diese Art der Argumentation von einem der anderen übernommen hat. Adolphi kopiert dabei die Argumente Puttenham's nicht wirklich, sondern überträgt sie auf seinen Fall und seine Absichten. In Buch III Kap. 4 seiner *Art* schreibt Puttenham von „the vulgar English“ bzw. „the Norman English“:

This part in our maker or Poet must be heedly looked vnto, that it be naturally, pure, and the most vsuall of all his countrey: and for the same purpose rather that which is spoken in the kings Court, or in the good townes and Cities within the land, then (= than!) in the marches and frontiers, or in port townes, where straungers haunt for traffike sake, or yet in Vniuersities where Schollers vse much peeuissh affectation of words out of the primatiue languages, or finally, in any vplandish village or corner of a Realme, where is no resort but of poore rusticall or vnciuill people: neither shall he follow the speach of a craftes man or carter, or other of the inferiour sort, though he be inhabitant or bred in the best towne and Citie in this Realme, for such perfons doe abuse good speaches by strange accents or ill shapen foundes, and false ortographie. (...) neither shall he take the termes of Northermen, such as they vse in dayly talke, whether they be noble men or gentlemen, or of their best clarkes all is a matter : nor in effect any speach vsed beyond the riuer of Trent, though no man can deny but that theirs is

²² George Puttenham: *The Art of English Poesie*. (London 1589) Hg. Gladys Doidge Willock, Alice Walker; Cambridge 1936. Das anschließende Zitat nahm ich aus dieser Ausgabe, S. 144f.

the purer English Saxon at this day, yet it is not so Courtly nor so currant as our Southerne English is, no more is the far Westerne māns (= mans) speach : ye shall therefore take the vsuall speach of the Court, and that of London and the shires lying about London within lx. (= 60) myles, and not much aboute.

Puttenham warnt also

ausdrücklich vor dem Gebrauch der Sprache(:) 1. von Bewohnern von Grenzgebieten und Hafenstädten, weil dort Sprachmischungen auftraten; 2. der Universitäten, wegen der Latinismen und Gräzismen; 3. der Landbevölkerung; 4. der unteren Schichten; (...) und 6. der ‚Northern-men‘ jenseits des Trent, d.h. nördl. der Grafschaften Nottingham und Lincoln,²³

und nicht zufällig wählt er einen Radius von 60 Meilen, denn das bedeutet,

dass Oxford und Cambridge im Kreis liegen, die anderen größeren Städte im W(esten), O(sten) und N(orden) Englands jedoch eindeutig außerhalb des Kerngebiets, des Standards.²⁴

Puttenham positioniert seine Wahl somit ganz deutlich in zwei Richtungen, die auf einer diastratischen und auf einer diatopischen Ebene liegen: Einerseits wendet er sich klar gegen alle ‚niederer‘ Schichten und bevorzugt allein den Hof, andererseits bevorzugt er die Region des Machtzentrums gegenüber allen anderen Regionen Englands.²⁵ Viel deutlicher als bei Adolphi kommen bei ihm die Standesunterschiede und das höfisch-zentralistische Denken zum Vorschein.

Adolphi konnte so nicht vorgehen bzw. argumentieren, weil er ja eine Grammatik gerade für eine Sprache schrieb, deren Sprecher mehrheitlich zum untersten Stand gehörten. Was Adolphi ‚offensichtlich‘ übernimmt ist die diatopische Argumentation: wie bei Puttenham hat sie zum Ergebnis, dass Adolphis Normenzentrum nicht ausschließlich durch den Hof seines Fürsten gebildet wird. Welche konkrete Region Adolphi in Kurland bevorzugt wissen will, sagt er nicht genau. Aufgrund seiner puttenhamgleichen Argumentation scheint mir Adolphis Angabe („mitten in diefem Lande“) zu implizieren, dass nicht Kurland in seiner Gesamtheit gemeint ist, sondern gerade nur die Genden um den Hof in Mitau, die in Richtung auf das Teilgebiet in Livland liegen. Mit anderen Worten: Adolphi scheint mir gerade so einen Korridor konstruieren zu wollen, wie es Puttenham mit London und Oxford tat.

Wenden²⁶ (Cēsis) war immer schon eine wichtige Handelsstadt, Ordensburg und Wegpunkt gewesen, wenn es auch an Bedeutung verloren hatte. Wenden war das Zentrum eines von den Schweden neugeschaffenen Land-

²³ Wolfgang Viereck, Karin Viereck, Heinrich Ramisch: *dtv-Atlas Englische Sprache; Mit 130 Abbildungsseiten in Farbe*. München 2002, S. 77.

²⁴ Viereck et al., wie Anm. 23.

²⁵ Vgl. Puttenham, wie Anm. 22, hier: Vorwort der Herausgeberinnen, S. LXXXIX.

gerichtsbezirks (ab 1630), der u.a. das von Adolphi beschriebene livländische Teilgebiet umfasste. Wenden war Sitz des katholischen Bischofs: Zum Landbesitz des Bischofs hatten u.a. die Güter gehört, die das von Adolphi genannte Teilgebiet ausmachten. Dieser Besitz war dem Bischof in der Schwedenzeit genommen worden und so unter evangelische Herrschaft gelangt. Berichtet wird, dass erstens

der Herzog (Jacob = Friedrich Casimiers Vater)²⁷ (den 27. Mai 1650) eine Instruction für die Pröbste (der evangelischen Kirche von Kurland und Semgallen hat) ergehen lassen, worin unter anderm verordnet wird: „Die Pröbste sollen diejenigen Pastoren, welche der lettischen Sprache nicht kundig, anhalten, dieselbe zu lernen, sich auch bisweilen in ihre Predigten begeben, um zu sehen, wie sie sich darin üben und zunehmen und künftig soll keiner zur Ordination angenommen werden, der dieser Sprache nicht mächtig ist“²⁸

und dass zweitens „sich wieder die verfluchten und zum Theil gelungenen Eingriffe der römisch=katholischen Geistlichkeit“ ereigneten, u.a. „misslang zwar“ der „Versuch, das Stift Pilten für den ernannten Bischof von Liefland Poplawsky zu gewinnen“,

doch war dieser Bischof nach Mitau (gekommen) und hatte daselbst in Abwesenheit des Herzogs *actus inspectionis* ausgeübt, worin, so sehr auch der Herzog und die Ritterschaft auf dem Landtage 1685 und 1686 dagegen protestierten, keine Abänderung auszuwirken war (...) 1684 fingen die Jesuiten in Mitau den Bau eines Collegiums an, und setzten ihn ungeachtet aller Protestaktionen der fürstlichen Regierung bis zu Ende fort (1690).²⁹

D.h. es gab von katholischer Seite eine verstärkte Tätigkeit auf Kurländischem Territorium und Adolphis Grammatik sollte eine entsprechende Gegenaktivität der evangelischen Seite unterstützen. Adolphis Grammatik hatte dabei den Vorteil des Signums der kirchlichen und weltlichen Obrigkeit von Kurland.³⁰ Daneben hat Adolphi weitere kirchliche Bücher überarbeitet, in denen er seine grammatischen Vorstellungen bereits praktisch umgesetzt hatte. In den 1680er Jahren hatte die schwedische Regierung in Livland – wie bekannt – wieder das Projekt einer Bibelübersetzung aufgenommen, die dann

²⁶ Nach dem Baltischen Historischen Ortslexikon, Teil II: Lettland (Südlivland und Kurland), hrsg. v. Hans Feldmann, Hein von zur Mühlen, unter Mitarbeit zahlreicher Fachgelehrter. Köln-Wien 1990, hier S. 649f., 517f., 690–693, 713f., waren damals Trikatzen ein unbeschriebenes Blatt, Ronneburg ein unauffälliges Pastorat und Wolmar unbedeutend geworden (1681 Schließung des Bollwerks, 1684 Aufhebung des Stadtrechts).

²⁷ Auf ihn spielt Adolphi (wie Anm. 1) S. VII (im Original ohne Paginierung) an.

²⁸ Karl Wilhelm Cruse, Curland unter den Herzögen, Bd.I. Mitau 1833. Nachdr. Hannover-Dören 1971, hier S. 190.

²⁹ Cruse, wie Anm. 28, S. 216.

³⁰ Parallel zu Adolphis Grammatik waren zwei andere Grammatiken durch livländische Pfarrer entstanden: Die eine, Dreßells, war 1685 bei Nöller in Rīga erschienen und die andere, Langius', war im Jahre 1685 zwar entstanden, aber nicht gedruckt worden.

tatsächlich zwischen 1685 und 1694 gedruckt wurde. Übersetzer war die Fischer–Glück–Gruppe, die wie Fürecker nicht aus dem von Adolphi bevorzugten Gebiet kam, und dennoch beherzigt ihre Bibelübersetzung Adolphis Normen. Denn 1683 hatte eine besondere Kommission aus kurländischen und livländischen Pfarrern in Mitau die zu verwendende Orthografie und Grammatik besprochen. Dort müssen die livländischen Teilnehmer auch mit den Grundprinzipien der Adolphischen Normen bekannt geworden sein. Beide Seiten hatten, wie dargestellt, ein Interesse an einer Evangelisierung des Gebietes des ehemaligen katholischen Bischofssitzes; die Livländer auch unter dem Aspekt der Königstreue. Das gesamte Projekt wurde vom schwedischen König unterstützt, der sich davon erhoffte, dass seine Autorität unter den Bauern (den Letten) gefestigt werde, weil mit den religionspädagogischen Schriften ja auch weltliche Rechtsnormen und Moralvorstellungen transportiert wurden.³¹

So kamen Adolphis Normen über die Grammatik, die revidierten Texte und die Bibelübersetzung zum Einsatz und fanden Multiplikatoren. Die 2. Auflage der Gesamtbibel (1739) war noch konsequenter nach Adolphis Grammatik gearbeitet und brachte den Standardisierungsprozess maßgeblich voran.³² Adolphis Grammatik entstand also aus religionspädagogischen Gründen und durch Auftrag des Fürsten; seine Grammatik ist ein politischer Akt *für* die evangelische Kirche. Adolphi verschleierte, dass die politischen Aspekte das Schreiben seiner Grammatik beeinflusst haben und gibt ‚wissenschaftliche‘, d.h. (in seinen Augen) objektive Gründe für die Auswahl eines vorbildlichen sprachlichen Gebietes zwischen Jelgava einerseits und Valmiera, Cēsis und Smiltene andererseits an. Es war in Adolphis Augen das Ergebnis, das man bekam, wenn man Puttenhams Argumente als Methode auf Livland anwandte:

- Es war ein Zentrum und Punkt politisch–religiöser Auseinandersetzung, aber es war weder Universitätsstadt, noch Hafen, noch in Randlage (= Grenzlage);
- es lebten dort keine besonderen, ausgegrenzten sozialen Gruppen (jedenfalls nicht mehr als anderswo); und
- verglichen mit Jelgava sprach man dort keinen offensichtlich ‚obskuren‘ Dialekt (im Gegenteil, es gab sogar große Ähnlichkeiten, sodass das erwählte Gebiet für einen Kompromiss mit dem eigenen Fürsten und den eigenen sprachlichen Merkmalen in Kurland gut geeignet war).

Damit sieht der Prozess überregionaler sprachlicher Standardisierung am Ende des 17. Jhs. in Lettland wie folgt aus:

³¹ Aleksejs Apinis: *Latviešu grāmatniecība; No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga 1977, hier S. 59-63; Anna Bergmane, Aina Blinkena: *Latviešu rakstības attīstība; Latviešu literārās valodas vēstures pētījumi*. Rīga 1986, hier S. 21.

³² Bergmane/Blinkena, wie Anm. 31, S. 21.

- (a) die Vorschläge eines Einzelnen bzw. weniger werden die Normen für viele, und zwar katahierarchisch („von Oben herab“: vom Superintendenten zu den Pfarrern und von den Kanzeln zu den Pfarrschulen und den Gläubigen);
- (b) ein ‚objektiv‘ existierender sprachlicher Standard *ist* damit vorhanden und sozial gebunden, er ist in Wort und vor allem Schrift in Gebrauch;
- (c) der Gebrauch der Standards in der Schrift zeitigt Rückkoppelungseffekte auf die Standards im mündlichen Sprachgebrauch;
- (d) eine standardisierte Gemeinsprache ist damit vorhanden und ‚verbindet‘ größere Räume;
- (e) erst verglichen mit dem geschaffenen Standard sind die regionalen oder sozialen Varianten als subsidäre Systeme erfahrbar bzw. beschreibbar, gelten aber zugleich als authentischere Sprachen, wohingegen
- (f) die standardisierte Gemeinsprache weniger eine ‚natürliche‘ (i.S.v. unbewusst verlaufende), als vor allem eine gesteuerte Sprachentwicklung kennt. Immer gibt es Institutionen und Autoritäten, die über sie wachen (Schulbehörden,³³ Schulen, Akademien etc.), immer sind auch Prestige-Fragen mit ihr verbunden und jeder neue Vorschlag zur Änderung der sprachlichen Standards würde, so unpassend er aus bestimmten Blickwinkeln erscheinen mag, den Prozess bei (a) beginnend wieder in Gang setzen.

Nun zu der Frage, inwieweit Adolphi seine Normvorstellungen in seiner Grammatik tatsächlich umgesetzt hat. D.h. es geht mir an dieser Stelle vor allem darum festzustellen, ob er sich tatsächlich auch auf das von ihm ausgewählte Dialektgebiet in Livland stützt. Wir bekommen es dabei mit zwei methodischen Problemen zu tun. Erstens kennen wir die Dialekte Lettlands detaillierter erst aus den Forschungen des vorherigen Jahrhunderts. Im Grunde ist es nicht richtig einfach davon auszugehen, dass die Dialektkarte Lettlands im 17. Jh. genauso ausgesehen habe.³⁴ Und wir haben zu wenig lettischsprachiges Textmaterial des Zeitraums um Vergleiche mit sozusagen ‚neutralen‘ Autoren ziehen zu können; eine lexikalische Analyse im Hinblick auf mundartliche Spezifika ist somit oft nicht möglich. Zweitens waren die Grammatikverfasser oft bilingual, sodass von Interferenzen auf ihr Lettisch und damit auf ihre lettischen Grammatiken bzw. lettischsprachigen Texte

³³ Das erste lettische Lehrerseminar (ab 1838) lag z.B. in dem von Adolphi erwählten Gebiet (Plakans, wie Anm. 9, S. 208), was m.E. im Zusammenhang mit dem Standardisierungsprozess am Ende des 19. Jhs. ungeachtet der Tatsache beachtenswert ist, dass die offizielle Unterrichtssprache des Seminars deutsch war.

³⁴ Darauf hat schon Jānis Kušķis (Fonētikas īpatnības XVII gadsimta rakstos, *Baltu filoloģija* 7 [1997] 127–139, hier S. 131) unter Verweis auf Endzelīns hingewiesen.

auszugehen ist.³⁵ Jedoch teile ich nicht den manchmal unterschwellig angedeuteten Pessimismus (jedenfalls nicht mit Blick auf Adolphis Grammatik), dass uns deshalb der Blick auf ein damaliges ‚wirkliches‘ Lettisch verstellt sei und dass die damaligen Textdenkmäler sozusagen miserabler Qualität seien, weil sie viele Unklarheiten, Differenzen und Fehler aufwiesen. Wir müssen einfach zwischen dem, was uns Adolphis Grammatik bietet (und was wir beweisen können müssen), und den weiterführenden Schlussfolgerungen trennen, die wir aus unserem Befund ziehen wollen oder können (und hier sollten wir uns vor allem nicht durch sprachhistorisches Vorwissen hinreißen lassen).

Für die frühesten lettischen Texte, nämlich für die Periode bis 1650, hat nun Vanags dargestellt, dass bei den vorderen Vokalen nicht zwischen der mittelloffenen ([ɛ]) und weitoffenen ([æ]) Aussprache differenziert wird, wie sie das heutige Lettisch verlangt. In diesem Zusammenhang verweist Vanags auch auf Beispiele aus Adolphis Grammatik, wo dieser die Aussprache von <e> und <eh> verdeutlicht.³⁶ Inwieweit kann die Elision der Vokalqualität der Texte bis 1650 auch für Adolphis Grammatik gelten? Richtig führt Vanags eine solche Erscheinung auf deutschen Einfluss zurück, dahingehend, dass das „phonologische Sieb“ (Trubetzkoy) des Deutschen den (deutschen) Schreibern eine solche Differenzierung im Lettischen nicht erlaubt hätte. Doch das phonologische Sieb wirkt am ehesten bei distinktiven Merkmalen, die der jew. Muttersprache unbekannt sind. Wenn man einem Deutschen einen lettischen Satz vorliest und ihn bittet, diesen hinzuschreiben, so wird er Fehler dort machen, wo er Laute wiedergeben soll, die Eigenschaften besitzen, die entsprechende deutsche Laute nicht besitzen. Also z.B. bei der Palatalisierung bzw. bei der Palatalität von Lauten, bei der Realisation der Silbenintonationen oder bei der Interpretation von lett. [ɑ] (klingt für einen Deutschen wie dt. ⟨o⟩ [ɔ]).³⁷ Nun kannte das Deutsche aber e-Varianz, die je nach Region auch phonologisch relevant war und in den Schreibtraditionen differenziert wurde. Das war Adolphi und Fürecker als Gebildete und des Deutschen Kundige ganz sicher bewusst. Warum hätten sie hier Fehler machen sollen? Überhaupt haben sie auf die Aussprache sehr Acht gegeben und insbesondere auch auf die Aussprache

³⁵ Für ähnliche Zusammenhänge in früheren Zeiten vgl. Pēteris Vanags: ›Latviešu valodas patskaņi un divskaņi: Sistēma un rakstība visvecākā perioda rakstu avotos‹, *Baltu filoloģija* 7 (1997) 150–175, hier S.151–153.

³⁶ Vanags, wie Anm. 35, S. 156f. und 163.

³⁷ Fehler dieser Kategorie macht Adolphi auch. An den Morphemgrenzen innerhalb eines Wortes ist das Merkmal der Stimmhaftigkeit im Deutschen neutralisiert, im Lettischen jedoch nicht. Adolphi schreibt jedoch in solchen Positionen oft die Buchstaben für stimmlose Konsonanten. Es gibt verschiedene Schwierigkeitsgrade bei der Wahrnehmung von Unterschieden auf der Ebene der gesprochenen Sprache in Abhängigkeit von der Sprachbewusstheit des Beobachtenden, sodass bestimmte Merkmale relativ gesehen richtiger wiedergegeben werden als andere. Für ein Exempel vgl. Giedrius Subačius, *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos*, Vilnius 1998, S. 32–39.

dem Deutschen unbekannter Merkmale; die Palatalität der Konsonanten wird z.B. überaus korrekt bezeichnet!³⁸

Das Problem ist, welche Interpretation man aus den Aussagen, die in der Grammatik zur Phonetik gemacht werden, ableiten kann. Aus Adolphis deutschen Beispielen für den langen vorderen offenen Vokal (*geben/ streben/ stehnen/ säen*) scheint sich nur zu ergeben, dass Adolphi mit <eh> sowohl [ɛ:] als auch [æ:] bezeichnete.³⁹ Die Beispiele verweisen aber in allen Fällen auf [e:], weil man ihnen eine niederdt. Aussprache (einer bestimmten Provenienz zudem) zu Grunde legen muss. Das sieht man an *stehnen* 'stöhnen', wo [e:] statt [ø:] realisiert ist. Bei den langen e-Lauten differenziert nämlich nur das ‚oberdeutsche‘ Vokalsystem (*Beeren* vs. *Bären*: [e:]/[ɛ:]); das ‚norddeutsche‘ Vokalsystem kennt nur [e:] (*Beeren, Bären, stöhnen, Morgen!*).⁴⁰ Adolphis kurzvokalige Bsp. für <e>, *Bette/ ftecken*, die „als das Teutfche ä außesprochen“ werden sollen, sind hingegen weniger eindeutig. Denn es gibt nur einen kurzen vorderen mitteloffenen Vokal (*Betten, Wetter*), der – je nach Region – ‚süddeutsch‘ zwischen [ə] und [ɛ] und ‚norddeutsch‘ zwischen [ə] und [e] schwankt. Wie hat denn Adolphi das <ä> nun gesprochen? Seine Bsp. enthalten dieses Zeichen ja gar nicht, sondern <e>! Von <ä> und wie vorher vom ‚Norddeutschen‘ ausgehend würde man natürlich meinen, dass er kurzes <e> als [ə] interpretiert haben will. Adolphi setzt dann zwei e-Laute für das Lettische an ([e:]/[ə]) und er differenziert sie grafisch eindeutig (<eh>/<e>). Offensichtlich sind dabei die Parallelen dieses Systems zum ‚Norddeutschen‘, insbesondere in der Merkmalsverknüpfung von „Länge“/„Kürze“ mit „geschlossen“/„offen“.

Soweit der Befund. Doch wie soll man ihn interpretieren? Ist es so, dass Adolphi zu Unrecht dieses zweigliedrige System der e-Laute anführt? Ich meine nicht, dass Adolphi, der die Palatalisierungen genau wahrgenommen und angegeben hat, einen derartigen kardinalen Fehler begangen hätte, einen dritten oder gar vierten e-Laut des Lettischen zu unterschlagen und ein reduziertes System anzugeben. Das soll aber nicht heißen, dass Adolphi nicht

³⁸ Im ganzen Buch habe ich in diesem Zusammenhang nur drei Fehler feststellen können: 2. Pers. Sg. Präs. *pehti, fchkehti* und *fchkirri* ~ *peļi, šķeļi, šķiri* statt ‚*peļ*‘, ‚*šķeļ*‘ und ‚*šķir*‘ (Adolphi, wie Anm. 2, S. 170 [paginiert: 701], 182f.)

³⁹ Aus den parallel zu den deutschen gegebenen lettischen Beispielen *Ehna, Mehrs, Mehris, redfeht* ~ *ēna, mērs, mēris, redzēt* (Adolphi, wie Anm. 2, S. 3) zu schlussfolgern, scheint mir nicht möglich: Wir erfahren aus den lettischen Beispiel-Worten und dem Absatz, in dem sie stehen, nicht, wie ihre qualitative Aussprache gedacht war und welchen phonologischen Stellenwert sie hatte – beidemal muss es nicht das gewesen sein, das es heute ist. Außer zur Quantität der e-Laute lassen Adolphis Angaben für uns heute keine Aussage mehr zu.

⁴⁰ Vgl. Elmar Ternes: *Einführung in die Phonologie*. Darmstadt 1999, S. 94f.; in historischer Perspektive s. auch Keller, wie Anm. 15, S. 383.

Varianz in den e-Lauten durch sein ‚norddeutsches‘ phonologisches Sieb auf die beiden [e:]/[ə] abgebildet hätte. Die auditive Missinterpretation, die er dabei macht, ist m.E. die, dass er stets die geschlosseneren Varianten zur Basis seiner Beschreibung erhebt; ein ‚Süddeutscher‘ hätte statt [e:]/[ə] vielleicht [ə:]/[ɛ] als ‚beobachteten‘ Ausgangspunkt genommen. Mit anderen Worten: Es gab Allophone, m.E. wahrscheinlich sogar schon die spätere positionsbedingte offenere/geschlossenerere Ausspracheverteilung. Aber diese war phonologisch nicht relevant;⁴¹ sondern allein Länge und Kürze der e-Laute waren es (welche Adolphi auch genau beachtet; s.u.).

Denn halten wir uns vor Augen, warum heutiges Lettisch vier e-Phoneme besitzt: Natürlich um Formen wie *tu ēd* : *viņš ēd*, *tu ved* : *viņš ved* zu disambiguieren und damit deren Bedeutungen zu unterscheiden. Das war aber in Adolphis Lettisch gar nicht nötig – in allen seinen Paradigmen trägt die 2. Pers. Sg. Präs. Ind. Aktiv noch die Endung *i*. So z.B. in: *arri* ~ *ari* (‘tu ar’), *Augi* ~ *augi* (‘tu audz’), *Audi* ~ *audi* (‘tu aud’), *Bahfi* ~ *bāzi* (‘tu bāz’), *Behdfi* ~ *bēdzi* (‘tu bēdz’), *Berfi* ~ *berzi* (‘tu berz’), *Berri* ~ *beri* (‘tu ber’), *blenfi* ~ *blenzi* (‘tu blenz’), *brehzi* ~ *brēci* (‘tu brēc’), *dedfi* ~ *dedzi* (‘tu dedz’), *dfelli* ~ *dzeli* (‘tu dzel’), *djeffi* ~ *dzesi* (‘tu dzēs’), *dfemmi* ~ *dzemmi* (‘tu dzimsti’), *ehdi* ~ *ēdi* (‘tu ēd’), *gēhrbi* ~ *gērbi* (‘tu gērb’), *jemmi* ~ *jemi* (‘tu ņem’), *karri* ~ *kari* (‘tu kar’), *kerri* ~ *ķeri* (‘tu ķer’), *krahzi* ~ *kṛāci* (‘tu krāc’), *laidi* ~ *laidi* (‘tu laid’), *leedfi* ~ *liedzi* (‘tu liedz’), *mehfi* ~ *mēzi* (‘tu mēslo’), *apniḱsti* ~ *apniḱsti* (‘tu apniḱ’), *plohki* ~ *ploki* (‘tu ploc’), *puhti* ~ *pūti* (‘tu pūt’), *ruhzi* ~ *rūci* (‘tu rūc’), *fchkehrdi* ~ *šķērdi* (‘tu šķērd’), *fezzi* ~ *seci* (‘tu sec’).⁴²

Wie ist es nun mit dem distinktiven Merkmal der Länge bzw. Kürze? Hat Adolphi es richtig bezeichnet, wenn er die 1.-3. Pers. Plur. Prät. Ind. Akt. mit z.B. *greefem*, *greefet*, *greefe* ~ *griezem*, *griezēt*, *grieze* (‘grīezām, grīezāt, grīeza’) oder *neffem*, *neffēt*, *neffe* ~ *nesem*, *nesēt*, *nese* (‘nesām, nesāt, nesa’)⁴³ angibt? Oder stehen seine Formen nicht vielmehr für „nesēm“, „nesēt“, „nese“ (< *nesē), was die historisch korrekten Endungen wären.⁴⁴ Vielleicht ist es in anderen Texten so, aber nicht bei Adolphi. Längen in den Endsilben hat er stets korrekt bezeichnet; so z.B. im Lok. Sg. und Lok. Pl.: *Tammī Wehĉhā/*

⁴¹ Der Phonemstatus von ‚heutigem‘ /e/ : /æ/ und /ɛ:/ : /æ:/ ist auch nach den Angaben von Rudzīte (wie Anm. 63, S. 74, Pkt. h; auch Vanags, wie Anm. 35, S. 151) eine Neuerung, der eine rein positionsbedingte, komplementäre Distribution von [e] : [æ] und [ɛ:] : [æ:] vorausging.

⁴² Adolphi, wie Anm. 1, S. 137–141, 143–147 (die Paginierung von 143 und 144 zeigt fälschlich 135, dann 134), 151, 153, 155, 158, 161–162, 164, 168, 171, 174, 178, 183, 186. – Auch in den anderen Konjugationen ist die Endung natürlich *i*, außer in den Konjugationen auf *uo* und *ū*. Vgl. Adolphi, wie Anm. 1, S. 80, 66: *Tu redfi* ~ *tu redzi* (‘redzi’), *fargi* ~ *sargi* (‘tu sargi/sargāji’), aber ebenda S. 97, 93: *Tu dabbu* ~ *tu dabu* (‘dabū’), *Tu barro* ~ *tu barō* (‘barō’).

⁴³ Adolphi, wie Anm. 1, S. 149, 168.

⁴⁴ Vanags, wie Anm. 35, S. 151, argumentiert entsprechend für das Lettisch des 16. Jahrhunderts.

Tannī Wehfi ~ tamī vēžā/tanī vēzī ('tajā vēzī'), *Tammīs Wehščōs* ~ tamīs vēžos ('tajos vēžos'); im Dat. Pl. der Femina auf e: *Mahtehm* ~ mātēm, *Mehlehm* ~ mēlēm; dann z.B. in den reflexiven Verbalendungen: *fargohs* ~ sargos ('es sargos/sargājos'), *fargahs* ~ sargās ('viņš sargās/sargājas'), *fargajohs* ~ sargajos ('es sargājos'), *fargajahs* ~ sargajās ('viņš sargājās');⁴⁵ aber auch in anderen Verbformen, z.B. in Infinitiven oder Partizipien. Warum sollte Adolphi es also in den präteritalen Endungen falsch gemacht haben?

Ein anderer Punkt sind hingegen die Mittelsilben. Nicht nur bei den oben zitierten Formen von *sargāt*, sondern auch in anderen Formen haben Mittelsilben keine Längenbezeichnung. So heißt es zwar *dabbuht* ~ dabūt ('dabūt'), aber *dabbudams* ~ dabudams ('dabūdams') oder *efnu dabbujees* ~ esmu dabujies ('esmu dabūjies').⁴⁶ Aufgrund der Formenbildung würde man in den Partizipien einen langen Stammvokal erwarten. Vanags verweist in seiner Darstellung der Verhältnisse der lettischen Schriften des 16. und beginnenden 17. Jahrhunderts darauf,⁴⁷ dass in der niederdt. Schreibtradition Längen in offenen Silben nicht bezeichnet wurden, was sich auch in den lettischen Texten wiederfinden lasse. Nun sieht es so aus, als ob sich in Adolphis Grammatik dies als Tradition fortsetzen würde: Die hier fraglichen Mittelsilben sind offene. Wenn nun der Verdacht besteht, dass bei ihrer Denotation eine Schreibtradition wirken könnte, so kann nicht definitiv gesagt werden, ob sie für Adolphi tatsächlich kurz waren. Dass Adolphi hier eine Differenzierung durch die Schreibung unterschlug, wäre ihm zudem möglich, weil durch ‚versehentliche‘ Varianz in den Mittelpositionen keine Missverständnisse entstehen konnten.

Wenn wir nun mit Bestimmtheit sagen können, dass Adolphis Präteritalformen wie *greesem*, *greeset*, *greesē* oder *neffem*, *neffet*, *neffe* auf vor allem kurzen, und dann auch für ihn offeneren e-Laut (also z.B. auf [ə]; s.o.) enden, so ist wieder die Frage wie wir diesen Befund interpretieren wollen. Denn sprachhistorisch, d.h. verglichen mit dem Litauischen (*griežēm*, *griežēt*, *griežē*; *nešēm*, *nešēt*, *nešē*) sollten in Adolphis Endungen Längen stehen.⁴⁸ Die Qualität des e-Lautes ist wahrscheinlicherweise (s.o.) durch Adolphis phonologisches Sieb elidiert, also kein signifikantes Merkmal; außerdem war festgestellt worden, dass sie in dem von Adolphi beschriebenen Sprachsystem phonologisch nicht relevant gewesen war (was ja nicht heißt, dass sie nicht

⁴⁵ Adolphi, wie Anm. 1, S. 23, 29, 77.

⁴⁶ Adolphi, wie Anm. 1, S. 98f.

⁴⁷ Vanags, wie Anm. 35, S. 161, unter Rückgriff auf die Grammatik des Mittelniederdt. von Lasch.

⁴⁸ Übrigens nicht nur in den Formen mit <e>, sondern auch in den Formen mit <a>; aber da hat Adolphi ebenfalls Kürzen notiert!

gesprochen worden wäre!).⁴⁹ Doch eine Länge hätte Adolphi korrekt bezeichnet.

Es handelt sich auch um ein morphologisches Problem. Adolphi gibt nämlich zwei plurale Prät.-Formenreihen an: Eine mit <a> und eine mit <e> in der Endsilbe. Oft haben die Verben in der 1. u. 2. Pl. Prät. Ind. Aktiv entweder <a> oder <e> in der Endsilbe; ebensooft gibt Adolphi aber beide Möglichkeiten an. So heißt es z.B. parallel *greesam/greesem, greefat/greeset, neffam/neffem, neffat/neffet*, was sich auch bei vielen anderen Verben so findet: z.B. *Beidsam/beidssem, Beidsfat/beidsset* oder *kohpam/kohpem, kohpat/kohpet*.⁵⁰ Ausgenommen hiervon ist aber jew. die 3. Pers. Sg./Pl. Prät. Ind. Aktiv: Sie lautet fast immer auf <e>, und zwar auch bei den Verben, die sonst nur mit einem <a> in der Pluralendung angegeben werden, wie z.B. bei *dillam, dillat, dille* ~ *dilam, dilat, dile* ('*dilām, dilāt, dila*'). Das ist phonologisch dahingehend interpretiert worden, dass in dem zu Grunde gelegten Dialekt eine Reduktion der Endsilben vorgelegen habe⁵¹ (also wohl in der 1./2. Pers. Pl. [a:] zu [a] und in der 3. Pers. Sg./Pl. [a] zu [ə] oder [ĕ] o.ä.). Doch wenn es sich um ein phonologisches Prinzip handelte, warum wurden dann die jeweiligen 1. und 2. Pers. Sg. des Präteritums nicht reduziert? Auch die Präsensformen wurden nicht reduziert, denn in Fällen von kurzer Endung mit a-Vokalismus sollte dann dort ebenfalls <e> erscheinen (wie in der 3. Pers. Sg./Pl. des Präteritums). Es heißt aber ‚korrekt‘ *kohpjam, -jat* ~ *kopjam, -jat, dellam, -lat* ~ *delam, -lat, prohtam, -tat* ~ *protam, -tat, fuhdam, -at* ~ *zūdam, -dat* usw.⁵²

⁴⁹ Zur Bedeutung des Öffnungsgrades des e-Lautes vgl. auch Chr. S. Stang: *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*. Oslo–Bergen–Tromsø 1966, S. 374f.

⁵⁰ Adolphi, wie Anm. 1, S. 139, 157.

⁵¹ Jānis Kušķis (wie Anm. 34, S. 136); er greift auf Äußerungen Endzelīns' zurück.

⁵² Adolphi, wie Anm. 1, S. 157, 143 (paginiert als 135), 174, 199. – Allerdings hat er in der 2./3. Pers. Sg. Präs. der Verben vom Typ „runāt“ keine Länge notiert (*runna* ~ *runa* ['tu/viņš runā'], *dahwa* ~ *dāva* ['dāvā'], *dabbu* ~ *dabu* ['dabū']) und in den Pluralformen der Verba vom Typ „firīt“ heißt es im Präsens ebenfalls *darram* ~ *daram* ('darām'), *darrat* ~ *darat* ('darāt'), *fargam* ~ *sargam* ('sargām') neben zu erwartendem *Juhs fargaht* ~ *jūs sargāt* (a.a.O.: 59, 90, 66). Auch bei den Adverbien treten Beispiele auf, in denen eine zu erwartende Länge in der Endsilbe nicht bezeichnet wurde (z.B. *Joprohjam* ~ *jöprojam* ['joprojām'], a.a.O.: 224, neben ‚korrekten‘ Fällen wie *Muhscham*), und bei den Substantiven Fälle, in denen ein kurzer Endungsvokal ausfällt (z.B. *Maht* ~ *māt* ['māti'], a.a.O.: 28, neben ‚korrektem‘ *Mahti*). Vielleicht muss man in diesem Zusammenhang auch diejenigen Perfektformen sehen, in denen eine kurzer Vokal ausgefallen ist (z.B. *fargajfchi* ~ *sargajši* ['sargājuši'], a.a.O.: 60). Es gibt auch Fälle von Endungen, wo Längen anstelle zu erwartender Kürzen erscheinen (z.B. *krahjahs* ~ *krājās* ['krājas'], a.a.O.: 104). Wenngleich zu diesen ‚reduzierten‘ Formen hier keine abschließende Erklärung gegeben werden kann, so möchte ich mit Nachdruck darauf hinweisen, dass sie nur wenige Fälle darstellen, wohingegen die Mehrheit der Endungen ‚korrekt‘, d.h. nichtreduziert dargestellt ist.

Auffällig ist, dass die Varianz von Adolphi nur in der 1./2. Pl. Prät. angegeben wird. In der 3. Pers. wird von Adolphi keine Varianz angegeben: Entweder ist es <e> oder es ist wie in 29 Fällen <a> (*jukka, sirga, atradda, fagga, rakka, newa* [‘nav’], *plakka* [2x, s.v. *Plakt* und *plohkt*], *Birra, irra, druppa, lakka, aismigga, mirka, pirka, mukka, apnikka, nofarka, ruhga, wahrga, spirga, sprahga, firga, arra, Auga, fudda, Auda, Aufa, Bahfa*)⁵³. Wenn es ein synchrones morphologisches Problem wäre, etwa weil die Verben der einen oder der anderen prääteritalen Endungsreihe folgten, so wäre doch zu erwarten, dass e/a-Varianz auch in der 3. Pers. Sg./Pl. Prät. auftreten würde und angegeben worden wäre.

Adolphi selbst äußert sich zu den Alternativformen so:

*Da denn zumercken: (...) Daß der Sel: Herr Füreccerus das Imperfectum Indicative, welches sich in den andern beyden Conjugationibus, wie auch in den meisten Verbis dieser dritten Conjugation, in Plurali auff ein am/at/e endet; in vielen Verbis dieser Conjugation auff ein em/et/e formire. Kann aber die Urfache/ wie fleißig ich darnach gefuchet/ nicht finden/ noch von andern/ wie fleißig ich darnach geforschet/ davon belehret werden: Habe demnach nach beyden Endungen in denenfelben Verbis die Imperfecta Pluralia gefezet/ und laffe denen/ die deffen Grund wissen/ ihre freye Wahl.*⁵⁴

Aus Adolphis Aussage ist zu folgern:

- Er kennt die em/et-Endungen für die 1./2. Pers. Pl. nicht, aber die e-Endung für die 3. Sg./Pl. schon – die Regel für die 3. Pers. Sg./Pl. ist für ihn sowieso die e-Endung. Doch warum gibt es dann in seiner Grammatik die Paradigmen mit –a in der 3. Pers. Sg./Pl.? Außerdem gebraucht Adolphi sehr wohl e-Endungen für die 1./2. Pers. Pl. (s. folgenden dritten Punkt). Das alles macht Adolphis Aussagen problematisch; auf keinen Fall dürfen sie einfach unkritisch übernommen werden!
- Bei angegebener e/a-Varianz stammen die e-Endungen von Fürecker, die entsprechenden a-Endungen hingegen von Adolphi. Dies scheint auf eine diachrone oder diatopische Problematik zu verweisen. Mögliche diachrone Erklärung: Fürecker kannte bzw. erlebte noch ‚alte‘ Endungen, die zu der Zeit, als Adolphi sein Werk vollendete, nicht mehr gebräuchlich waren. Adolphi wäre also ein Neuerer, Fürecker hingegen der historisch korrektere. Mögliche diatopische Erklärung: Fürecker greift auf eine andere Mundart zurück als Adolphi, eben auf eine, die die ‚historisch korrekten‘ Formen bewahrt hat.
- Nur in den Fällen, in denen Adolphi und Fürecker übereinstimmten, wurden keine pluralen Varianten angegeben. Das bedeutet aber in letzter

⁵³ Adolphi, wie Anm. 1, S. 152, 189, 175, 179, 170–172, 137–140, 151, 161, 165, 167–168, 181, 189, 178, 199, 205, 195–196, 144. – S. 161 s.v. *Laißt* heißt es in der 3. Pers. Sg. *laida* und in der 3. Pers. Pl. *laide*.

⁵⁴ Adolphi, wie Anm. 1, S. 134f.

Konsequenz, dass sowohl Fürecker a-Endungen (nämlich die, die auch <a> in der 3. Pers. haben; s. Liste oben) wie auch Adolphis e-Endungen (nämlich die, die ausschließlich e-Endungen im pluralen Prät. haben; es sind 5 Verben: *ruhzem* etc., *fchkihlem* etc., *fchkehrsem* etc., *fchnaudsem* etc. und *fedsem* etc.⁵⁵) im pluralen Prät. gebraucht haben! Wenn das stimmt, dann ist das Argument Fürecker in Bezug auf die e-Paradigmen als den historisch korrekteren anzusehen nicht möglich, denn er dürfte dann eine Reihe von Verben mit präteritalen am/at-Endungen nicht verwenden (nämlich diejenigen aus der obigen Liste mit <a> in der 3. Pers., die im Litauischen in dieser Form auf *è* enden). Auch kann er sie nicht aus einer Mundart haben, die diese Endungen ‚korrekt‘ bewahrt hat; sie hätte sie ebenfalls in etlichen Verbparadigmen bewahrt haben müssen, die in Adolphis Grammatik im Plural des Präteritums ausschließlich auf -am/-at/-a enden.

Was nun die historische Korrektheit angeht, so wird der Befund dadurch kompliziert, dass verglichen mit dem Litauischen mal ‚Adolphis‘ (<a>), mal ‚Füreckers‘ (<e>) präteritale Endungen nicht die sprachhistorisch geforderten Kontinuanten darstellen. So kann man insgesamt folgende Präteritalformen-Verhältnisse gegenüberstellen (ich gebe jeweils nur ein paar signifikante Beispiele an):

- (a) Verhältnisse, die sich entsprechen: lit. *rako/rakè* vs. in Adolphis Grammatik (wie Anm. 1, s.v.) *rakka* ~ *raka*; lit. *rado* vs. Adolphis (*at*)*radda* ~ *atrada*; lit. *rūgo* vs. Adolphis *ruhga* ~ *rūga*; (s. auch *krimtam* und *kluppam* unter d.)
- (b) Verhältnisse, die gegen ‚Adolphis‘ Form bzw. a-Variante sprechen: lit. *gimèm(e)*, *gimè* vs. Adolphis *dšimmam*, *dšimme* ~ *dzimam*, *dzime*; lit. *griežèm(e)* vs. Adolphis *greesam/greesem* ~ *griezam/griezem*; lit. *kuopèm(e)* vs. Adolphis *kohpam/kohpem* ~ *kopam/kopem*; lit. *lèkèm(e)* vs. Adolphis *lehzam/lehzem* ~ *lēcām/lēcēm*;⁵⁶ lit. *raukèm(e)* vs. Adolphis *rauzam/rauzem* ~ *řaucām/řaucēm*;
- (c) Verhältnisse, die gegen ‚Füreckers‘ Form bzw. e-Variante sprechen: lit. *kerom(e)*, *kero* vs. Adolphis *kehram/kehrem*, *kehrè* ~ *ķērām/ķērēm*, *ķērè*; lit. *plyšom(e)* vs. Adolphis *plihfam/plihfem* ~ *plīsam/plīsem*; lit. *raibom(e)* (auch *reibom(e)*) vs. Adolphis *reibam/reibem* ~ *reibām/reibēm*;
- (d) Verhältnisse, in denen Fürecker und Adolphis zwar übereinstimmen, aber sich vom Litauischen unterscheiden: lit. *audè* vs. Adolphis *auda* ~ *auda*; lit. *glaudèm(e)* vs. Adolphis *glaudam* ~ *glaudam*; lit. *klupo* vs. Adolphis *kluppe* ~ *klupe* (aber: lit. *klupom(e)* vs. Adolphis *kluppam* ~ *klupam*); lit.

⁵⁵ Adolphis, wie Anm. 1, S. 178, 183, 185–186.

⁵⁶ Zu den Veränderungen des Gutturals im Verbalstamm vgl. Stang, wie Anm. 49, S. 375.

krimto vs. Adolphi *krimte* ~ *krimte* (aber: lit. *krimtom(e)* vs. Adolphi *krimtām* ~ *krimtām*);

Ich habe nicht alle Verben bei Adolphi untersucht; ob es deshalb mehr ‚historisch falsche‘ <a>-Endungen als ‚historisch falsche‘ <e>-Endungen gibt, kann ich nicht sagen. Deutlich dürfte aber geworden sein, dass Adolphis Grammatik einen historischen Zustand fixiert, in dem die Endungsschemata durcheinander geraten sind. Eine Aufteilung der Endungen in ‚Adolphis‘ und ‚Füreckers‘ – so, wie sie Adolphi auch in seiner oben zitierten Passage vornimmt – ist nicht sinnvoll durchführbar. Für eine diatopische Bestimmung der Grammatik können sie deshalb nicht herhalten. Wir können des Problems m.E. nur Herr werden, wenn wir es vom historischen Ende her, das uns bekannt ist, betrachten. Stang⁵⁷ stellt fest:

Im Lettischen ist das ā-Präteritum in der Schriftsprache und in den meisten Maa. verallgemeinert worden. Das ē-Prät. ist aber in mittellett. Texten aus dem 16. und 17. Jh. erhalten und findet sich noch heute in der südwestlichen Ecke von Kurland und in den meisten hochlett. Maa.

Damit ist deutlich, warum bei Adolphi die Endungen ‚durcheinander‘ sind: Wenn sich a-Präterita schließlich durchsetzten, muss es einen Zeitpunkt geben haben, zu dem in den betroffenen Regionen a- und e-Präterita funktional gleichberechtigt nebeneinander standen. Diesen Zeitpunkt der Allomorphie repräsentiert Adolphis Grammatik.

So komme ich zu der Frage, ob sich Adolphi bei der Ausarbeitung seiner Grammatik wirklich auch auf das Mundartengebiet in Livland gestützt hat, das er in ihrem Vorwort benennt. Die herausgearbeiteten sowie anderen Merkmale der Adolphischen Grammatik, die einer solchen diatopischen Bestimmung zur Verfügung stehen, sind:

- Aus Stangs Zitat erhellt, dass ganz bestimmte Mundarten als Quelle der Grammatik nicht mehr in Frage kommen, nämlich selische, lettgallische und kurische nicht. Sie konnten auch im 17. Jh. die Varianz nicht besitzen, die Adolphis Paradigmen zeigen, denn sonst hätten sie ihre Verbformen später wieder historisch richtig zurücksortieren müssen.
- Die Abwesenheit weiterer markanter Eigenschaften, die bestimmte andere Mundarten besitzen, z.B.: die Anaptixe (betrifft vor allem das Gebiet westlich von Jelgava) oder Futurbildung ohne ī-Einschub nach Stammauslaut auf s, z, t und d (das Mittellettische und Adolphi haben sie mit ī).⁵⁸

⁵⁷ Stang, wie Anm. 49, S. 374.

⁵⁸ Alfrēds Gāters: *Die lettische Sprache und ihre Dialekte*. The Hague–Paris–New York 1977, S. 15.

- Lok. Sg. der Nomina vom Typ *vīrs* auf /a:/. Die meisten Mundarten kennen diese Form, aber die livischen Mundarten in Vidzeme haben /a/.⁵⁹ Adolphi verzeichnet z.B. *Tā Wihrā* ~ *tā vīrā* ('*tajā vīrā*').⁶⁰ Eine Kürze in der Endung hätte er genau notiert.
- Die geschlossene(re) Aussprache von <eh>. In Positionen wie *sēdēt* ist [ɛ:] statt z.B. [æ:], [a:] oder [ɛɪ] Kennzeichen des Mittellettischen,⁶¹ so dass Adolphi sie verleitet durch sein phonologisches Sieb generalisieren konnte, zumal die Verteilung von [ɛ:] : [æ:] keinen Phonemstatus hatte (s. weiter oben). In den einzelnen Mundarten des Mittellettischen herrscht ‚heute‘ hinsichtlich der Verteilung von [ɛ] : [æ] / [ɛ:] : [æ:] größere Varianz dahingehend, dass offene und geschlossenere e-Laute auch entgegen einer positionsbedingten Lautregel – zumeist in Abhängigkeit von der Wortbildung – auftreten.⁶² In solcher Varianz, wenn sie schon zu Adolphis Zeiten bestanden haben würde, würde Adolphi keine Ratio gesehen haben.

Bis hierher betreffen die Merkmale das ganze mittellettische Dialektgebiet zwischen Jelgava und Valka. Dabei ist wichtig zu sehen, dass Adolphi einen sozusagen Spagat betrieb, der einen Kompromiss zwischen seinem Herrschaftszentrum und dem erwähnten Zentrum des schwedischen Königs in Livland zeitigen sollte, sodass ihm alle ‚Ähnlichkeiten‘ willkommen waren (zumal er sie ja selbst als ‚aus Mitau bekannt‘ und damit ‚akzeptabel‘ eingeschätzt haben dürfte). Signifikant für die von Adolphi erwählte Region des Mittellettischen zwischen Cēsis, Valmiera und Smiltene sprechen folgende Beobachtungen an seiner Grammatik:

- Kurzer statt langer Vokal in der tautosyllabischen Position *ēr/ār/ēr/ār* findet sich nur in Semgallen, z.B. in den Infinitiven *vert*, *pert*, *bart* statt *vērt*, *pērt*, *bārt* in Vidzeme.⁶³ Adolphi hat *Wehrt* ~ *vērt*, *Pehrt* ~ *pērt*, *Kahrft* ~ *kārt* ('*kārst*'), *Kahrt* ~ *kārt*.⁶⁴
- In Zusammenhang mit der o.g. Allomorphie bei den a- und e-Präterita steht auch die Art und Weise der Verteilung der pluralen e-Endungen des Präteritums (<e> nur noch in der in der 3. Pers. Sg./Pl., in der 1./2. Pers. Plur. <a> oder Varianz). Endzelins hat schon darauf hingewiesen,

⁵⁹ Vgl. Karte 32 in Rudzīte, wie Anm. 20, S. 162.

⁶⁰ Adolphi, wie Anm. 1, S. 19.

⁶¹ Vgl. Karte 23 in Rudzīte, wie Anm. 20, S. 144.

⁶² Rudzīte, wie Anm. 20, S. 52; Rudzīte, wie Anm. 63, S. 72–76; Gāters, wie Anm. 58, S. 33.

⁶³ Marta Rudzīte: *Latviešu dialektoloģija*. Rīga 1964, S. 79f.; hier auch die o.g. Beispiele. Kürzer in Rudzīte, wie Anm. 20, S. 44.

⁶⁴ Adolphi, wie Anm. 1, S. 206, 170 [paginiert 701], 153.

dass sich regional die e-Endungen in bestimmten Formen des Präteritums ‚länger‘ gehalten haben als in anderen.⁶⁵ Zu Endzelīns' Zeit gehört Adolphis Gebiet nicht mehr zu einer solchen Region. Es gehört somit zu den Gebieten, in denen sich die Neuerung (die a-Endungen) am konsequentesten durchgesetzt haben. Zu Adolphis Zeit hat diese Konsequenz offensichtlich noch nicht bestanden. Und: Laut Endzelīns ist für die Gebiete, in denen sich e-Endungen noch halten, auch ein Lautwechsel in der 1. Pers. Sg. Prät. (hervorgerufen durch die Palatalität des historischen e-Paradigmas) charakteristisch. Diesen kennt Adolphis Grammatik ebenfalls noch (wenn auch nicht mehr konsequent), z.B.: *Nefchu* ~ nešu ('es nesu'), vgl. lit. *nešiau*; *Behru* ~ bēŗu ('es bēŗu'), vgl. lit. *bėriaus*; *Sedfchu* ~ sedŗu ('es sedŗu'), vgl. lit. *segiau*; *Setfchu* ~ seŗu ('es secu'), vgl. lit. *sekius*; *Dedfu* ~ dedŗu ('es degu'), vgl. lit. *degiau*.⁶⁶

Dazu scheint sich folgende Beobachtung zu gesellen: In dem von Adolphi erwählten Gebiet hatte sich bis in Endzelīns' Zeit von dem historischen e-Paradigma gerade nur diese Stammveränderung erhalten; charakteristisch für das Gebiet ist laut Endzelīns, dass die Stammveränderung auch auf die Verba übertragen wurde, die sprachhistorisch zu a-Pradigmen gehörten.⁶⁷ Solche Generalisierungen kennt auch Adolphis Grammatik, z.B.: *Sahcu* ~ sācu ('es sāku'), vgl. lit. *šokaus*; *Audfu* ~ audŗu ('es augu'), vgl. lit. *augaus*; *Behdfu* ~ bēdŗu ('es bēŗu'), vgl. lit. *bėgaus*; *Dihdfu* ~ dīdŗu ('es dīŗu' [nicht gebräuchlich]), vgl. lit. *dygau*.⁶⁸

Die von Adolphi notierten Kürzen in den pluralen a- und e-Endungen der Präterita, ohne dass eine allgemeine Reduktion der Endsilben vorläge, sind ein charakteristische Eigenheit seiner Grammatik, die sich aber von mir keiner Mundart zuordnen lassen konnte. Die notierten Kürzen sind zudem ein Problem, weil sie der Ratio der sprachhistorischen Zusammenhänge entgegenstehen.

Summa summarum konnte erwiesen werden, dass sich Adolphi bei der Ausarbeitung seiner Grammatik auch auf ein Mundartengebiet in Livland gestützt hat, und zwar auf das, das er laut Vorwort auch erwählt haben wollte. Damit soll nicht gesagt sein, dass es in Adolphis Grammatik nicht auch Substrate anderer Mundartencharakteristika zu bemerken gäbe. Es ging mir

⁶⁵ J. Endzelin: *Lettische Grammatik*. Riga 1922, S. 668f.

⁶⁶ Adolphi, wie Anm. 1, S. 168, 140, 186, 143 (paginiert 135).

⁶⁷ Endzelin, wie Anm. 65, S. 669f.; auch Rudzīte, wie Anm. 63, S. 137.

⁶⁸ Adolphi, wie Anm. 1, S. 180, 138, 139, 143 (paginiert 135). – Stammveränderungen treten bei Adolphi auch in der 2. Pers. Sg. des Präteritums auf (z.B.: s.v. *plakt* [*Plohkt*], *zagt*, *sikt*) oder im gesamten Prät.-Paradigma (gleich, ob historisch e- oder a-stämmig, z.B.: s.v. *sākt*, *bėgt*, *augt*, *degt*, *dīgt*, *pelt*).

allerdings nicht darum alle Varietäteneinflüsse auf Adolphis Grammatik darzustellen, sondern um die Realität der Umsetzung der von ihm explizit geäußerten Normvorstellungen. Wenn meine Analyse des Materials stichhaltig ist, so ist es doch bemerkenswert, dass Adolphi die aus Füreckers Vorlagen stammende Grammatik tatsächlich in Hinblick auf einen Korridor und ein Zielgebiet in Livland überarbeitet hat, wo weder er, noch Fürecker, noch die Glück-Gruppe aus diesem Gebiet stammten. Die Frage, die sich ergäbe, wäre: Wie hat man das eigentlich geschafft?

Stephan Kessler
Institut für Baltistik
Ernst-Moriz-Arndt-Universität Greifswald
Domstrasse 9/10, D - 17489 Greifswald, BRD
stephan.kessler@uni-greifswald.de

SUMMARY

Conception and Introduction of Standards in Adolphi's *Grammar* of 1685

Stephan KESSLER

In his *Grammar* of 1685, Adolphi presented definite ideas regarding from which part of Latvia the norms for a standardized grammar should be derived. This was the corridor between Jelgava in Courland and Cēsis in Livland. At that time the area around Cēsis had special religious and political features, which made it especially interesting for Adolphi. Adolphi's manner of argumentation can also be compared with G. Puttenham's arguments of 1589 regarding a model linguistic area of England. The state of research holds that from a variety of factors, the main influence on Adolphi's *Grammar* was due to the fact that he published it on the basis of Fürecker's model. However, on the basis of an analysis of the linguistic material, I attempt to show that, while working on the *Grammar*, Adolphi actually kept in mind not just Courland, but his chosen area of Livland as well, and he used the grammatical material to transform his ideas into a diatopical standard of common Latvian.

KOPSAVILKUMS

Normas izpratne un to realizācija 1685. gada Adolfiga gramatikā

Stephan KESSLER

Adolfigs savā 1685. gada gramatikā ir izteicis viedokli, kura Latvijas apvidus valodā ir jābalstās standartizētas latviešu valodas normām. Tas ir areāls starp Jelgavu Kurzemē un Cēšim Vidzemē. Cēsis tai laikā bija reliģiski un politiski nozīmīgas, tāpēc arī interesantas Adolfigam.

Adolfija argumentācijas veids turklāt ļauj to salīdzināt ar G. Putenhama 1589. gada argumentiem par lingvistisko ainu Anglijā. Līdzšinējie pētījumi akcentē, ka dažādie varianti gramatikā ir radušies, jo Adolfs izdeva gramatiku, kas balstīta Fīrekera materiālos. Rakstā, balstoties uz materiāla analīzi, mēģināts parādīt, ka Adolfs, izstrādājot gramatiku, faktiski balstījies ne tikai Kurzemes valodā, bet ņēmis vērā arī minēto apvidu Vidzemē un patiesi centies realizēt savas idejas par latviešu kopvalodas diatopisku standartu.

PUNSKO ŠNEKTOS BALSŲ FONOLOGINĖS SISTEMOS APŽVALGA

Jowita NIEWULIS-GRABLUNAS
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Apie Punsko šnektos (Lenkija) fonologinę sistemą yra parašyta diplominių darbų, disertacijų ir keli straipsniai. Pirmasis šios šnektos balsių sistemą 1977 metais aprašė W.Smoczyński (2001: 253–282), o po 17 metų šiuos tyrimus pakartojo B.Burdinaitė (1994). Trumpai šią sistemą taip pat aprašė K.Garšva (2001). Tarminių tyrimų kartojimas ir tarmių, šnektų aprašymas pagal naujai surinktą medžiagą labai svarbus ne tik dialektologijos, bet sociolingvistikos ar kalbos istorijos mokslams. Ypač svarbu kartotinais tirti Punsko, Seinų ar kitas panašias šnektas, kurioms vis didesnę įtaką daro ne tik lenkų, bet ir lietuvių bendrinės kalbos.

Šiame straipsnyje norima dar kartą trumpai apžvelgti dabartinės Punsko šnektos balsinių fonemų sistemą. Medžiaga šiems tyrimams buvo rinkta 1999–2004 metais. Informantų vidutinis amžius – 56 metai. Nebuvo ribotasi tik vyriausios kartos atstovų kalba, nes pastebėta, kad jaunesnės kartos informantai taip pat kalba gražia pietų aukštaičių tarme. Be to, vyresnės kartos atstovai, priešingai negu jaunesnė karta, kartais stengdavosi kalbėti bendrine lietuvių kalba. Mat vyresnei kartai bendrinė lietuvių kalba prestižiškesnė negu jaunesnės kartos atstovams. Pastebėtina, kad vyresnė karta vartoja mažiau naujų iš lenkų kalbos atėjusių skolinių negu jaunesnė¹.

Dabartinės Punsko šnektos balsių fonologinę sistemą sudaro 12 fonemų: 5 trumposios ir 7 ilgiosios (žr. 1 ir 2 lenteles).

1 lentelė.

Punsko šnektos balsių sistema

	Trumposios fonemos		Ilgiosios fonemos	
	Priešakinės eilės	Užpakalinės eilės	Priešakinės eilės	Užpakalinės eilės
Aukštutinio pakilimo	/i/ ²	/u/	/ɪ/	/uː/
Vidutinio pakilimo	/ɛ/	/ɔ/	/ie/	/uo/ /ɔː/
Žemutinio pakilimo		/a/		/aː/

¹ Daugiausia tai žodžiai, susiję su naujosiomis technologijomis, pavyzdžiui, kompiuteriais, internetu, CD ar MP3 grotuvais, atmintukais, naujomis žemės apdirbimo, ūkio mašinomis ir pan.

² Tokia grafema pasirinkta todėl, kad šios fonemos nežymiai suužpakalėjęs variantas [ɪ] yra pagrindinis. Tas pats pasakytina ir apie [ɪː] bei [ɛː].

Punsko šnektos balsinių fonemų diferencinių požymių matrica

Eil. nr.	Požymiai	Fonemos											
		/iː/	/i/	/ie/	/ɛː/	/ɛ/	/uː/	/u/	/uo/	/ɔː/	/ɔ/	/a/	/aː/
1.	Ilgasis – trumpasis	+	-	+	+	-	+	-	+	+	-	-	+
2.	Priešakinis – nepriešakinis	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
3.	Aukštutinis – neaukštutinis	+	+	0	0	0	+	+	0	-	-	-	-
4.	Žemutinis – nežemutinis	-	-	0	0	0	-	-	0	-	-	+	+
5.	Kintamasis – nekintamasis	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-

Prie ilgųjų fonemų aibės priskirtinos fonemos (polifongai) /ie/ bei /uo/, kadangi jos sudaro privatyvinę opoziciją su kitomis ilgosiomis fonemomis, pvz.: *r̃ė̃k̃c̃* : *r̃ē̃k̃c̃*, *p̃úod̃as* : *p̃ú̄d̃as*. Be to, joks kirčiuotas elementas nepailgėja ir negalima jų išskaidyti į du segmentus kaip dvibalsių [ai], [au], [ei], [ui] bei [V + l, m, n, r] tipo mišriųjų dvigarsių atveju. Pagaliau alofonai [ie] bei [uo] nekirčiuotose pozicijose, panašiai kaip kiti ilgieji monofongai, trumpėja arba net vienbalsėja, pavyzdžiui, [ie], kuris žodžiuose *vaĩ.takemis* arba *šlĩ.nakemis* (Vaitakiemis, Šlynakiemis – kaimų pavadinimai) virsta [e] (žr. DLKG 1996: 23; Girdenis 2003: 103).

Fonema /aː/ ilgąja laikoma sąlygiškai, nes jos alofonai realizuojami tik kirčiuotuose ilguosiuose skiemenyse. Ši fonema sudaro kiekybinę opoziciją su trumpąja /a/ fonema ir skiria žodžių reikšmes, pvz., *sã·vɔ* : *sávɔ* (savybinio įvardžio *sã·vas* vns. kilm. : sangražinio įvardžio kilm.), *tã·vɔ* : *távɔ* (savybinio įvardžio *tã·vas* vns. kilm. : sangražinio įvardžio kilm.), *rã·štas* : *rãštas* („rašymo būdas“ : „graža“ – skolinys iš lenkų kalbos – *reszta*) (plg. Hasiuk 1978: 47; Leskauskaitė 2001: 70; Smoczyński 2001: 257).

Punsko šnekte, kaip ir daugelyje lietuvių kalbos šnektų, fonemos /aː/ ir /æː/ (ar /eː/) žodžio pradžioje ir viduryje nekontrastuoja (plg. DLKG 1996: 24; Girdenis 2000b: 348; Atkočaitytė 2002, 146–149). Čia esama papildomosios distribucijos: po minkštųjų priebalsių būna variantai [aː, æː], pvz.: *kvã·p'a*, *šlap'ã·kɔ*. (vns. kilm. „varškė“), o po kietųjų – [aː], pavyzdžiui: *pazdã·re.*, *parvažã·vɔ.m*, *kã·minu*. Absoliučioje žodžio pradžioje, kuri galėtų būti vienintelė relevantinė šių balsių pozicija, visada būna variantas [aː], pavyzdžiui: *ã·gl̃e.*, *ã·žaras* (plg. Zinkevičius 1966: 121; Mikalauskaitė 1975:

105; Hasiuk 1978: 21; Buch 1998: 14; Leskauskaitė 2001: 26; Smoczyński 2001, 257–260).

Naujausi šnektos įrašai rodo, kad šiek tiek keblumų sukelia trumpieji balsiai [e], [ɛ] ir [a]. Šnektose pastebėtas jų mišinys tose pačiose žodžių pozicijose. Jau 60–70 metų amžiaus informantai absoliučioje žodžio pradžioje bei viduryje nekirčiuotoje pozicijoje fakultatyviai gali pavartoti [a], [ɛ] arba [e], pavyzdžiui: *aglu̯kɛ.* ir *eglu̯kɛ.*, *ereli̯.s* ir *arali̯.s*, *ežerukas*, *ažerukas* ir *ažarukas*, *žemaĩ.* ir *žamaĩ.*, *senėĩ.³*, *sanaĩ.* ir *senai̯.*, *retaĩ.* ir *rataĩ.*, *ležbin̩e.s* ir *lažbin̩e.s*, *šeĩ.menis* ir *šaĩ.menis*. Jaunesnioji karta šiuos žodžius dažniausiai taria su [ɛ]⁴. Be to, šnektose pastebimas lūpinių ir lūpinių dantinių priebalsių kietinimas prieš *e* tipo balsius (taip pat, bet silpniau prieš *i* tipo balsius)⁵. Balsis [ɛ] tariamas visose lietuviškų žodžių nekirčiuotose pozicijose arba trumpuose kirčiuotuose skiemenyse, pavyzdžiui (žr. dar pavyzdžius pateiktus aukščiau):

1. *sã.kɔ.* | *ã.tvirkšçu peilũ per_kã.klu.* *jã.m pavèsk apliĩ.kui.*
2. *mu.s jėvĩškɛ.* *tuoša beržuoša,*
3. *mɛs_nuvė.jɔ.m an_vakarė.l'ɔ,*
4. *pas_juz_dɔũ.k svėcũ. šeĩ.de.,*
5. *ɔ.pɔ.pĩt mɔ.kĩnɔ. mažesnũs.*

Rasta tokių žodžių porų: *esũ* : *asũ*, *el'kis* : *al'kis* ar *pecaĩ.s* : *pacaĩ.s*, *mėrgà* : *margà*, *betonas* : *batonas*, kurių [a] bei [ɛ] skiria žodžių reikšmes ir atlieka distinktyvinę funkciją. Kaip matyti, balsių [a] bei [ɛ] ar [e] vartoseną sukelia problemų. Kyla klausimas, ar šie balsiai dabartinėje Punsko šnektose, kurią ypač intensyviai veikia lenkų bendrinė kalba bei lietuvių kalba, yra vienos fonemos ar dviejų fonemų reprezentacijos. Klausimas lieka atviras.

Prie trumpųjų šnektos fonemų aibės priskiriama fonema /ɛ/, kuri priklauso periferinei balsių sistemai. Jos reprezentacija [ɛ] vartojama svetimžodžiuose⁶, kurių vis daugėja (plg. Hasiuk 1978: 32; Marcinkiewicz 2003: 115), pavyzdžiui: *tapėta* „sienų apmušalai“, *betonas*, *veterynɔ-rus*, *telefɔnas*, *deĩ.tkɛ.* „guminė žarna“, *cepėnas⁷* „degalinė“, *kafėĩ.kɛ.* sutr. „internetinė kavinė“, *internėtas*, *geɔdėzyja*.

³ Balsis [s] pažymėtas grafema iš lenkų kalbos abėcėlės. Jis yra palatalinis. Kitų priebalsių minkštumas prieš užpakalinės eilės balsius pažymėtas kableliu dešinėje grafemos pusėje. Prieš priešakinės eilės balsius nežymimas tų priebalsių minkštumas, kurie priebalsių grupėje eina prieš minkštąjį priebalsį.

⁴ Turbūt lietuvių bendrinės kalbos įtaka. Pats balsis [ɛ] yra atviresnis negu [e], jis praktiškai yra toks pats, kaip ir lenkų kalboje.

⁵ Manoma, kad tai lenkų kalbos įtaka, nes lenkų kalboje priebalsiai prieš [e] tipo balsius nėra palatalizuojami.

⁶ Ypač skoliniuose iš lenkų kalbos arba kitų kalbų skoliniuose, kurie pateko į šnektą per lenkų kalbą, pvz., *kompüterys*.

Balsis [u], kilęs iš *an tariamas tik galiniuose kirčiuotuose ir nekirčiuotuose žodžių skiemenyse. Negaliniuose skiemenyse, išskyrus kelių vyriausios kartos atstovų kalbą, tariamas balsis [a], pvz.:

6. *vił.kas klãpc už_galvós.tu. žã.si.,*
7. *ne_ší.ki. sã.šuvín'u aĩ. kni:gù gá.udavõ. per_gá.lvu.,*
8. *ti. bũvõ. a.žuolinę. brõ.ma⁸;*

Taip pat pasakytina, kad Punsko šnektos ilgieji balsiai vis dažniau trumpinami iki pusilgių ne tik nekirčiuotuose ilguose skiemenyse visose žodžio pozicijose, bet ir kirčiuotuose ⁹, pvz.:

a) kirčiuotuose skiemenyse:

- x* → *ɔ*. 9. *tai_žmõ.nę.s àtlekę. su_lazdõ.m; .*
- ɛ* → *ɛ*. 10. *sã_saręj_suskait'ãũ. pĩnigus kičk_užmõ.kę.c;*
- r* → *ɪ*. 11. *bũvõ. aĩ.tras tõkãs žõurũs ĩ.vi.kis;*
- u* → *u*. 12. *tai_žbĩnõ'k_vienã'm_parė'j_mircõs.nõ.tu.õ.buolũ.;*

b) nekirčiuotuose skiemenyse – ypač galiniuose arba prieš trumpą nekirčiuotą bei ilgą kirčiuotą arba nekirčiuotą, pvz.:

- x* → *ɔ*. 13. *ĩr_ĩš.tu.ãšaru. pasidã'rõ. pẽr.lai,*
14. *vienã'm_parė'j_mircõs.nõ.tu.õ.buolũ.;*
- ɛ* → *ɛ*. 15. *tõ.k'ã'm_juõzui_dancõs_ĩšmuše.,*
16. *žbĩnãĩ. jis_jãũ_visã'i_bũvõ. blõ.gõ'j_padę.tĩ.;*
- r* → *ɪ*. 17. *ĩr_žã'sũku. pulĩ.kas_ape.tu.žã.si.,*
18. *ĩ.šipĩ.lę. sã'u_tas_vũogas;*
- u* → *u*. 19. *kur_padę'jæi_mãnõ. žbĩr.žu.¹⁰?,*
20. *jã'i_bãĩ.šei_ru.pę'jõ. kap_sã'kõ. leŋkaĩ. sėksas;*

Pastebėtina, kad labiausiai trumpinami balsiai [ɛ] ir [ɔ], kurie nekirčiuotuose galiniuose skiemenyse gali sutrumpėti ne tik iki pusilgių, bet net iki trumpųjų, pvz.:

- x* → *ɔ*. 21. *õ_tas_vĩ_ras_nelabaĩ. viẽrvũnõ,*
22. *sã'kõ | àtneše. mõ'čũte. tu. pĩnigũ. nõ'sĩnei_prysõšũs;*
- ɛ* → *ɛ*. 23. *atę'jis_jis_an_sãvõ. sõ.res_sã.kõ.,*
24. *ãplupe_man.tu.vã.saru. visãs_vi.šnukãs;*

Vis dažniau kirčiuotoje pozicijoje ilgasis [a] yra pusilgis, pvz.:

25. *kas_ti._dã.rõ.si. | makaliene.!,*
26. *a_jieĩ_niẽkõ. nemã.te.*

⁷ Lenkų kalbos santrumpa CPN – *Centrala Paliw Naftowych* (Naftos kuro centralė).

⁸ Vartai.

⁹ Tokį patį procesą pastebėjo E. Trumpa (2004: 127) Pelesos (Baltarusija) šnektose.

¹⁰ Diržą.

Fonema /ɔ/ yra heterogenetinė – ją galima priskirti periferinei balsių sistemai. Dabartinėje Punsko šnekoje šios fonemos alofonas [ɔ] tariamas skoliniuose iš lenkų kalbos¹¹, pvz.:

27. *tai_ até_ĩ (ĩ)ir_ àtneše. kòkĩ. dỳpl'omu. ne_ dỳpl'omu.*

28. *atvažúoja an_ dỳskotèku.*

29. *dabař. ti. l'ɔɜ'á-rn'a¹² st'vı vısa¹³*

Ilguosiuose bifoneminiuose skiemenyse su akūtine priegaide trumpieji balsiai [i, e, a, u] pailgėja iki ilgųjų, pvz.:

30. *kĩ-mřterk tu_ já-m geraĩ. in_ řřnu.,*

31. *ca_kařkàs bǎ-l'za labaĩ.,*

32. *akřbĩ. su_ maniĩm. pařivá-ikřřc.c,*

33. *mǎ-ma ař_zú-iki. pagavõũ.,*

Bifoneminiuose skiemenyse su cirkumfleksine priegaide [u], [i] (ir pusbalsiai) pailgėja iki pusilgių, pvz.:

34. *cyk_rbĩktele.ĩáu irùtǎ | sakõũ. | mĩ.řũ.,*

35. *ka(p) _pařĩm.s taj_ĩřteĩ.ps,*

36. *ĩáu_cyĩem tai_cyĩkraĩ. suĩ.ku gi.vǎ-nc bũvõ.,*

37. *ka(b) _gǎrvõ.s aĩ.gõ.s | tai_da_cyĩem vaiká-m,*

38. *tai_pas_jũs graicõũ. tǎ-msta,*

39. *geraĩ. ka(d)_dabař. muĩ.tõ. neraĩ.k'a mõ.ké.c.*

Punsko šnekoje pastebimas vis didesnis priešakinės eilės balsių variantiškumas. Išryškėja tokie fonemų /i/, ı, ıe/ variantai:

- 1) [i., ı, ı, ıe], pvz.: *kǎ.ti., negi-vǎ, lǎ-ĩkijõ.ĩ., lietĩvei.* Šie variantai būna po minkštųjų priebalsių.
- 2) variantai [ı., ı., ı, ıe] būna žodžio pradžioje (po pauzės) ir po dalinai depalatalizuotų – lūpinių, lūpinių-dantinių priebalsių, pvz.: *bĩtę, pĩ-lna, fiĩ.mu., krá-utuvı., vr-řsne., vřĩ, miestĩ, pĩřše.*
- 3) alofonų [bı., bı, ı, ıe] esama po kietų priebalsių, pvz.: *ǎ_gly., skrbı-belũkę., nezũdele., pryĩ.* Variantas [bı] praktiškai be išimčių sutinkamas svetimoms kilmės žodžiuose po tų priebalsių, po kurių tarminiuose

¹¹ Anksčiau slaviskų skolinių nekirčiuotame skiemenyje balsis [ɔ] buvo keičiamas tarmės trumpuoju [a], pavyzdžiui: *palıtyka* „politika“, *kanservǎ* „konserva“, o kirčiuotame skiemenyje ilguoju [aː], pavyzdžiui: *bǎ-kanas* „kepalas“, *dǎ-zaras* „priežiūra, stebėjimas“ (Marcinkiewicz 2003; 117).

¹² Ledų parduotuvė, plg. lenkų k. *lodziarnia*.

¹³ Būtina pridurti, jog kai kurių vyriausios kartos atsovų kalboje šiuose skoliniuose galima išgirsti ne trumpąjį o ilgąjį balsį [ɔ]. Tokį patį, bet intensyvesnį negu dabartinėje Punsko šnekoje skolinių balsio [ɔ] ilginimą pastebėjo W. Smoczyński bei M. Hasiukas Seinų šnekoje (plg. Smoczyński 2001; 255–256, Hasiuk 1978: 23).

žodžiuose būna [i, i, ie] arba variantai [ɪ, ɪ, iɛ], pvz.: *bystrėsnę.*, *metdži stas*, *partyzá.nas.*, *sytuã cыjɔ.ĩ.*

Fonemos /ɛ/ variantų esama tokių:

- 1) Variantai [e, ɛ, e] realizuojami po minkštųjų priebalsių, pvz.: *gę.ļę.* arba *gę.ļė.*, *mę.ļ.de.ší*, *atę.jɔ.*, *tę.iše.s*, *stubbuke.ša.*
- 2) reprezentacijos [e, ɛ, e] būna absoliučioje žodžio pradžioje ir po kietųjų priebalsių, prie kurių priskiriami ir lūpiniai, pvz.: *ę.jɔ.m*, *bę.dá*, *vę.ř.pę*, *řč.mę.s* (vardo „Romė“ vns. kilm.), *krá.utuve.ša*, *laiškanešė.*, *kl'ār.sę.s*, *nɔ.rė.tɔu*, *vę.žę*.

Fonemos /ur, u, ɔ, ɔ/ turi priešakesnių variantų, tariamų po minkštųjų priebalsių, būtent [ú], [ú.], [úr], [ó], [ó.], [ó'], pvz.: *neĩ.sú*, *nũ.jũ.*, *bl'úr žĩr.s*¹⁴, *tɔ.k'óm*, *vėsá.il'ós* (dgs. kilm. „vestuvės“).

Iš šios trumpos Punsko šnektos balsių fonologinės sistemos apžvalgos galima spręsti, jog Punsko šnektą keičiasi. Galbūt tie pokyčiai nėra itin ryškūs pačių fonemų sistemoje, tačiau gan stipriai veikia fonemų kokybinius ir kiekybinius variantus. Dėl to pageidautina, kad ateityje tokių šnektų, kaip Punsko ar Seinų, medžiaga būtų reguliariai įrašinėjama ir nagrinėjama.

Literatūra

AMBRAZAS, VYTAUTAS (red.). 1996.

ATKOČAITYTĖ, ASTA. 2002.

BUCH, TAMARA. 1998.

BURDINAITĖ, BIRUTĖ. 1994.

GARŠVA, KAZIMIERAS. 2001.

GIRDENIS, ALEKSAS. 2000.

GIRDENIS, ALEKSAS. 2003.

HASIUK, MICHAŁ. 1978.

LESKAUSKAITĖ, ASTA. 2001.

MARCINKIEWICZ, JÓZEF. 2003.

Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Pietų žemaičių raseiniškių prozodija ir vokalizmas. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Opuscula Lithuanica. Baltica Varsoviensa. t.1. Warszawa.

Punsko (pietų aukštaičių) šnektos balsinės fonemos. [diplomoniš darbas]. Vilnius.

The Lithuanian dialects of the Seinai region. MARCINKIEWICZ, JÓZEF & NORBERT, OSTROWSKI (eds.) *Mvnera lingvistica et philologica Michaeli Hasivk dedicata*. Poznań: Katedra Skandynawistyki i Baltologii UAM. 33-38.

Kalbotyros darbai. Vol. 2. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Fonologia litewskej gwary sejneńskej. Poznań.

Pietvakariinių pietų aukštaičių vokalizmas: fonologinis ir eksperimentinis tyrimas. [disertacinis darbas]. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Polsko-litewskie kontakty językowe na Suwalszczyźnie. Poznań: Wydawnictwo UAM.

¹⁴ Pavardė *Bliūdžys*.

- MIKALAUSKAITĖ,
ELZBIETA. 1975. *Lietuvių kalbos fonetikos darbai*. Vilnius: Mokslas.
- SMOCZYŃSKI,
WOJCIECH. 2001. *Język litewski w perspektywie porównawczej*. Baltistica Varsoviensia. Tom III. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- TRUMPA, EDMUNDAS. 2004. Nėkirčiuotų balsių kiekybė (periferinės Pelesos šnektos duomenimis). *Baltu filologija* XIII (2). 127–144.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS. 1966. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.

Jowita Niewulis-Grablunas
Zakład Baltologii
Instytut Językoznawstwa
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Al. Niepodległości 4, PL 61-874 Poznań, Poland
niewulis@poczta.onet.pl

SUMMARY

A Survey of the Phonological Vowel System of the Punskas Dialect of Lithuanian

Jowita NIEWULIS-GRABLUNAS

The phonological system of the vowels of the present-day Punskas dialect consists of 12 phonemes – 7 long /ɪʲ/, /iɛʲ/, /eʲ/, /uʲ/, /uoʲ/, /ɔʲ/, /aʲ/ and 5 short /ɪ/, /u/, /ɛ/, /ɔ/, /a/. The phonemes (gliding diphthongs or polyphthongs) /iɛ/ and /uo/ should also be included in the list of long phonemes, as they are in privative opposition to the other long phonemes. The phoneme /aʲ/ can be considered long only relatively, as its allophones occur only in accented syllables. The opposition of the phonemes /aʲ/ and /æʲ/ (or /eʲ/) is neutralized, as they occur in complementary distribution. The long vowels of the Punskas dialect are shortened to half length not only in unaccented syllables in all positions of a word, but also in accented syllables. The vowels /eʲ/ and /ɔʲ/ are shortened the most; in unaccented end syllables, their length can become that of a short vowel.

At present in the Punskas dialect the short vowel [ɔ] is no longer replaced with the dialect's long vowel in loan words from Slavic languages. In the language of interviewees from the older generation, there is no opposition between the vowels [a] and [ɛ] in the word-initial position, but complementary distribution occurs in the middle of a word. However, especially in the language of the younger generation, one can find words where these vowels have a distinctive function.

It has also been observed that in the dialect front vowels vary according to preceding consonants.

KOPSAVILKUMS

Lietuviešu valodas Punskas izloknes patskaņu fonoloģiskās sistēmas apskats

Jowita NIEWULIS-GRABLUNAS

Mūsdienu Punskas izloknes patskaņu fonoloģisko sistēmu veido 12 fonēmas – 7 garās /tʰ/, /tʰe/, /tʰeʰ/, /tʰr/, /tʰo/, /tʰr/, /aʰ/ un 5 īsās /t/, /u/, /e/, /ɔ/, /a/. Garo fonēmu rindā iekļaujamas arī fonēmas (poliftonģi) /te/ un /uo/, jo tās veido privatīvo opozīciju ar citām garajām fonēmām. Fonēma /aʰ/ par garu uzskatāma tikai relatīvi, jo tās alofoni parādās tikai uzsvērtajās zilbēs. Fonēmu /aʰ/ un /æʰ/ (vai /eʰ/) opozīcija tiek neitralizēta, jo starp tām ir papildus distribūcija. Punskas izloknes garie patskaņi tiek saīsināti līdz pusgariem jau ne tikai neuzsvērtās zilbēs visās pozīcijās vārdā, bet arī uzsvērtās zilbēs. Vispēcīgāk saīsināšanas procesam ir pakļauti patskaņi [tʰ] un [ɔʰ], tie neuzsvērtās gala zilbēs var būt saīsināti pat līdz īso patskaņu garumam.

Punskas izloksnē jaunos aizguvumos no slāvu valodām īsais patskanis [ɔ] netiek aizstāts ar izloknes garo patskani. Vecākās paaudzes informantu valodā absolūtā vārda sākumā starp alofoniem [a] un [e] nav opozīcijas, bet vārda vidū ir papildus distribūcija. Bet tagad īpaši jaunākas paaudzes runātāju valodā atrodami arī vārdi, kur šie patskaņi atšķir vārdu nozīmes un veic distinktīvo funkciju.

Izloksnē novērots arī priekšējās rindas patskaņu variantums, kas atkarīgs no iepriekšējiem līdzskaņiem.

ONCE MORE ON DESINENTIAL ACCENT IN BALTO-SLAVIC MOBILE PARADIGMS

Thomas OLANDER
Sofia University

In a paper from 2004 I examined the accentuation of word-forms with an accented disyllabic desinence in the Balto-Slavic mobile accent paradigms, e.g. Lithuanian instr. pl. *mintimis* (*mintis* ‘thought’ AP 4), CS **kostьmi* (**kōstь* ‘bone’ AP *c*).¹ I argued that the final accentuation found in these forms in Lithuanian and Slavic is not of Proto-Balto-Slavic date as is usually assumed, but should be considered the result of Saussure’s law in Lithuanian and Dybo’s law in Slavic. In Proto-Balto-Slavic the forms were accented on the first syllable of the desinence, i.e. **min^ltimī^s*, **ka^lstimī^s*.² Apart from providing a straightforward explanation of the accentuation of Lithuanian dative plural forms like *langāms*, *mintims*, *sūnūms*, this assumption has the advantage of bringing the Baltic and Slavic evidence in immediate accordance with the accentuation of the corresponding forms in Vedic and Greek, e.g. Vedic instr. pl. *matibhiḥ*, cf. Greek gen. sg. ἡδέος, loc. pl. ἡδέσι etc.

In a recent issue of *Baltu filologija* Frederik Kortlandt rejected this idea.³ In the following I shall briefly comment the arguments adduced by Kortlandt against my proposal.

Kortlandt’s first argument against assuming that the accent was on the first syllable of disyllabic desinences in Proto-Balto-Slavic is constituted by the accentuation of *u*-stems like the word for ‘son’, PIE **suhnūs*. The mobility of this word, attested in Lithuanian (*sūnūs* AP 3) and Slavic (CS **sŭnŭ* AP *c*), apparently contradicts Hirt’s law, according to which the accent was retracted from the accented vowel to an immediately preceding vowel followed by a tautosyllabic laryngeal. To explain why words of this type seemingly escape the operation of Hirt’s law and become mobile in Balto-Slavic, it has been proposed that the forms with disyllabic desinences were accented on the final syllable when Hirt’s law operated, i.e. instr. pl. **suhnu^lmī^s* etc., and thus

¹ I wish to thank the participants in the discussion on the Indo-European mailing list (<http://groups.yahoo.com/group/cybalist/>, January 2005) – Sergejus Tarasovas, Willem Vermeer and especially Anders Richardt Jørgensen, Mate Kapović and Miguel Carrasquer Vidal – as well as the anonymous referee of *Baltu filologija* for their useful comments. I am also grateful to Rune Asmussen and Jørn Ivar Qvonje for their help.

² In the Proto-Balto-Slavic reconstructions, $\bar{V}^?$ is a long final vowel which attracts the accent by Saussure’s law and gets shortened by Leskien’s law in Lithuanian.

³ Kortlandt 2004.

did not trigger the accent retraction.⁴ As Kortlandt points out, this explanation does not work if the forms, as I assume, were accented on the first syllable of the desinence, i.e. **suh^hnumī̄s* etc.; all forms of the paradigm would receive initial accentuation by Hirt's law, yielding AP 1 in Lithuanian and AP *a* in Slavic.

While Kortlandt is right in pointing to the mobility of *u*-stems like Lithuanian *sūnūs*, CS **sŭnŭ* as a possible argument against my view on the accentuation of word-forms with disyllabic desinences, I think the problem may be quite easily solved. We may, for instance, follow Illič-Svityč in regarding the mobility of these words as secondary;⁵ as a matter of fact, it is well known that in Daukša's *Postilė* and other Old Lithuanian texts we find indications of original root-accentuation of *sūnus*.⁶ Or, perhaps more simply, we may assume that Hirt's law was subject to restrictions: it may have operated only in disyllabic words, or only when the accented syllable was in final position. Whatever explanation is preferred, the mobile accentuation of words like the one for 'son' can be discarded as counterevidence to my proposal.

Another argument adduced by Kortlandt is the accentuation pattern of the *i*-stems in Common Slavic, as reflected in Russian nom. pl. *ljúdi* 'people', acc.-gen. *ljuděj*, dat. *ljúdjam*, instr. *ljud'mí*, loc. *ljúdjax*, and *děti* 'children', *detěj*, *détjam*, *det'mí*, *détjax*. The antiquity of the initial accentuation of the dative and locative forms is confirmed by Old Russian and Ukrainian evidence.⁷ Side by side with the forms with initial accentuation we find forms with final accentuation, e.g. Old Russian *kostémь*, *o kostéxь*, modern Russian *kostjám*, *kostjáj*. If Kortlandt is right in stating that the initial accentuation of *ljúdjam*, *ljúdjax* "points unambiguously to earlier final stress **-imūs*, **-isù*"⁸ before the operation of Dybo's law, it is a counterargument to my proposal that the final accentuation first arose by Dybo's law.

Kortlandt's claim that the initial accentuation of Russian *ljúdjam*, *ljúdjax* is an unambiguous indication of earlier final accentuation is understandable only from within Kortlandt's theory. Kortlandt has proposed an accent law according to which the accent was retracted from a final jer to a preceding vowel in a pre-stage of Common Slavic before the operation of Dybo's law; if this vowel was in medial position and contained a jer not followed by **j*,

⁴ Cf. Ebeling 1967: 582; Kortlandt 1994: 96; this point was also brought to my attention by Jens Elmegård Rasmussen.

⁵ Illič-Svityč 1963: 75–76, 155 (= 1979: 59, 137).

⁶ Cf. Kortlandt 2004: 71.

⁷ For the material see Stang 1957 [1965]: 88–90; Kolesov 1972: 88–93; the substitution of the original *i*-stem desinences with *īā*-stem desinences is irrelevant to this discussion.

⁸ Kortlandt 2004: 72, with references to 1975: 15 and 1989: 52.

the accent was retracted further towards the beginning of the word.⁹ This law regularly produces the accentual output of the oblique forms of Russian *ljúdi*. According to Kortlandt, the vowel that received the accent became long and acquired neoacute tone.

Kortlandt connects the proposed accent retraction with the long neoacute tone of genitive plurals like Čakavian *brád* (*brāda* ‘beard’), Slovene *gór* (*góra* ‘mountain’), Russian *golóv* (*golová* ‘head’), all ultimately reflecting forms with final accentuation. However, as shown by Old Russian forms like dat. pl. *pó ljudemъ*, loc. pl. *pri ljudexъ*, the *i*-stem dative and locative plural forms did not have neoacute tone but circumflex tone in Common Slavic, i.e. **ljúdbmъ*.¹⁰ While according to Kortlandt the *i*-stem dative and locative plural “probably received falling pitch after the other barytone forms of the paradigm”,¹¹ in my opinion the diverging accentuation reflected in the types Russian *golóv* and Old Russian *pó ljudemъ* makes it reasonably clear that the accentuation of the two types should be separated. I therefore do not take the genitive plural into consideration in the discussion.

There are several reasons why I consider unacceptable the accent retraction proposed by Kortlandt to explain the accentuation of the type Russian *ljúdjам*, *ljúdjax*. First, the fact that the accent law applies in such a limited number of cases should make us sceptic from the outset. Second, the conditions determining the accent law are so specific as to be quite implausible. Third, I find it difficult to accept Kortlandt’s assumption of a stage anterior to Dybo’s law where medial jers followed by another jer were unaccentable in pretonic position (as in **ljudbmъ*, **ljudbxъ*), while in other positions they were actually accented (as in nom. sg. **otъcb* ‘father’). Moreover, while Kortlandt’s hypothesis does account for the accentuation of *ljúdjам*, *ljúdjax* as regular, the frequently occurring forms with desinential accentuation like *kostjám*, *kostjájx* must still be regarded as analogical.

I must admit that I cannot present a theory-neutral explanation of the accentuation pattern of *ljúdi*. However, if I may direct the reader’s attention to my recently advanced hypothesis on the origin of the Balto-Slavic mobile accent paradigms,¹² it seems that our problem may require no additional accentual developments than those already assumed. Very briefly, I have put forward the idea that the Balto-Slavic paradigmatic accent mobility arose by a phonetic law according to which word-forms accented on a short or hiatal

⁹ Kortlandt 1975: 15–16.

¹⁰ For the sake of clarity I retain the traditional prosodic terminology; the circumflex tone is traditionally regarded as falling.

¹¹ Kortlandt 1975: 15.

¹² Olander 2006; forthc.

vowel became unaccented in a pre-stage of Proto-Balto-Slavic. For instance, PIE *o*-stem nom. sg. **longós* > PBS **lāngas*;¹³ PIE abl. sg. **longó(h)at* > PBS gen. sg. **lāngā*; PIE *ā*-stem nom. pl. **g^holauáh₂as* > PBS **gālūās*, etc. Words accented on a final long vowel or on a non-final vowel retained the desinential accentuation, e.g. PIE dat. pl. **longómos* > PBS **lān^lgamas*; PIE nom. sg. **g^holauáh₂* > pre-PBS **gāl^luā[?]*, etc. I refer to this accent law as the “mobility law”.

If the mobility law is applied to a root-noun like PIE **ǵ^huēr* ‘beast’, we expect PIE dat. pl. **ǵ^huērmós*, instr. pl. **ǵ^huērb^hihs*, loc. pl. **ǵ^huērsú* to yield **ǵ^luērmās*, **ǵ^luēr^lmī[?]s*, **ǵ^luērsu*. This accentuation pattern was apparently retained when the root nouns were absorbed in the *i*-stem inflection, yielding CS **zvĕr^ьmъ*, **zvĕr^ьmĭ*, **zvĕr^ьxъ*, surviving in modern Russian *ljúdjam*, *ljud’mĭ*, *ljúdjax*. The alternative final accentuation of the dative and locative plural, seen in *i*-stems like Old Russian *kostémъ*, *o kostéxъ*, modern Russian *kostjám*, *kostjáx*, may simply reflect the original accentuation of the *i*-stems, i.e. PIE dat. pl. **m^htímos*, instr. pl. **m^htímihs*, loc. pl. **m^htĭsu* > PBS **min^ltimas*, **min^ltimī[?]s*, **min^ltĭsu*.

The explanation put forward here of the accentuation of *ljúdjam*, *ljúdjax* requires a chronology where the spread of the *i*-stem desinences to certain forms of the consonant stems was posterior to the development of paradigmatic accent mobility in Balto-Slavic. In contrast to Kortlandt’s explanation, the development sketched here does not include additional sound laws apart from those already assumed for independent reasons.

As I have tried to demonstrate, the proposal may be upheld that the final accentuation of word-forms with disyllabic desinences in the mobile paradigms of Lithuanian and Slavic regularly reflects the effects of Saussure’s and Dybo’s laws respectively. These forms should be reconstructed with accent on the first syllable of the desinence in Proto-Balto-Slavic in accordance with the accentuation of the corresponding Vedic and Greek forms.

References

- Ebeling, Carl L. 1967. Historical laws of Slavic accentuation. *To honor Roman Jakobson: Essays on the occasion of his 70th birthday* (The Hague: Mouton), 577–593.
- Illič-Svityč, V. M. 1963. *Imennaja akcentuacija v baltijskom i slavjanskom* (Moskva: Akademija nauk SSSR).
- Illich-Svitych, V. M. 1979. *Nominal accentuation in Baltic and Slavic* (Cambridge, Massachusetts: MIT). Translation of Illič-Svityč 1963.

¹³ The subscript vertical stroke (_l) indicates an unaccented word-form.

- Kolesov, V. V. 1972. *Istorija ruskogo udarenija. Imennaja akcentuacija v drevne-russkom jazyke* (Leningrad: Leningradskij universitet).
- Kortlandt, Frederik. 1975. *Slavic accentuation: A study in relative chronology* (Lisse: Peter de Ridder).
- Kortlandt, Frederik. 1989. Od praindoevropskog jezika do slovenskog (fonološki razvoj). *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 32/2, 41–58.
- Kortlandt, Frederik. 1994. From Proto-Indo-European to Slavic. *The Journal of Indo-European Studies* 22/1–2, 91–112.
- Kortlandt, Frederik. 2004. Final stress in Balto-Slavic mobile paradigms. *Baltu filoloģija* 13/1, 71–74.
- Olander, Thomas. 2004. The ending-stressed word-forms of the Baltic and Slavic mobile paradigms. *Per aspera ad asteriscos* [Fs. Rasmussen] (Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft), 407–417.
- Olander, Thomas. 2006. *Accentual mobility: the prehistory of the Balto-Slavic mobile accent paradigms* (Ph.D. dissertation, Copenhagen).
- Olander, Thomas. Forthc. The Balto-Slavic mobile accent paradigms. *Proceedings of the First International Workshop on Balto-Slavic Accentology*.
- Stang, Christian S. 1957. *Slavonic accentuation* (Oslo: Universitetsforlaget). Quoted from 2. ed., 1965.

Thomas Olander
 Department of German and Scandinavian Studies
 Faculty of Modern and Classical Philology
 Sofia University St. Kliment Ohridski
 Tsar Osvoboditel Blvd. 15
 1504 Sofia, Bulgaria
 thomasolander@gmail.com

KOPSAVILKUMS

Vēl par galotnes uzsvāru baltu slāvu mobilajā paradigmā

Thomas OLANDER

Kortlands nesēn ir noliedzis pieņēmumu, ka gala uzsvārs vārdformās ar uzsvērtu divzilbīgu galotni baltu slāvu mobilajās paradigmās, piemēram, liet. *mintimis*, sl. **kostъmi*, ir radies Sošira, resp. Dībo likuma darbības rezultātā. Saskaņā ar viņa viedokli šīs formas tika akcentētas galotnes pirmajā zilbē baltu slāvu pirmvalodā, t.i. **min¹timī⁷s* u.c. Šai rakstā pārbaudīti argumenti, ko minējis Kortlands kā iebildumus tādām baltu slāvu rekonstrukcijām kā **min¹timī⁷s*, t.i. akcenta mobilitāte u-celmos kā liet. *sūnīs* un slāvu **sъnъ*, kā arī kr. *ljūdi* akcenta modelis.

LATVIEŠU UN LIETUVIEŠU VALODAS ĪPAŠĪBAS VĀRDU SEMANTISKO PĀRMAIŅU CĒLOŅI

Anta TRUMPA

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

1.0. Ievads.

Semantisko pārmaiņu cēloņi kopumā ir diezgan grūti nosakāmi, jo, pirmkārt, daudzos gadījumos vārda nozīmes pārmaiņas process ir noticis ļoti tālā pagātnē, otrkārt, arī tad, ja semantiskā pārmaiņa ir fiksēta rakstos, ar to ir par maz, lai izprastu pārmaiņas cēloņus – ir nepieciešama nopietna dažādu tekstu analīze un zināšanas par tā laika sabiedrību, kultūru, reliģiju utt. Minēto iemeslu dēļ semantisko pārmaiņu cēloņi nav daudz pētīti.

Laikam jāpiekrīt vācu zinātniekam A. Blankam, kurš uzskata, „ka katra atsevišķā pārmaiņa rodas specifiskā situācijā, kas nav salīdzināma ar citām. (...) Katrai nozīmes pārmaiņai ir savi īpaši cēloņi (...)” (Blank 1997: 345). Neskatoties uz to, valodnieki tomēr ir centušies sniegt arī vispārinātu semantisko pārmaiņu cēloņu iedalījumu. Franču zinātnieks A. Meijē izšķir lingvistiskos, vēsturiskos un sociālos cēloņus, īpašu uzmanību pievēršot tieši pēdējiem. Semantisko pārmaiņu cēloņu iedalījumi mūsdienās variējas atkarībā no semantikas skolas, kuru pārstāv konkrētais pētnieks, taču, balstoties uz A. Meijē iedalījumu, kuru papildinājis S. Ulmans, var minēt četrus galvenos tradicionālos semantisko pārmaiņu cēloņus: lingvistiskie, vēsturiskie, sociālie un psiholoģiskie (McMahon 1996: 179–182). A. Blanks bez šiem četriem cēloņiem min vēl arī citu valodu ietekmi, saistību starp jēdzieniem un nepieciešamību pēc jauniem apzīmējumiem (Blank 1997: 345–360). Arī vairāki citi valodnieki izdala citu valodu ietekmi kā atsevišķu semantisko pārmaiņu cēloni (Anttila 1989: 140; Ullmann 1964: 165), tomēr atsevišķi pētnieki to uzskata par semantisko pārmaiņu tipu (piemēram, Campbell 1998: 268). Tā kā zinātnieku starpā nav vienotības, turklāt citu valodu ietekme parasti pārklājas ar citiem cēloņiem, tad šajā rakstā tā nav izdalīta kā atsevišķs semantisko pārmaiņu cēloņu tips un nav īpaši aplūkota. Savukārt ar saistību starp jēdzieniem un nepieciešamību pēc jauniem apzīmējumiem varētu skaidrot lielāko daļu semantisko pārmaiņu gadījumu, tādēļ tie, tāpat kā A. M. S. Makmahonas minētā polisēmija, valodas zīmes relativitāte un fakts, ka valoda nākamajām paaudzēm netiek nodota pilnībā, drīzāk ir semantiskajām pārmaiņām būtiski nosacījumi, kas ir raksturīgi valodai kopumā (McMahon 1996: 182–184), un tādēļ arī šajā rakstā netiek izdalīti kā atsevišķi semantisko pārmaiņu cēloņu tipi. Loģiska šķiet vācu zinātnieces T. Šipanes pieeja, lingvistiskos cēloņus (*sprachliche*

Ursachen) pretstatot ekstralingvistiskajiem (*außersprachliche Ursachen*) (Schippan 1972: 179–203).

Rakstā ir īsi aplūkoti latviešu un lietuviešu valodas īpašības vārdu semantisko pārmaiņu cēloņi, balstoties uz 28 latviešu un lietuviešu valodas heterosēmisko homogenēmu semantiskās diferenciacijas analīzi. Izmantota tradicionālā semantisko pārmaiņu cēloņu klasifikācija, izšķirot ekstralingvistiskos (vēsturiskie cēloņi, sociālie cēloņi, psiholoģiskie cēloņi, atsevišķu personību ietekme) un lingvistiskos (analoģija, nozīmes pārbīdes semantiskā lauka ietvaros, distribūcijas maiņa) cēloņus.

2.0. Ekstralingvistiskie cēloņi.

Ir vairāki valodnieki, kas uzskata, ka tieši ekstralingvistiskie cēloņi ir pamatā lielākajai daļai semantisko pārmaiņu. Piemēram, H. H. Hoks atzīst: „Tā kā nozīme ir izveidojusies kā saite starp valodas zīmēm un „īsto pasauli”, tad katra pārmaiņa „īstajā pasaulē” var iespaidot vārdu nozīmes. Lielākoties šādas semantiskās pārmaiņas ir sociālo, kultūras u. c. pārmaiņu sekas” (Hock 1986: 300). Šim viedoklim piekrīt arī L. Kempbela: „Pārmaiņas tehnikā, politikā, reliģijā un faktiski visās cilvēka dzīves sfērās var izraisīt semantiskās pārmaiņas” (Campbell 1998: 271). Savukārt R. L. Trasks uzskata, ka nereti vārda vēsturi var saprast, tikai zinot kaut ko būtisku par sabiedrību, kurā vārds agrāk tika lietots (Trask 1996: 39).

Līdz ar to jāatzīst, ka ekstralingvistiskie cēloņi ir grūtāk nosakāmi par lingvistiskajiem. Ja lingvistiskos cēloņus nereti var konstatēt, pētot tikai valodu, tekstus, tad ekstralingvistisko cēloņu noteikšanai nepieciešamas daudz nopietnākas studijas, kādas ne vienmēr ir iespējamas.

2.1. Vēsturiskie cēloņi.

Par vēsturiskajiem cēloņiem uzskata tādus gadījumus, kad laika gaitā tehnikas, zinātnes, kultūras, politiskās ideoloģijas u. c. pārmaiņu ietekmē ir mainījies jēdziens, bet vārda ārējā izpausme ir palikusi nemainīga (Blank 1997: 347). Piemēram, vārdi *pildspalva*, *rakstāmspalva* apzīmē rakstāmrīku, kuram jau sen vairs nav nekādas saistības ar zoss spalvu un arī ārējā līdzība ir minimāla, taču nosaukumā saglabājusies liecība par to, ka agrāk tika rakstīts ar putnu spalvām. A. M. S. Makmahona atzīst, ka vēsturiskie cēloņi ietver pārmaiņas materiālajā kultūrā (McMahon 1996: 180), taču šādas pārmaiņas var notikt arī citās sfērās, piemēram, politikā: vidusangļu *parliament* ‘karaļa dome’ > jaunangļu ‘tautas ievēlētā likumdevēju sapulce’ (Blank 1997: 347).

Ilustrējot semantiskās pārmaiņas, kuru pamatā ir vēsturiskie cēloņi, valodnieciskajā literatūrā kā piemēri parasti tiek minēti substantīvi. Tomēr, ne-

skatoties uz to, ka īpašības vārdi apzīmē nevis konkrētus priekšmetus, kas laika gaitā var mainīties, bet abstraktākus jēdzienus, arī starp adjektīviem ir gadījumi, kad semantisko pārmaiņu pamatā ir vēsturiski cēloņi. Starp analizētajiem latviešu un lietuviešu valodas adjektīviem ir vairāki šādi vārdi, turklāt tie savā starpā ir jēdzieniski saistīti:

- liet. *brangūs* ‘tukls, resns’ → ‘labs, vērtīgs’ → ‘dārgs’;
- latv. *dārgs* ‘izturīgs, stiprs’ → ‘dārgs’;
- latv. *lēts* ‘viegls’ → ‘lēts’.

Iespējams, ka baltu pirmvalodas periodā vēl nepastāvēja dārdzības un lētuma jēdzieni. Par to liecina tas, ka baltu valodās šie jēdzieni ir izteikti katrā ar savu vārdu. Rodoties tirgus attiecībām, jaunos, abstraktos jēdzienus izteica ar valodā jau eksistējošiem vārdiem, piešķirot tiem jaunas nozīmes (sk. Buhārīna 2000; Trumpa 2002b).

Plašākā nozīmē saprotot vēsturiskos cēloņus, ir jāpiemin fakts, ka nozīmes ir īpaši mainīgas tautai svarīgos vēstures posmos, kas atstāj lielu iespaidu uz visām cilvēka dzīves sfērām. Piemēram, vairākiem latviešu valodas īpašības vārdiem nozīmes ir mainījušās 19. gs. beigās, t. i., nacionālās atmodas beigu posmā (piemēram, latv. *gleznis*, latv. *maigs*, latv. *vārgs*, latv. *gaužs*, latv. *veikls*, latv. *jautrs* u. c.). Gan latviešu, gan lietuviešu valodas īpašības vārdiem nozīmes (atsevišķos gadījumos arī forma – *karnis* → *kārns*) strauji mainījušās arī neilgi pēc Otrā pasaules kara – 20. gs. piecdesmitajos gados (piemēram, latv. *tizls*, liet. *gaudūs*). Jāatzīst gan, ka visos šajos gadījumos ir bijuši arī kādi citi cēloņi (piemēram, vārda *tizls* nozīmes pārmaiņas pamatā – psiholoģiskie cēloņi, vārdu *jautrs*, *gleznis*, *veikls* nozīmes attīstību, iespējams, apzināti ietekmējuši jaunlatvieši), taču straujas vēsturiskās pārmaiņas var būt kā papildu faktors, kas veicina nozīmes pārmaiņu.

2.2. Sociālie cēloņi.

Par sociālajiem cēloņiem runā tad, ja nozīmes pārmaiņa notiek, kādam vārdam specializējoties noteiktā sociālajā grupā vai arī – tieši pretēji – pārējot no kādas grupas valodas uz kopvalodu. Atkarībā no tā, vai kādu vārdu sāk lietot šaurāka grupa, vai grupas vārds nokļūst kopvalodā, var izšķirt divus virzienus:

1) nozīmes pārmaiņa, kuras pamatā ir kāda kopvalodas vārda **specializēšanās**;

2) nozīmes pārmaiņa, kuras pamatā ir līdz noteiktam brīdim kādai sociālajai grupai piederējuša vārda **vispārināšanās [ģeneralizācija]** (Meillet 1965). Piemēram, reliģijas terminoloģijai ir tendence sekularizēties (zaudēt saistību ar reliģiju), kopš baznīcas ietekme ir kļuvusi vājāka (Blank 1997: 345; McMahon 1996: 180).

Lai gan A. Meijē sociālo cēloni uzskatīja par vissvarīgāko semantisko pārmaiņu cēloņu tipu (Meillet 1965: 245), tomēr analizētajā latviešu un lietuviešu valodas materiālā ir tikai viens gadījums, kad diezgan droši var teikt, ka vārda nozīmes pārmaiņas pamatā ir sociālais cēlonis (vārda specializēšanās):

– latv. *šķīsts* ‘tīrs (piemēram, par rokām, kastroljiem, muti)’ → ‘tīrs no grēkiem’ → ‘nevainīgs’. Vēl līdz 17. gs. sākumam vārdu *šķīsts* pārsvarā lietoja plašākā nozīmē ‘tīrs’, taču 17. gs., aktīvi šo kopvalodas vārdu sākot lietot reliģijā, tas mainīja nozīmi.

Iespējams, ka par sociālo cēloni var runāt vēl dažu adjektīvu nozīmes attīstībā:

– liet. *skaistūs* ‘gaišs, tīrs’ → ‘tikumīgs, nevainīgs’;

– latv. *tikls* ‘derīgs’ → ‘čakls, veikls, strādīgs’ → ‘godīgs, tikumīgs plašākā nozīmē’ → ‘kautrs seksuālajās attiecībās, šķīsts’.

Arī šo vārdu nozīmes attīstība, visticamāk, ir notikusi kristietības ietekmē, turklāt tie visi pieder vienai tematiskajai grupai – morāles īpašību apzīmējumiem (sk. Trumpa 2003).

2.3. Psiholoģiskie cēloņi.

Ir vairāki valodnieki (S. Ulmans, H. Šperbers), kas tieši psiholoģiskos cēloņus uzskata par vissvarīgāko nozīmju pārmaiņu cēloņu tipu. Pētnieki pierāda, ka vārdu nozīmes maiņu var ietekmēt arī emocionālie faktori. Īpaši tiek uzsvērts tas, ka pastāv emocionāli „uzlādētas” jēdzieniskās sfēras, kas visu laiku it kā ir uzmanības centrā un kurās, rodoties arvien jaunām un jaunam metaforām, vārdu nozīmes mainās salīdzinoši biežāk (Ullmann 1964: 200–209; Sperber 1930: 38). Šie jēdzieni ir emocionāli marķēti, respektīvi, tie pastāvīgi tiek izteikti ar jauniem vārdiem. Pie šādām emocionāli „uzlādētām” tēmām pieder visas tabu jomas, piemēram, reliģija, seksualitāte, slimība, nāve, nelaimi izraisīti notikumi. Tas, cik stipri kāda joma (piemēram, ēšana, jūtas, darbs, cerības) ir tabuizēta vai citādi emocionāli „uzlādēta”, var variēties atkarībā no attiecīgās sabiedrības un attiecīgā laikmeta (Blank 1997: 350–351; McMahon 1996: 181).

Analizētajā materiālā starp adjektīviem, kam latviešu un lietuviešu valodā ir atšķirīgas nozīmes, vislielāko grupu veido fizisku nepilnību apzīmējumi. Šī grupa acīmredzot pieder pie emocionāli „uzlādētajām” sfērām, kas veicina lielāku nozīmes mainīgumu. Starp vārdiem, kuru nozīmes pārmaiņas pamatā varētu būt psiholoģiskie cēloņi, minami šādi latviešu un lietuviešu valodas adjektīvi:

– latv. *tizls* ‘mīksts, sašļucis’ → ‘neveikls, vārgs, kropls’ → ‘klībs’ → ‘neveikls, neizdevies (ar negatīvu konotāciju)’;

- latv. *stulbs* ‘tāds, kas stāv kā stabs, apstulbis, neapķērīgs’ → ‘akls’ → ‘nesaprātīgs, muļķīgs (ar negatīvu konotāciju)’;
- liet. *kūšlas* ‘nevarīgs, vārgs’ → ‘akls’;
- liet. (žem.) *klūsas* ‘tāds, kas labi dzird’ → ‘kurls’;
- latv. *vārgs* ‘slims; tāds, kas cieš; tāds, kam ir grūti’ → ‘slimības, ciešanu, grūtību novājināts’ → ‘vājš’.

Pētot latviešu un lietuviešu valodas īpašības vārdus, ir konstatēts, ka vārdiem, kas apzīmē fizisku nepilnību (sk. Trumpa 2002a), ir tendence pejorizēties. Izplatīts modelis šeit ir ‘fiziska nepilnība’ → ‘garīga nepilnība’ → ‘vispārīnāta negatīva īpašība, kas jau robežojas ar lamuvārdu (vārdam negatīva konotācija)’ (latv. *tizls, stulbs*). Acīmredzot šeit pamatā ir dažu valodnieku (H. Šperbers, T. Šipane) minētā valodas runātājiem raksturīgā tendence meklēt spēcīgākus emocionālos izteiksmes līdzekļus, kas arī ir saistāma ar psiholoģisko cēloni (Schippan 1972: 191–198).

2.4. Atsevišķu personību ietekme.

Lielākajā daļā darbu, kuros teorētiski aplūkotas semantiskās pārmaiņas, atsevišķu cilvēku, personību ietekme netiek minēta kā nozīmes pārmaiņas cēlonis. Izņēmums ir T. Šipanes grāmata, kurā pie ekstralingvistiskajiem semantisko pārmaiņu cēloņiem ir minēts arī „nozīmīgu personību valodas lietojums kā semantisko pārmaiņu cēlonis”. T. Šipane šeit runā galvenokārt par M. Luteņa valodas ietekmi uz vācu valodas sistēmu (Schippan 1972: 199).

Arī izpētītajā materiālā ir vairāki gadījumi, kad nozīmes pārmaiņa ir radusies vai vismaz izplatījusies atsevišķu personību darbības rezultātā. Te galvenokārt var runāt par jaunlatviešiem un viņu devumu latviešu literārās valodas attīstībā 19. gs. vidū. Ir divi adjektīvi, kuru nozīmes pārmaiņu, visticamāk, ir veicinājuši apzināta atsevišķu personību darbība:

- latv. *veikls* ‘ātrs’ → ‘izveicīgs darbos, čakls’ → ‘tikumīgs, labs; jocīgs; muļķīgs’ → ‘ātrs, izveicīgs’. Pēdējā nozīme latviešu literārajā valodā nostiprinājās pēc tam, kad to 19. gs. vidū apzināti izcēla laikraksts „Pēterburgas Avīzes” (Karulis 1992 II: 501);
- latv. *jautrs* ‘mundrs, možs, modrs’ → ‘līkmsms’. Tā kā nozīmes pārmaiņa notika ap 19. gs. vidu, iespējams, ka vārda *jautrs* ‘priečīgs’ lietošana literārajā valodā tika veicināta apzināti, lai izvairītos no nevēlamā ģermānisma *lustīgs*. Zināma loma šeit varētu būt jaunlatviešiem un it īpaši Kr. Valdemāram kā 1879. g. iznākušās „Latviešu-krievu-vācu vārdnīcas” (kurā pirmo reizi tika ietverts adjektīvs *jautrs* ar jauno nozīmi ‘priečīgs’) autoram. Iespējams, ka šī nozīme radusies pēc analogijas ar vācu valodas vārda *munter* polisēmiju (sk. Buhārīna 1999);

Netieši vārda nozīmes maiņu konkrētas personības rīcība ir ietekmējusi vēl vienā gadījumā:

– latv. *glezn* ‘vārgs, vārīgs’ → ‘maigs’ → ‘jauks, skaists, izsmalcināti skaists’. Pēdējā nozīme, visticamāk, ir veidojusies 19. gs. beigās jaunlatvieša A. Kronvalda ieviestā no lietuviešu valodas aizgūtā jaunvārda *gleznot* (sal. liet. *gleznóti* ‘krāsot, gleznot’) un jaunvārda *glezna* ietekmē. Šajā gadījumā gan nozīmes pārmaiņas pamatā ir arī lingvistiskais cēlonis – nozīmes maiņa citas vārdšķiras vārda nozīmes ietekmē.

Visos šeit aplūkotos gadījumos nozīmes mainītas apzināti, lai pilnveidotu latviešu literāro valodu, un vienā tādēļ, lai izvairītos no barbarisma lietošanas. Turklāt divos pēdējos gadījumos leksiskie aizguvumi ir aizstāti vai nu ar semantisko aizguvumu – kalku, vai arī ar citu neskaidras etimoloģijas vārdu.

3.0. Lingvistiskie cēloņi.

Lingvistiskie cēloņi ir valodas iekšējie jeb intralingvistiskie cēloņi, kam nav tieša sakara ar ārējiem faktoriem. Šos cēloņus ir vieglāk noteikt nekā ekstralingvistiskos, jo tos var izsecināt no citiem tās pašas valodas faktiem. „Laikam vislabākais piemērs, kad nozīmes pārmaiņas pamatā ir lingvistiskais cēlonis, ir gramatizācija – vārds zaudē leksisko semantiku” (McMahon 1996: 180). Savukārt S. Ulmans šeit min, pirmām kārtām, tādus gadījumus, kad viens kāda bieži lietota vārdu savienojuma vārds pārņem visa vārdu savienojuma nozīmi (Ullmann 1964; Blank 1997). Šādi gadījumi analizētajā materiālā nav sastopami, tādēļ šajā rakstā netiek apskatīti sīkāk. Savukārt jāpiekrīt T. Šipanei, kura par lingvistiskajiem cēloņiem uzskata arī analogiju un nozīmes pārbīdi semantiskajā laukā (Schippan 1972: 200).

3.1. Analogija.

Šeit ir runa par tādiem gadījumiem, kad kāda vārda nozīmes pārmaiņa veicina analogisku nozīmes pārmaiņu arī citā semantiski saistītā vārdā, respektīvi, par semantisko analogiju.

Analizētajā materiālā ir sastopams viens gadījums, kad kāda vārda nozīmes pārmaiņa veicinājusi analogisku nozīmes pārmaiņu arī kādā citā gan ārēji līdzīgā, gan semantiski saistītā vārdā:

– latv. *mitrs* ‘mīksts, lokans’ → ‘mazliet slapjš’ mainījis nozīmi latv. vārda *mikls* nozīmes pārmaiņas ‘lokans → mitrs’ ietekmē (sk. Trumpa 2004).

Par analogiju var runāt arī tādos gadījumos, kad vienas vārdšķiras vārds maina nozīmi tās pašas saknes citas vārdšķiras vārda ietekmē. P. Vanags ir izpētījis, ka latviešu valodā īpaši raksturīga šāda pārmaiņa ir tieši adjektīviem

adverbu nozīmes pārmaiņas ietekmē (Vanags 1988: 74). Līdzīgus piemērus angļu valodā min arī G. Šterns. (Stern 1931: 166). Arī analizētajā materiālā ir sastopams viens šāds gadījums:

– latv. adjektīva *gaušs* nozīmes pārmaiņa ‘žēls’ → ‘stiprs, intensīvs, ļoti nepatīkams’, iespējams, notikusi latv. adverba *gauži* nozīmes pārmaiņas ‘žēli’ → ‘ļoti’ ietekmē.

Viena adjektīva nozīme mainījies ārēji līdzīga jaunieviesta substantīva nozīmes ietekmē. Arī šeit acīmredzot var runāt par analogiju:

– latv. *glezns* ‘vārgs, vārīgs’ → ‘maigs’ → ‘jauks, skaists, izsmalcināti skaists’ mainījis nozīmi jaunvārda *glezna* ietekmē.

3.2. Pārbīdes semantiskajā laukā.

Vēsturiskajā semantikā jau kopš 20. gs. 30. gadiem pastāv uzskats, ka dažkārt tad, ja mainās viena vārda nozīme, tiek izjaukta visa semantiskā lauka struktūra, un savas nozīmes var mainīt arī pārējie šī lauka vārdi. Arī šādos gadījumos nozīmes pārmaiņu tieši nav ietekmējuši nekādi ārēji faktori, tādēļ to var uzskatīt par lingvistisku cēloni.

Viena analizētajā materiālā sastopama adjektīva nozīmes pārmaiņa ir izraisījusi cita vārda nozīmes pārmaiņu:

– latv. *šķīsts* nozīmes attīstība, visticamāk, ir izraisījusi šim pašam semantiskajam laukam piederošā latv. *tīrs* nozīmes pārmaiņu: kad vārda *šķīsts* lietojums sašaurinājās un to sāka lietot vairāk reliģiskā nozīmē ‘tīrs no grēkiem, nevainīgs’ un nevis vairs kā antonīmu vārdiem *notašķīts*, *netīrs*, *nosmērēts*, tad šo nozīmi ieguva vārds *tīrs* (sk. Trumpa 2003).

3.3. Distribūcijas maiņa.

Par lingvistisko semantisko pārmaiņu cēloni var uzskatīt arī gadījumus, kad vārds maina nozīmi distribūcijas maiņas rezultātā, respektīvi, kad vārdu, kas agrāk ir ticis runāts vai rakstīts tikai noteiktā kolokācijā, sāk lietot citā kontekstā (iespējams, ka nozīmes maiņa un distribūcijas maiņa noris vienlaicīgi.). Arī šādu gadījumu pamatā ir intralingvistiskie cēloņi, nav nekādu ārēju faktoru, kas būtu veicinājuši vārda nozīmes pārmaiņu. Analizētajā materiālā ir viens šāds gadījums:

latv. *maigs* – mainoties distribūcijai, t. i., vārdu *maigs* ‘salds, ciešs (par miegu)’ sākot lietot ne tikai kolokācijā *maigs miegs*, bet arī attiecībā uz tādiem substantīviem kā *meitene*, *jūtas*, *mauriņš*, mainījās arī vārda nozīme → ‘tāds, kura attieksme pret citiem ir labsirdīga, mīļa; tāds, kas izraisa patīkamas sajūtas’ (sk. Trumpa 2002b).

4.0. Secinājumi.

Semantisko pārmaiņu cēloņi nereti pārklājas, un to noteikšana ir diezgan nosacīta, piemēram, grūti ir nošķirt vēsturiskos cēloņus no sociālajiem. Nereti viena vārda nozīmes attīstību ir ietekmējuši dažādi cēloņi. Tomēr, mēģinot noteikt analizēto vārdu semantisko pārmaiņu cēloņus, izdevās izdarīt divus secinājumus: 1) starp īpašības vārdiem visizplatītākais ir psiholoģiskais nozīmes pārmaiņu cēlonis; iespējams, tādēļ, ka negatīvas īpašības ir emocionāli marķētu jēdzienu sfēra; 2) noteiktā tematiskajā grupā ietilpstošiem vārdiem ir raksturīgi vieni un tie paši semantisko pārmaiņu cēloņi: dārdzības apzīmējumiem – vēsturiskie cēloņi; morāles īpašību apzīmējumiem – sociālie cēloņi; nepilnību apzīmējumiem – psiholoģiskie cēloņi. Acīmredzot pastāv saistība starp noteiktām jēdzieniskām sfērām un noteiktiem semantisko pārmaiņu cēloņiem. Taču tas, protams, neattiecas uz visiem cēloņu tipiem, piemēram, lingvistiskie cēloņi vai atsevišķu personību ietekme var būt pamatā visdažādāko jēdzienisko sfēru vārdu nozīmes pārmaiņām.

Literatūra

- Anttila, Raimo. 1989. *Historical and Comparative Linguistics* (2nd edition). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Blank, Andreas. 1997. *Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen*. Tübingen: Niemeyer.
- Buhārīna, Anta. 1999. Latv. *jautrs* un liet. *jautrus* nozīmju attiecības. *Baltu filoloģija VIII. Rakstu krājums. Latvijas Universitātes Zinātniskie raksti*. 619. sējums. Rīga: LU. 147–153.
- Buhārīna, Anta. 2000. Latv. *brangs*, liet. *brangus* un latv. *dārgs*, liet. *dargus*. *Baltu filoloģija IX. Rakstu krājums. Latvijas Universitātes Zinātniskie raksti*. 625. sējums. Rīga: LU. 157–164.
- Campbell, Lyle. 1998. *Historical Linguistics: an Introduction* (2nd edition). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hock, Hans Henrich. 1986. *Principles of Historical Linguistics*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Karulis, Konstantīns. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. I–II. Rīga: Avots.
- McMahon, April MS 1996. *Understanding Language Change* (2nd edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Meillet, Antoine. 1965. *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion.
- Schippan, Thea. 1972. *Einführung in die Semasiologie*. Leipzig.
- Sperber, Hans. 1930. *Einführung in die Bedeutungslehre* (2. Aufl.). Bonn und Leipzig: Schroeder.
- Stern, Gustaf. 1931. *Meaning and Change of Meaning. With Special Reference to the English Language*. Göteborg: Elanders.
- Trask, Robert Lawrence. 1996. *Historical Linguistics*. London: Arnold.
- Trumpa, Anta. 2002a. Daži fizisko nepilnību apzīmējumi latviešu un lietuviešu valodā un to semantiskās atšķirības. *Linguistica Lettica 10*. Rīga: LU LaVI. 17–32.

- Trumpa, Anta. 2002b. Mazaktīvu darbību un vāji izteiktu pazīmi nosaucoši īpašības vārdi latviešu un lietuviešu valodā: semantiskā diferenciācija. *Vārds un tā pēfīšanas aspekti* 6. Liepāja: LiePA. 304–312.
- Trumpa, Anta. 2003. Atsevišķu latviešu un lietuviešu valodas adjektīvu semantiskā diferenciācija: latv. *šķīsts*, liet. *skýstas*; latv. *skaists*, liet. *skaistýs*; latv. *tikls*, liet. *tiklýs*. *Baltistica XXXVII (2) 2002*. Vilnius. 283–294.
- Trumpa, Anta. 2004. Lokanuma apzīmējumu semantiskā attīstība latviešu un lietuviešu valodā. *Baltu filoloģija XIII (2)*. Rīga: LU. 113–126.
- Ullmann, Stephen. 1964. *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Blackwell.
- Vanags, Pēteris. 1988. Baltu *u*-celma adjektīvu liktenis latviešu izloksnēs. *Valodas aktualitātes 1987*. Rīga: Zinātne. 69–78.

Anta Trumpa
Latvijas Universitātes
Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukumā 1, LV 1050 Rīga, Latvija
antat@latnet.lv

SUMMARY

Causes of Semantic Change in Latvian and Lithuanian Adjectives

Anta TRUMPA

The article briefly considers the causes of semantic change in Latvian and Lithuanian adjectives, based on an analysis of the semantic differentiation of 28 Latvian and Lithuanian word pairs that are similar in form but semantically different. The analysis uses the traditional classification of the causes of semantic change, separating non-linguistic causes (historical, social and psychological causes, the influence of an individual) and linguistic causes (analogy, semantic shifts in meaning, change in distribution). Two main conclusions are drawn: 1) the most common cause of change for adjectives is the psychological, perhaps because negative characteristics fall within the sphere of emotionally-charged concepts; 2) words belonging to a given thematic group characteristically have the same causes of semantic change: words indicating high cost or value – historical causes; words describing moral or ethical qualities – social causes; words describing imperfections or shortcomings – psychological causes.

PELESOS ŠNEKTOS IZOLIUOTŲ BALSŲ SAVYBĖS

Edmundas TRUMPA

Latvijas Universitātes Baltu valodu katedra

§ 1. Šiuolaikiniuose lietuvių tarmių fonetikos tyrimuose neretai nustatomi šnektų izoliuotų balsių spektrai (plg. šiaurės žemaičių telšiškių (Murinienė 1998: 91–105; 2000: 79–94), pietų žemaičių raseiniškių (Atkočaitytė 2000: 154–158; 2002: 162–178), vakarų aukštaičių kauniškių (Bacevičiūtė 2000: 5–18; 2001: 125–142), šiauliškių (Kazlauskaitė 2002: 9–10), pietų aukštaičių (Leskauskaitė 2000: 83–94; 2001: 47–68) ir kt.¹). Svarbu tai, kad šie darbai atlikti pagal panašią metodiką ir įmanoma palyginti jų rezultatus. Spektринiai tyrimai labai svarbūs dialektologijai, nes jie leidžia fiksuoti ir klasifikuoti prigimtines šnektų vokalizmo savybes remiantis ne vien klausa, bet ir objektyvesniais instrumentiniais metodais.

Šiame straipsnyje aprašyta 14 izoliuoti tartų pietų aukštaičių Pelesos šnektos (Baltarusija, Gardino sritis) balsių. Analizuoti šių kirčiutų pozicijų monofongai: fonemos /i:/ realizacija – *ń[i:]ksta* „nyksta“ (dviejų informantų – *ṗ[i:]ksta* „pyksta“), /i/ – *ṗ[i:]ksta* „piktas“, /e:/ – *d[ĕ:]dĕ* „dėdė“, /a/ – *t[ĕ]pĕ* „tept(i)“, *ap[ā]ks* „apaks“, /a/ – *t[ā.]kks* „takas“, *t[ā.]pĕ* „tepė“, /o/ – *k[ó]to* „koto“, /u/ – *d[ū:]sta* „dūsta“, /u/ – *p[ū]pu* „pupu“. Tirti ir po kietųjų priebalsių suužpakalėję nelūpinių /i/, i, e, a/ – variantai: *š[i:]la* „šyla“, *š[bi]tas* „šitas“, *š[ĕ:]kks* „šėkas“, *š[ā.]stks* „šeštas“ (plačiau apie Pelesos šnektos fonemų klasifikaciją žr. Trumpa 2003: 100–110).

Pavyzdžius įkalbėjo 4 šnektos informantai (2 vyrai ir 2 moterys)², jie pakartoti tris kartus. Kiekvienas balsis tiriamajame žodyje kalbėtojo dirbtinai buvo pailginamas maždaug iki 1 s ($\bar{x} \approx 1,2 \pm 0,5$ s). Iš kiekvieno tokio garso buvo iškerpama 500 ms trukmės atkarpa, pasižyminti stabiliausiomis formančių trajektorijomis. Šių stacionarių segmentų³ trijų realizacijų formančių vidurkiai nustatyti programa PRAAT.

¹ Plg. kai kuriuos ankstesnių metų instrumentinius tyrimus (Urbelienė 1967; Kačiušienė 1984: 116–120) bei kaimyninių kalbų fonetikos darbus: lenkų (Jassem 1973), latvių (Grigorjevs 1998: 163–179; 2000: 19–60; 2001: 116–126).

² V. Valiukevičius (g. 1930 m.) iš Pelesos k., F. Kanevičius (g. 1939 m.) iš Pavalakės k., J. Stankevičienė (g. 1919 m.) iš Pāditvio k., T. Kamenčiūtė-Šimelevičienė (g. 1935 m.) iš Pelesos k. Šiame straipsnyje plačiau iliustruojami ir su kitų tyrimų duomenimis lyginami tik V. Valiukevičiaus įkalbėtų izoliuotų balsių akustiniai duomenys. Kitų informantų medžiaga naudojama tik palyginant kokybinius indeksus ar patikslinant pavienių pozicinių variantų ypatybes.

³ Pašalinti aukštesni nei 3000 Hz lūpinių balsių dažniai.

§ 2. Pirmųjų trijų formančių ir pagal juos apskaičiuotų indeksų reikšmės pateikiamos 1 lentelėje:

1 lentelė.

Izoliuotų Pelesos šnektos balsių formančių reikšmės ir indeksai⁴

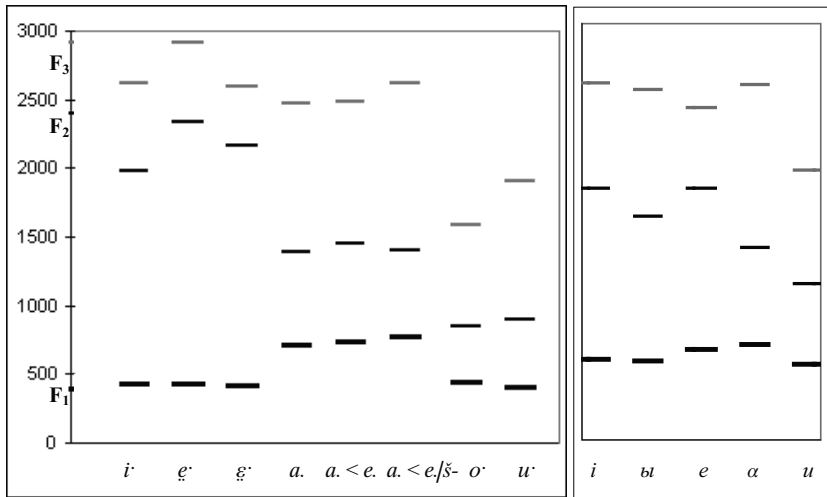
<i>V</i>	<i>F</i> ₁ (Hz)	<i>F</i> ₂ (Hz)	<i>F</i> ₃ (Hz)	<i>C</i>	<i>b</i>	<i>T</i>	<i>it</i>
[iː]	390	2380	2900	759	106	700	1390
[ɪː]/š–	430	1980	2620	788	107	542	670
[i]	580	1810	2570	835	106	342	460
[ɪt]/š–	570	1610	2520	843	107	256	200
[eː]	430	2330	2900	773	106	639	1300
[ɛː]/š–	420	2160	2590	779	107	632	830
[e]	650	1810	2400	852	106	322	560
[α]	680	1390	2560	883	107	45	350
[a.]	710	1380	2470	891	107	36	360
[a.] ⁵ < [e.]	730	1460	2480	888	106	71	290
[a.] < [e.]/š–	770	1410	2620	899	106	-6	480
[o.]	450	850	1590	887	114	4	1610
[u.]	410	910	1900	862	113	27	1280
[u]	550	1120	1950	881	110	68	980

§ 3. Pagal pirmąją formantę bei **kompaktiškumo** indeksą (*C*) izoliuotus šnektos balsius galima skirstyti į kompaktinius (atviruosius) ir difuzinius (uždaruosius). Patys atviriausi (žemiausio pakilimo), pasižymintys aukščiausiomis *F*₁ reikšmėmis ir kompaktiškumu (abiejų formančių energija susitelkusi arčiau spektro centro, žr. 1 pav., plg. 2 pav.) yra visi trys /a./ alofonai: [a.] *F*₁=710 Hz, *C*=891, [a.] < [e.] *F*₁=730 Hz, *C*=888, [a.] < [e.]/š– *F*₁=770 Hz, *C*=899.

Pažymėtina tai, kad panašios kokybės /a./ alofonai būdingi visiems keturiems informantams. Du iš jų balsius, einančius po minkšto priebalio (atitinkančius b.k. [e./æ.]), tarė kaip pačius atviruosius. Taigi įvairių pozicijų /a./

⁴ Simbolių reikšmės: *F*₁, *F*₂, *F*₃ – pirmosios, antrosios, trečiosios formančių reikšmės. Indeksai: *C* – kompaktiškumo, *b* – bemoliškumo, *T* – tonalumo, *it* – įtempimo. Formančių vertinimai skaičiuoti pagal R. Piotrovskio (Piotrovskij 1960) metodiką A. Girdenio programa *Formant 21.PAS*.

⁵ Šį po minkšto priebalio einantį gerokai suužpakalėjusį ir labai atvirą kirčiuotą [e.] alofoną galima žymėti ir grafema [ä.] – tai nedaroma dėl techninių priežasčių.

1 pav. Izoliuotų Pelesos šnektos ilgųjų ir trumpųjų balsių formantės

variantų kompaktiškumo svyravimas fakultatyvus (indeksas svyruoja nuo 897 iki 925 ir yra didesnis negu likusių balsių).

Be [*a*] variantų, vienu kompaktiškiausių galima laikyti ir trumpą [*α*], plg., (F₁=680 Hz, C=883, dviejų informantų realizacijose šis indeksas sudaro 889 ir 890, tik vienu atveju yra gerokai mažesnis – 854). Kita vertus, izoliuotai tariamas [*e*], nors ir turi gana panašias į [*α*] F₁ reikšmes (650 Hz), dėl gerokai aukštesnių F₂ (ir F₃) yra mažiau kompaktiškas: C=852 (kitų pateikėjų – 847, 876, 850).

Žemiausias F₁ turi uždarieji balsiai, ypač aukštutiniai [*i*] (F₁=390 Hz, C=759, kitų trijų informantų realizacijose C=755, 756, 764) bei [*u*] (F₁=410 Hz, C=862; 850, 862, 868). Kaip matyti iš C reikšmių, nelūpinis balsis, lyginant su lūpinium, yra mažiau kompaktiškas. Tai pasakytina ir apie kitus nelūpinius balsius: [*r*]/š- (F₁=430 Hz, C=788; 757, 760, 791), [*e*] (F₁=430 Hz, C=773; 788, 781, 770), [*e*]/š- (F₁=420 Hz, C=779; 783, 792, 778).

Lūpinis [*o*] (F₁=450 Hz, C=887; 903, 877, 884), ir turėdamas gana žemas F₁ reikšmes, išlaiko gana aukštą kompaktiškumo indeksą, menkai tesiskiriantį nuo atitinkamų atvirųjų *a* tipo balsių rodiklių. Beje, panašiomis savybėmis pasižymi ir kitų tirtų šnektų – pietų aukštaičių Kučiūnų [Leskauskaitė 2000: 84 ir ypač vakarų aukštaičių kauniškių Lukšių [Bacevičiūtė 2000: 6] – izoliuoti

aukštesniai užpakalinės eilės balsiai; plg. Lukšių šnektos [oː] ir [a.] indeksus: C=886 ir 888).

Vis dėlto lūpinių balsių laikyti aiškiai kompaktiniais neleidžia formančių išsidėstymas spektro sklaidoje. F_1 ir F_2 spektro vidurio atžvilgiu koncentruojasi žemųjų dažnių srityje, plg. 1 pav. Nelūpinių uždarytųjų balsių formančių energija nuo spektro vidurio labiausiai išsisklaidžiusi.

Apskritai, kaip matyti iš pateikiamų indeksų, pavieniais atvejais lūpiniai balsiai gali turėti gana dideles kompaktiškumo reikšmes. Tai vienas iš požymių, kad šnektos izoliuoti balsiai tariami vengiant kraštutinės liežuvio artikuliacijos. Ši savybė išryškėja analizuojant bemoliškumo laipsnius: didžiausio uždarymo efektas, matyt, išgaunamas ne stipriau pakeliant ties minkštuosiu gomuriu atitrauktą liežuvį, bet suglaudžiant lūpas.

Pagal formančių vietą spektro sklaidoje ir jų reikšmių vertinimą prie mažiau kompaktiškų (t.y. difuziškesnių) galima priskirti trumpuosius [i], [ɪ]/š– bei [u], plg. gana aiškius nelūpiniams būdingus mažesnio kompaktiškumo rodiklius: [i] $F_1=580$ Hz, C=835; 814, 826, 789; [ɪ] $F_1=570$ Hz, C=843; 781, 825, 821. Balsis [e] vis dėlto greičiau yra kompaktinis, o ne difuzinis, plg.: $F_1=670$ Hz, C=852; 847, 876, 850 (šis balsis už pirmuosius du yra kompaktiškėsnis).

Izoliuotas [u], kaip įprasta šnektos lūpiniams balsiams, yra gana kompaktiškas ($F_1=550$ Hz, C=881; 882, 885, 865). Prie difuzinių jis gali būti priskirtinas dėl formančių padėties spektre (žr. 1 pav.): lyginant su tikraisiais kompaktiniais, abi jo formantės ryškiau pasislinkusios nuo centro žemųjų dažnių link.

§ 4. Antriosios formantės, arba abscisių ašies, atžvilgiu gali būti nustatoma izoliuotų balsių tarimo eilė. Priešakiniai balsiai iki spektro vidurio (apie 1500 Hz) mažėjančia išsidėsto taip ($F_2=2380-1610$ Hz, žr. 1 lent., plg. 1 pav.): [iː], [eː], [ɛː]/š–, [ɪː]/š–, [i], [e], [ɪ]/š–. Jiems būdingas atitinkamai mažėjantis **tonalumo** indeksas (T): 700, 639, 632, 542, 342, 322, 256. Ties spektro viduriu ir žemesniųjų dažnių zonoje ($F_2=1460-850$ Hz) atsiduria užpakalinės eilės [a.] < [e.], [a.] < [e.]/š–, [ɑ], [a.], [u], [uː], [oː] (atitinkamai T= 71, -6, 45, 36, 68, 27, 4).

Dėl to balsius pagal tembrą galima skirstyti į aukštatonius (su gana dideliu tonalumo indeksu) ir žematonius (turinčius mažą tonalumo indeksą⁶). Pagal F_2 reikšmes Pelesos šnektose priešakiausių balsių laikytinas [iː], užpakaliausių – [oː] (ši balsi su žemiausia F_2 ištare trys iš keturių pateikėjų; tik vienu atveju žemesnės pasirodė balsio [uː] antrosios formantės). Vis dėlto

⁶ Trys iš keturių informantų užpakalinės eilės balsius tarė su teigiamais T, tik vieno pateikėjo balsiai buvo su vyraujančiu neigiamu T indeksu.

visų keturių informantų realizacijose mažiausios tonalumo indekso reikšmės būdingos ne [o·], bet atvirajam [a·] ar jo poziciniams variantams.

Kitų šnektų tyrimuose (plg. Murinienė 1998: 28; Atkočaitytė 2002: 164; Bacevičiūtė 2001: 126; Leskauskaitė 2001: 51) skiriamos priešakinės ir užpakalinės eilės balsių klasės. Tačiau Pelesės šnektos balsių fonologinis skyrimas į priešakinius ir užpakalinius nepriimtinas.

Tai patvirtina fonetinės izoliuotų ypatybės. Pirmiausia, kaip matyti iš „priešakinių“ balsių F_2 reikšmių, jie po tam tikrų šnektos priebalsių linę su užpakalėti. Balsio [ɪ·]/š– tonalumas mažesnis negu [i·], [ɛ·], [ɛ·]/š–. Pastarasis užpakalesnis už [ɛ·]. Be to, [ɪ·]/š– mažesnio tonalumo negu [i] ir [e]. Taigi tarimo eilės sąvoką tikslingiau vartoti šių balsių skirtumams apibūdinti.

Antra, izoliuoti kompaktinių /a., a/ alofonai pagal F_2 reikšmės išsidėsto abipus ašies centro ir pagal tarimo eilę labai nevienodi. Užpakalesni lieka [α] bei įvairių pozicijų [a·], o trumpajai /a/ atstovaujantis [e] yra aiškus priešakinės eilės balsis (ši tendencija išlaikoma visų keturių informantų izoliuotų balsių realizacijose ir ypač išryškėja rišlioje kalboje⁷).

Trečia, užpakalinės eilės izoliuotų šnektos balsių, pradedant /a., a/, baigiant /o·/ alofonais, tonalumo indeksai susipynę (žr. 2 lent.). Tad atsižvelgiant tik į balsių tembrą beveik neįmanoma diferencijuoti balsių, pagal F_2 išsidėtančių ties spektro viduriu ir žemesniųjų dažnių srityje. Lygiai taip, beje, [α], [a·] ir užpakalesni balsiai tarpusavyje menkai tesiskiria ar nesiskiria visai kompaktiškumo indeksais (plg. § 3).

Visi „užpakalinės eilės“ izoliuoti šnektos balsiai yra panašaus tembro, apibūdinami dideliais C koeficientais. Todėl balsių kokybei aprašyti daug svarbesnis yra ne tarimo eilės, o lūpinimo kriterijus.

§ 5. Lūpinimo laipsnis nustatomas pagal **bemoliškumo** indeksą (b). Pelesiškių izoliuoti balsiai šiuo požiūriu dalintini į dvi aiškias grupes: bemolinius, t. y. lūpinius [u], [u·], [o·] (b=110, 113, 114) ir nelūpinius balsius (visi likę, jų koeficientas svyruoja nuo 106 iki 107⁸). Bene labiausiai sulūpintas šnektose izoliuotas [o·]– pagal tai jis aiškiai skirtųsi nuo pietų aukštaičių Kučiūnų šnektos [o·], kuris ne tik labai kompaktiškas (nedifuzinis), bet ir nebemolinis (b=106). Lyginant su kitų tirtų šnektų duomenimis, Pelesės šnektą lūpinių balsių savybėmis artimiausia vakarų aukštaičių kauniškių Lukšių šnektai.

⁷ Rišlioje kalboje šis balsis dėl kitame skiemenyje einančių priešakesnių balsių įtakos lengvai „nusidažo“ jų ypatybėmis ir patiria asimiliaciją – tokių supriešakėjusių variantų visiškai neįmanoma traktuoti kaip „užpakalinės eilės“ fonemos /a/ atstovų.

⁸ Sporadiškai fiksuojamą šio koeficiento padidėjimą iki 107 galima paaiškinti priebalsių aplinka – nelūpiniai balsiai čia buvo tariami po lūpinio [p̄] arba žvarbiojo [š̄]. Po pastarojo (kaip ir po [ž̄, č̄, ʃ̄]) priešakinių balsių alofonai gali būti kiek sulūpinami.

Kaip ką tik minėta, remiantis tik kompaktiškumo bei tonalumo savybėmis, objektyviau galima aprašyti tik priešakesnius šnektos balsius – tik jų kokybiniai indeksai, priklausomai nuo pakilimo ir tarimo eilės, linę tarpusavyje kontrastuoti ryškiau. Užpakalesnių (nuo [a.] iki [o']) tarpusavio koeficientai, nepaisant F_1 ar F_2 skirtumų, yra itin artimi ar vienas kitą dengia. Diferencijuoti šiuos balsius padeda būtent bemoliškumo indeksas. Juo atskiriami dideliu kompaktiškumu pasižymintys balsiai [α, a.] nuo panašių savybių turinčių [u, u', o']. Tai leidžia dar kartą peržvelgti visus analizuotus kokybinius požymius ir interpretuoti juos jau daug aiškiau ir subtiliau.

Jei izoliuoti šnektos balsiai būtų klasifikuojami neatsižvelgiant į formančių išsidėstymą spektre, išryškėtų toks jų santykis kokybinių indeksų požiūriu (žr. 2 lent.⁹):

2 lentelė.

Izoliuoti Pelesos šnektos balsiai kokybinių indeksų atžvilgiu

(neatsižvelgiant į F_1 ir F_2 išsidėstymą spektro sklaidoje)

	[i']	[r']	[e']	[ɛ']	[i]	[b]	[e]	[α]	[a.] ¹⁰	[u]	[u']	[o']
C	– (759 – 843)				+				± (852 – 899) (881 – 862)			
T	+						– (700 – 256) (71 – -6)					
b	– (106 – 107)									+		

Lentelėje „+“ ženklu pažymėti balsiai, aiškiai identifikuojami pagal didžiausias tam tikro indekso reikšmes ir apibūdinami kaip kompaktiniai, priešakiniai (aukšto tembro), lūpiniai. Iš skliaustuose pateikiamų dydžių matyti, kad aiškiai nekontrastuoja [u, u', o'] ir [α, a.] kompaktiškumo reikšmės. Nors pagal F_1 skirtumus ir abiejų formančių išsidėstymą spektro sklaidoje pirmieji turėtų būti apibūdinami kaip difuziniai, bendras vaizdas visiškai priešingas – jie labai kompaktiški (toks požymių neatitikimas pažymėtas simboliu „±“). Tonalumo indeksas kokių nors užpakalinės eilės balsių ypatumų išvelgti irgi nepadėtų (visų žemo tembro šnektos balsių koeficientai susipynę), veikia tik paliudytų jiems būdingų požymių bendrumą.

⁹ Simboliu „+“ žymimas balsis, apibūdinamas didžiausiomis, „–“ – mažiausiomis atitinkamo indekso reikšmėmis, „±“ – balsis, kurį apibūdinantis indeksas nepadaeda aiškiau apibrėžti jo kokybės. Lentelėje pateikiami informanto V. V. balsių kokybės vertinimai.

¹⁰ Ir alofonai [a.] < [e.] bei [a.] < [e.] / š–.

Čia daug pasako bemoliškumo indeksas. Bemoliniai balsiai iš tiesų „jautrūs“ tiek F_2 , tiek F_1 skirtumams, tačiau jiems būdingas daug smulkesnis kompaktiškumo skirtumų mastelis. Pavyzdžiui, aukštutinis $[u]$ išlieka mažiau kompaktiškas už $[u]$ ir $[o]$ (plg. C indeksus: 862 ir 872, 881, 887).

Lūpinių balsių kokybinių indeksų santykiai – tarsi veidrodinis priešakinių balsių atitinkamų santykių atspindys, tik proporcijos čia daug mažesnės. Antai šnektos $[o]$ ne tik bemoliškiausias, bet ir kompaktiškesnis už kitus lūpinius balsius. Mažesnio bemoliškumo balsių (pvz., $[u]$ ir $[u]$) koeficientų, susijusių su balsių pakilimu, santykiai „taisyklingsni“: aukštesnio pakilimo $/u/$ alofonai turi mažesnius kompaktiškumo koeficiento dydžius negu žemesnio pakilimo $/u/$ alofonas.

Bemolinių balsių klasės nariai su kompaktiniais „nepersidengia“. Visus balsius nuosekliau galima apibūdinti remiantis tik tomis savybėmis, kurios viena kitos nedubliuoja ir pasižymi didžiausiu kontrastu.

§ 6. Iš **įtempimo** koeficientų (žr. 1 lent.) matyti, kad uždarysis nelūpinis $[i:]$ tariamas gerokai įtemptesniais kalbos padargais negu $[i]$ (plg. informantu V. V. $\text{it}=1390$ ir 460), atitinkamai lūpinis $[u:]$ įtemptesnis už $[u]$ ($\text{it}_1=1280$ ir 980). Tai galėtų būti gana svarbus ilgųjų-įtemptųjų ir trumpųjų-neįtemptųjų balsių skyrimo kriterijus.

Vis dėlto aprašant lūpinius balsius pasikliauti vien tik šiuo kokybiniu indeksu nederėtų, nes kai kada jis rodo ir priešingą rezultatą, plg. kitų trijų informantų $[u]$ ir $[u]$ įtempimo indeksus: $\text{it}=1240$ ir 1580; 990 ir 1490; 1300 ir 1370¹¹.

Izoliuotas $[e:]$ įtempimu panašus į $[i:]$, plg. $\text{it}=1300$ ir 1390, lūpinių $\text{it}=1280$ ir 1610. Tačiau lūpinis $[o:]$ įtemptesnis už ne tik $[u]$ (plg. $\text{it}=1610$ ir 1280), bet ir už visus kitus balsius.

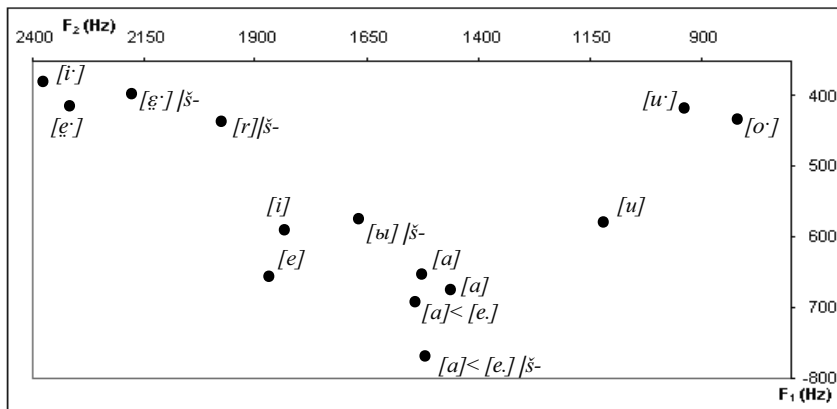
Po kietųjų priebalsių einantys nelūpiniai i ir e tipo izoliuoti balsiai gali prarasti didelę dalį savo įtempimo palyginti su balsiais, einančiais po minkštųjų priebalsių, plg. $[r:]$ /š– ir $[i:]$ $\text{it}=670$ ir 1390, $[b:]$ /š– ir $[i]$ $\text{it}=200$ ir 460, $[e:]$ /š– ir $[e:]$ $\text{it}=830$ ir 1300.

Šie įtempimo skirtumai susiję su balsių užpakalėjimu. Ypač neįtemptas trumpasis $[b]$. Pagal abiejų formančių reikšmes ($F_1=570$ Hz, $F_2=1610$ Hz) jis labiausiai priartėjęs prie spektro centro (kitų pateikėjų šis balsis tariamas kiek uždaresnis (plg. 3 pav.) ir turi kiek didesnius įtempimo indeksus).

¹¹ Apskritai balsių įtempimo plačiąja prasme su aptariamu koeficientu nereiktų tapatinti – pavyzdžiui, šnektos uždarieji įtemptieji balsiai skiriasi nuo neįtemptųjų audiciškai suvokiamais skirtumais, kuriuos sudaro artikuliacinių-akustinių požymių visuma: liežuvio padėties ir lūpinimo skirtumai, didesnis formančių nutolimas nuo spektro centro, t. y. decentralizacija. Taip suvokiamo šnektos balsių įtempimo skirtumai šnekteje iš tiesų yra labai patvarūs, išlieka tiek kirčiuotose, tiek silpniausiose nekirčiuotose pozicijose.

Prie pačių neįtempčiausių priskirtini ir fonemų /a./ ir /a/ variantai. Palyginus ilgųjų ir trumpųjų balsių, einančių po kietųjų priebalsių, indeksus, skirtumai nėra itin dideli. Pavyzdžiui, [a.], [a.] < [e.] / š- ir [α] įt=360, 480 ir 350 (iš kitų pateikėjų duomenų matyti, kad linkstama, nors ir ne visada, įtemptesnius tarti dėl kirčio pailgėjusius balsius, plg., įt=710, 550 ir 320; 480, 590 ir 400; 670, 700 ir 860).

Tačiau po minkštųjų priebalsių dėl kirčio pailgėjęs [a.] < [e.] visada mažiau įtemptas už trumpąjį [e], plg. įt=290 ir 560; 560 ir 590; 450 ir 580; 760 ir 990. Ši ypatybė netiesiogiai patvirtina, kad atviriesiems balsiams svarbesnis trukmės, o ne kokybės kontrastas.

2 pav. Izoliuotų Pelesos šnektos balsių spektrai (pateikėjas V. V.)

§ 7. Pagrindiniam informantui būdingos kokybinės izoliuotų balsių savybės matyti iš taškinės diagramos (žr. 2 pav.). Šis atvaizdas apytikriai perteikia balsių atvirumo santykius, priklausančius nuo pirmosios formantės, bei tarimo eilę (ir lūpinimą), kurią lemia antrosios formantės padėtis spektre.

Pagal formančių išsidėstymą spektre galima išskirti šiuos kraštutinės artikuliacijos alofonus: pagal ordinačių ašį – žemiausio pakilimo (atviriausią) [a.] < [e.] / š-, aukščiausio pakilimo (uždariausius) [i:] ir [u:]; pagal absčių ašį – priešakiausia [i:] ir užpakaliausia (labiausiai sulūpinta) [o:]. Šių garsų išsidėstymas koordinatų sistemoje primintų trikampį. Nuo kraštutinio atvirojo [a.] < [e.] / š- nedaug tenutolę kiti tirti /a./ alofonai. Jie truputį uždaresni. Už [i:] kiek atviresni ir užpakalesni [e:] bei kiti /i:/ alofonai, už [u:] – kiek atviresnis [o:].

Šių ilgųjų-įtemptųjų balsių „trikampio“ viduje atsidurtų trumpųjų-neįtemptųjų alofonų $[i]$, $[e]$, $[\alpha]$, $[u]$ „trapecija“. Pagal tai, kad šių balsių (ir $[ɔ]$) pirmoji ir antroji formantės išsidėsto arčiau spektro centro, galima spręsti, kad jų artikuliacijai kraštutinė kalbos padargų (liežuvio, lūpų) padėtis nebūdinga.

Toks izoliuotų garsų išsidėstymas spektro sklaidoje nėra labai griežtas. Analizuojant kitų informantų duomenis (plg. 3a, b, c pav.), galima konstatuoti ir visoms realizacijoms bendrų, ir individualių „erdvinių“ kombinacijų.

§ 8. Visų keturių pateikėjų tarti atvirieji $/a/$ alofonai $[a]$, $[a]$ $<[e]/\text{š}-$ ir $[a]$ $<[e]$ spektre išsidėsto savotiškomis vertikaliomis virtinėmis ir tarpusavyje skiriasi ne tiek F_2 , kiek F_1 reikšmėmis. Nors pakilimo (atvirumo) skirtumai čia, matyt, fakultatyvūs, vis dėlto atkreiptinas dėmesys į tai, kad trimis atvejais iš keturių atviresni išlieka etimologinio **e* variantai. Galbūt didesniu atvirumu kompensuojamas balsių suužpakalėjimas.

Tam įtakos gali turėti ir eksperimento specifika. Užpakalesnį $[a]$ $<[e]/\text{š}-$ tarimą galima paaiškinti žvarbiojo $[\text{š}]$ įtaka. O $[a]$ $<[e]$ po minkšto priebalsio suužpakalėja dėl to, kad iškerpant 500 ms stacionarią garso įrašo dalį priešakesnis segmentas su aukštesne F_2 arba iš viso nepasirodo, arba jo požymiai bendrame garso kontūre išnyksta. Be to, šio alofono užpakalėjimą bei atvirumą gali skatinti ir savita Pelesos šnektos minkštųjų priebalsių artikuliacija. Bendrinės lietuvių kalbos dantinius (pvz., $[\text{t}], [\text{d}], [\text{s}], [\text{z}]$) čia atliepia alveoliniai (pvz., $[\text{t}'], [\text{d}'], [\text{s}'], [\text{z}']$). Jie, panašiai kaip ir $[\text{š}], [\text{ž}]$, tariami liežuvio priešakinę ir vidurinę dalį prispaudžiant prie alveolių (liežuvio galiukas remiasi į apatinį priedantį). Pavyzdžiui, tariant žodį $[\text{t}']\text{p}[\text{e}]$, jau nuo pačios alveolinio priebalsio ir balsio sandūros priešakinės burnos dalies rezonatorius gali būti kiek didesnis negu tariant žodį $[\text{t}']\text{k}[\alpha]\text{s}$ (kietas $[\text{t}']$ yra liežuvio priešakinis-dantinis). Tai ir signalizuoja aukštesnės pirmojo balsio F_1 reikšmės.

§ 9. Fonemos $/a/$ alofonus minkštųjų ar kietųjų priebalsių aplinka veikia labiau negu $/a/$ atstovus. Poziciniai $/a/$ variantai tarpusavyje labiau skiriasi antrąja formante. Trimis atvejais iš keturių (plg. 2 ir 3a, b pav.) priešakesniųjų balsių $[e]$ ir užpakalesniųjų $[\alpha]$ F_2 reikšmių atstumas gana žymus – 180–420 Hz; tik informantės T. K.-Š. balsiai tesiskyrė 70 Hz¹² (žr. 3c pav.).

Dėl tokių atvirųjų balsių ypatumų skiriasi bendras ilgųjų ir trumpųjų balsių spektrų planimetrinis vaizdas: pirmieji sudaro trikampę, antrieji – keturkampę sistemą. Ši nevienodumą išloje kalboje stipriai paryškina asimiliacinės balsio $[e]$ ypatybės (plg. (Leskauskaitė 2000, 86, 2 pav.)¹³.

¹² Toks $[e]$ ir $[\alpha]$ suartėjimas, matyt, atspindi šnektose įsigalinčią tendenciją $/a/$ alofonus ištarti gerokai supriešakėjusius ir po kietųjų priebalsių (Trumpa 1996: 33).

¹³ Nevienoda balsių kokybė atspindima ir transkripcijoje: $/a/$ atstovai transkribuojami viena grafema $[a]$, $/a/$ – keliomis grafemomis: $[e]$, $[\alpha]$ ir $[a]$.

Išskyrus J. S. realizacijas, visi /a/ alofonai už /a./ alofonus yra uždaresni ir priešakesni. Šias jų savybes parodo ir įtempimo indeksai (žr. § 6). Po minkštųjų priebalsių trumpasis [e] įtemptesnis už šioje aplinkoje dėl kirčio pailgėjusį [a]. Po kietųjų priebalsių einantys [α] ir [a] turi panašų įtempimą.

§ 10. Saviti yra šnekτος balsiai [iː], [eː], [i] bei [uː], [oː], [u]. Ilgieji [eː], [oː] ypač uždari ir įtempti. Spektre jie išsidėsto tarp atitinkamų uždaresnių [iː], [uː] bei atviresnių neįtemptųjų [i], [u].

Pelesiškių [eː] pagal pirmąją formantę artimesnis aukštutiniam [iː], o ne žemesniajam [i] ([iː] ir [eː] skiriasi 40–70 Hz, [eː] ir [i] – 20–160 Hz). Antrosios formantės atotrūkis dar ryškesnis. Tarimo eilės skirtumas tarp [iː] ir [eː] gana menkas (0–120 Hz¹⁴) palyginti su atstumu tarp [eː] ir užpakalesniojo [i] (60–600 Hz).

Lūpinis [u] turi žemiausią F₁ (išlieka uždariausias), bet [oː] ir [u] santykinai nėra itin aiškūs. Trimis atvejais iš keturių (plg. 2 ir 3 pav.) uždaresnis tartas /oː/ alofonas. Du informantai šį variantą ištarė ir kaip labiausiai sulūpintą (suužpakalėjusį). Tik pavieniais atvejais (plg. 3a ir b pav.) trumpasis [u]¹⁵ buvo kiek uždaresnis ir labiau sulūpintas už [oː].

Tai, kad /eː/ ir /oː/ alofonai panašūs į kitų uždarytųjų fonemų alofonus, kokybiniais santykiams grėsmės nekelia. Kirčiuotose pozicijose ir menkiausius skirtumus paprastai paryškina dar ir nevienoda savaiminė trukmė (i, u tipo balsiai yra trumpesni, e, o – ilgesni). O skiriant /iː/ ir /i/, /uː/ ir /u/ alofonus, kurie tam tikrose pozicijose yra maždaug vienodos trukmės, didžiausią „funkcinį krūvį“ įgyja būtent kokybiniai pakilimo (ar tarimo eilės) skirtumai¹⁶.

Labai uždari, tarimo eilės (lūpinimo) požiūriu stipriai decentralizuoti pelesiškių [eː], [oː] skiriasi nuo atviresnių ir į vidurinės eilės balsius panašesnių pietų aukštaičių Kučiūnų šnekτος [eː], [oː] (plg. Leskauskaitė 2000: 85–87). Šiuo požiūriu pelesiškių balsiai panašiausi į atitinkamus įtemptus vakarų aukštaičių kauniškių Lukšių ar šiauliškių Pāšušvio šnekťou izoliuotus balsius (plg. Bacevičiūtė 2000: 10–13; Kazlauskaitė 2002: 9, dar plg. bendrinės kalbos baltų spektro tyrimus Balšaitytė 2002: 17–22).

§ 11. Dar vienas aptarimo vertas dalykas – nelūpinių šnekτος balsių [iː], [i], [eː] užpakalėjimas po minkštojo atitiktens neturinio priebalsio [ʃ]¹⁷.

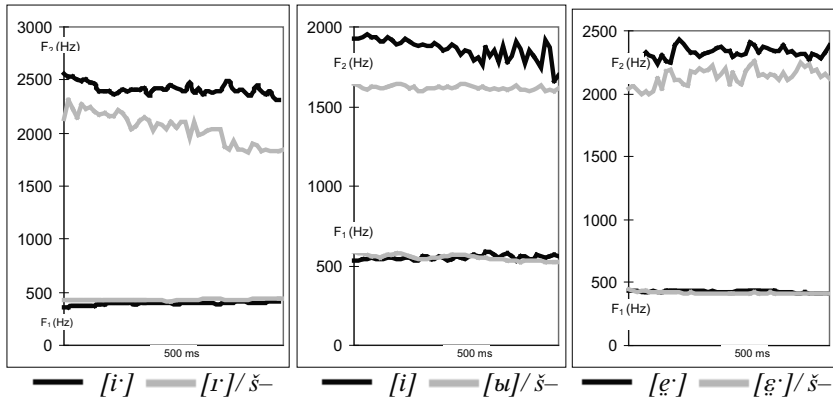
¹⁴ Vienu atveju (J. S.) izoliuoto [eː] pirmoji formantė 20 Hz aukštesnė nei [iː].

¹⁵ Žodyje p[ù]pu. balsį [u], matyt, labiau paveikė lūpiniai priebalsiai ir tolesnis uždaras skiemuo.

¹⁶ Tai savotiškas paradoksas: tikrosios kokybinės priešpriešos paryškinamos kiekybinių skirtumų, o pačių kiekybinių priešpriešų nariai juos yra praradę ir skiriami tik pagal kokybinius požymius.

¹⁷ Šie balsiai, kaip ir polifongio [te] pradžios komponentas, užpakalėja ir po [š, ž, r, č, ʃ] bei – tam tikrose pozicijose – po [l].

Pavieniai izoliuoti balsiai (vienu atveju $[eː]$, dviem – $[i]$ ¹⁸) čia realizuoti priešakesni (plg. 3a ir b pav.). Vis dėlto šnektose norminiai suužpakalėję variantai. Izoliuotų balsių 500 ms trukmės atkarpos rodo, kad jų pradžia, vidurys ir pabaiga turi panašius F_2 reikšmių skirtumus (plg. 4 pav. pateiktas dinaminės spektrogramas, iš kurių matyti, kad po žvarbiojo priebalsio einantys balsiai turi žemesnes F_2 trajektorijas).

4 pav. Balsių $[iː]$, $[i]$, $[eː]$ užpakalėjimas po priebalsio $[š]$ (pateikėjas V. V.)

Ypač aiškus tarimo eilės skirtumas dviejų informantų (V. V. ir T. K.-Š., žr. 2 ir 3c pav.) realizacijose konstatuotas tarp $/iː/$ alofonų. Užpakalesnysis atitrauktas net labiau už abu lygintus $/eː/$ alofonus: $[iː]$ ir $[ɪ]/š-$ antrųjų formančių vidurkiai skiriasi 400–570 Hz¹⁹. Kiek mažesnis atstumas tarp $/i/$ ar $/eː/$ alofonų.

Kalbant apie kai kurių variantų artumą vidurinei eilei, atsižvelgtina į bendrą jų išsidėstymą F_2 ir F_1 ašyse. Nors ir suužpakalėję, ilgųjų-įtemptųjų fonemų $/iː/$ ir $/eː/$ alofonai apskritai tebelieka labiau decentralizuoti, priešakesni. Trumposios-neįtemptosios $/i/$ alofonai labiau centralizuoti, todėl užpakalesnė jų artikuliacija reiškia ir didesnę priartėjimą prie spektro vidurio.

Pavyzdžiui, pagrindinio informanto V. V. (2 pav.) izoliuotas $[ɪ]$ ($F_1=570$ Hz, $F_2=1610$ Hz) iš visų balsių būtų kokybiškai artimiausias neutraliam

¹⁸ Pavyzdžiui, dviejų informantų patęstas balsis $[i]$ žodyje *piktas* dėl lūpinio priebalsio $[p]$ ir gomurinio $[k]$ aplinkos buvo užpakalesnis nei žodyje *šūtas*. Tokios atsitiktinės „hiperkorekcijos“ visiškai nesama natūraliesnio kalbėjimo aplinkoje (sakiniuose): čia realizuojami tik suužpakalėję $[eː, ɪ]/š, č, r, ž, ʒ, (l)-$ alofonai.

¹⁹ Ryškesnį $[iː]$ užpakalėjimą, matyt, nulėmė žodžio *šit̪/la* veliarinis $[l]$; plg. 4 pav.: $[ɪ]$ F_2 trajektorija pabaigos segmente tolydžiai leidžiasi.

garsui [ə]. Nuo priešakesnių [rː] ($F_1=430$ Hz, $F_2=1980$ Hz) ir [eː] ($F_1=420$ Hz, $F_2=2160$ Hz), be to, jis skiriasi dar ir didesniu atvirumu. Taigi į „vidurinės eilės“ statusą iš nelūpinių balsių labiausiai pretenduotų tik suužpakalėjęs /i/, o ne /iː/ alofonas²⁰.

Rišlioje kalboje ši savybė dar ryškesnė: visų informantų trumpojo [i/ ɪ] spektrai, stipriai atitrūkę nuo [iː rː] ir priartėję prie [uː u] spektrų, išsidėsto vertikaliai virš [α] spektrinės sklaidos lauko. Balsis [ɪ] paprastai esti užpakalesnis ir už gerokai priešakėjančių [e].

Norint alofonus [rː] ar [ɪ] palyginti su panašiais slavų kalbų alofonais, reiktų atskiros tyrimo. Šie balsiai abibūdinami įvairiai. Pavyzdžiui, baltarusių kalbos [ɪ] laikomas vidurinės eilės balsiu, kiek priešakesniu už tam tikrus rusiškus ar lenkiškus variantus (Padlužny, Čekman 1973: 226–232). L. Bondarko (plg. 1998: 27, 54–59), rusų kalbos /i²¹/ laiko ne vidurinės eilės, bet (L. Ščerbos pasiūlytais terminais) centrine ar mišrios eilės fonema. Pagrindinis šios fonemos alofonas dažnai panašus į diftongoidą: nepriešakinė artikuliacija keičiama priešakesne. Lyginti rišlios kalbos alofonus būtų dar sunkiau. Atsižvelgiant į kirtį, konsonantizmo aplinką ir kitus veiksnius, rusų /i/ (ar /ɪ/) alofonų kokybinė gradacija gana marga. Esama *ɪ*, *ɛ*, *ɪ*, *ɛ*, *u*, *ɪ*, *ɛ* tipo garsų (plg. Kuznecov 1997: 55–62; Bondarko 1998: 265).

§ 12. Šį tyrimą galima apibendrinti taip:

1. Peleos šnektoje patys atviriausi, pasižymintys aukščiausiomis F_1 reikšmėmis ir kompaktiškumu, yra /a./ alofonai. Žemiausias F_1 turi uždarieji balsiai, ypač aukštutiniai [iː] bei [uː]. Lūpinis [oː], ir turėdamas gana žemas F_1 reikšmes, išlaiko gana aukštą kompaktiškumo indeksą.

2. Atsižvelgiant tik į balsių tembrą beveik neįmanoma diferencijuoti balsių, pagal F_2 išsidėstančių ties spektro viduriu ir žemesniųjų dažnių srityje. Todėl balsių kokybei apibūdinti daug svarbesnis yra ne tarimo eilės, o lūpini- mo kriterijus.

3. Izoliuoti balsiai pagal bemoliškumo indeksą skyla į dvi aiškias grupes: bemolinius, t. y. lūpinius ir nelūpinius balsius. Labiausiai sulūpintas šnektoje izoliuotas [oː]. Lyginant su kitų tirtų šnektų duomenimis, Peleos šnektos lūpinių balsių inventoriumi artimiausia vakarų aukštaičių kauniškių Lukšių šnektai.

²⁰ Nevienoda suužpakalėjusių balsių kokybė parodoma transkripcijos ženklais: ilgosios-įtemptosios fonemos alofonas visada žymimas simboliu [rː], trumposios – [ɪ] (plg. Pūnsko ir Seinų šnektų aprašuose (Uzdila 1963; Hasiuk 1978; Burdinaitė 1994; Niewulis 2003: 49–54) balsių suužpakalėjimas iki [i] ar [ɪ] laipsnio skiriamas pagal konsonantinę aplinką).

²¹ Čia remiamasi Peterburgo fonologijos mokyklos interpretacija: fonemai /i/ (/ɪ/) gali atstovauti balsėmis *ɪ*, *ɪ*, *e*, *ə* žymimi tam tikrų pozicijų garsai.

4. Uždarasis nelūpinis [iː] tariamas gerokai įtemptesniais kalbos pargais negu [i], atitinkamai lūpinis [u] įtemptesnis už [u]. Po kietųjų priebalsių einantys nelūpiniai i ir é tipo izoliuoti balsiai gali prarasti didelę dalį savo įtempimo palyginti su balsiais, einančiais po minkštųjų priebalsių. Ypač neįtemptas šnektos trumpasis [ɨ].

5. Ilgieji (įtemptieji) balsiai sudaro trikampę, trumpieji (neįtemptieji) – keturkampę balsių sistemą. Taip yra todėl, kad po minkštųjų priebalsių /a./ alofonai priešakėja menčiau, /a/ alofonai – stipriau.

6. Vidurinės eilės balsiu galima būtų laikyti tik suužpakalėjusį fonemos /i/ variantą (/iː/ gerokai priešakesnis).

Literatūra

- Atkočiaitė D. 2000. *Pietų žemaičių raseiniškių fonologinė sistema: prozodija ir vokalizmas*. Dakt. dis. Vilnius: VPU.
- Atkočiaitė D. 2002. *Pietų žemaičių raseiniškių prozodija ir vokalizmas*. Vilnius: LKI leidykla.
- Bacevičiūtė R. 2000. Lukščių šnektos izoliuotų balsių tyrimas. *Kalbotyra*. 48 (1)–49 (1). P. 5–18.
- Bacevičiūtė R. 2001. *Šakių šnektos fonologinė sistema: prozodija ir vokalizmas*. Dakt. dis. Vilnius: VPU.
- Balšaitytė D. 2002. Балшайтите Д. Вокализм современных балтийских языков. *Проблемы и методы экспериментально-фонетических исследований*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ.
- Bondarko K. 1998. Бондарко Л. *Фонетика современного русского языка*. Санкт-Петербург: Издательство С. Петербургского университета.
- Burdinaitė B. 1994. *Punsko (pietų aukštaičių) šnektos balsinės fonemos*. Dipl. darbas. Vilnius: VU.
- Grigorjevs J. 1998. Latviešu valodas patskaņu akustisko ideālformu noteikšana. *Linguistica Lettica*. 3. 163–180.
- Grigorjevs J. 2000. Latviešu valodas patskaņu sistēmas akustisks apraksts. *Linguistica Lettica*. 7. 19–60.
- Grigorjevs J. 2001. Latviešu valodas patskaņu rakstība Starptautiskajā fonētiskajā transkripcijā (IPA). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 5, 116–126.
- Hasiuk M. 1978. *Fonologia litewskiej gwary sejneńskiej*. Poznań: Wydawnictwo naukowe universitetu im. Adama Mickiewicza.
- Jassem W. 1973. *Podstawy fonetyki akustycznej*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Kačiūskienė G. 1984. Качюшкене Г. *Фонологическая система северопане-вежского диалекта литовского языка*. Канд. дис. Вильнюс: ВГУ.
- Kazlauskaitė R. 2002. *Pašušvio šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*. Daktaro disertacijos santrauka. Vilnius: VU.
- Kuznecov. V. 1997. Кузнецов В. *Вокализм связной речи*. Санкт-Петербург : Издательство С. Петербургского университета.

- Leskauskaitė A. 2000. Kučiūnų šnektos izoliuotų balsių spektrinės charakteristikos. *Kalbotyra*. 48 (1)–49 (1). P. 83–94.
- Leskauskaitė A. 2001. *Pietvakarinių pietų aukštaičių vokalizmas: fonologinis ir eksperimentinis tyrimas*. Dakt. dis. Vilnius: LKI, VDU.
- Murininė L. 1998. Akmenės šnektos izoliuotų balsių spektrinė analizė. *Kalbotyra*. 47 (1). P. 91–105.
- Niewulis J. 2003. Dėl fonemų /i/ ir /i:/ Punsko dzūkų tarmėje. *Baltu filologija*. 13 (2). P. 49–54.
- Padlužny A. Падлужны А. І., Чэжман В. М. *Гукі беларускай мовы*. Мінск: Навука і тэхніка.
- Čekman V. 1982. Пиотровский Р. Г. *Еще раз о дифференциальных признаках фонемы. Вопросы языкознания*. Т. 6. С. 24–38.
- Piotrovskij R. 1960. Kai kurios fonemos /a/ upatybės Pelesos šnekteje. *Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Pirmosios lietuviškos knygos – Martyno Mažvydo Katekizmo – 450 metų sukakčiai paminėti*. Konferencijos pranešimų tezės. 1996 m. spalio 23–24 d. P. 33.
- Trumpa E. 1996. Balsinių fonemų diferencinių požymių hierarchija pietų aukštaičių Pelesos šnekteje, *Vārds un tā pēīšanās aspekti*. VII, 100–110.
- Trumpa E. 2003. Урбялене Я. *Долгие гласные современного литовского литературного языка*: Автореф. дис. канд. филол. наук. Вильнюс: ВГУ.
- Uzdila A. 1963. *Punsko (vakarinių dzūkų) tarmės fonetika ir morfologija*. Dipl. darbas. Vilnius: VU.

Edmundas Trumpa
Baltu valodu katedra
Filologijas fakultāte
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
etrumpa@latnet.lv

SUMMARY

Characteristics of Isolated Vowels of the Lithuanian Pelesa Dialect

Edmundas TRUMPA

This article analyses the quality of 14 isolated vowels of the peripheral Southern Aukštaitian Pelesa dialect of Lithuanian, found in the Grodna region of Belarus.

The most open and compact vowel is /a./, the most diffuse are /i:/ un /u:/. The rounded [o:] retains a fairly high compactness index.

If one considers only the vowel tonality index, it is almost impossible to differentiate vowels by backness. Therefore rounding is much more important criterion for characterising vowel quality.

According to the flatness index, isolated vowels can be divided into flat (rounded) and non-rounded vowels. In the Pelesa dialect, the most rounded vowel is the isolated [o:]. In comparison with other dialects that have been studied, the Pelesa dialect with its inventory of vowels is closest to the Western Aukštaitian Kaunas dialects.

Non-rounded *i* and *é* type isolated vowels occurring after hard consonants can lose a large part of their tenseness in comparison to vowels occurring after soft consonants. Short [ɨ] is especially lax.

The dialect's long tense vowels form a triangular vowel system, while the short (lax) vowels form a quadrangular system. This is because /a./ allophones become less advanced after soft consonants than allophones of /a/.

A retracted allophone of /i/ occurring after hard consonants could be considered to be a central vowel (/i:/ in the same position is markedly frontal).

KOPSAVILKUMS

Pelesas izloksnes izolėto patskaņu ĩpatnĩbas

Edmundas TRUMPA

Šajā rakstā tiek analizēta lietuviešu valodas periferiālās dienvidaukštaišu Pelesas izloksnes (Baltkrievija, Grodņas apgabals) 14 izolēto patskaņu kvalitāte.

Visatvėrtākie un viskompaktākie ir /a./, visidifūzākie – /i:/ un /u:/ varianti. Labiālais [o:] saglabā augstu kompaktuma indeksu. Balstoties tikai uz tonalitātes indeksu, gandrĭz nav iespējams patskaņus diferencēt pēc rindas. Tādējādi, raksturojot patskaņu kvalitāti, daudz svarīgāks ir lūpu darbības kritērijs. Izolētie patskaņi pēc bemolitātes indeksa daļāmi labiātajos (lūpiskajos) un nelabiātajos (nelūpiskajos) patskaņos. Visstiprāk labializēts izloksne ir izolētais [o:]. Salīdzinot ar citu līdz šim pēfīto izlokšņu datiem, Pelesas izloksne pēc sava labiālo patskaņu inventāra ir vistuvākā rietumaukštaišu Kauņas izloksnei. Pēc cietajiem līdzskaņiem izrunāti nelabializētie *i* un *é* tipa izolētie patskaņi var zaudēt ievērojamo daļu sava sasprĭeguma, salīdzinot ar patskaņiem, kas atrodas pēc mĭkstajiem līdzskaņiem. ĩpaši vāji sasprĭegts ir īsais [ɨ].

Garie (sasprĭegtie) izloksnes patskaņi veido trĭsstūra, īsie (nesasprĭegtie) – četrstūra formas patskaņu sistēmu. Tas tā ir tāpēc, ka pēc mĭkstajiem līdzskaņiem /a./ pozicionālie varianti pavirzās uz priekšu mazāk nekā /a/ varianti. Par vidējās rindas patskaņi varētu uzskatĭt pēc cietajiem līdzskaņiem atpakaļ pavirzĭjušos fonēmas /i/ variantu (attiecĭgais /i:/ variants ir izteikti priekšējs).

DEPIKTYVŲ SEMANTINIAI TIPAI IR JŲ MORFOSINTAKSINIS ŽYMĖJIMAS*

Loreta VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

0. Įvadinės pastabos

Pastaruoju metu nemažo kalbininkų dėmesio sulaukia tokios konstrukcijos, kaip *Jonas grįžo linksmas / didvyris; Tėvai jį išauklėjo drąsų / dorą žmogų*, kurios sintaksiniu požiūriu lietuvių kalbotyroje apibrėžiamos nevienodai.

Jonas Jablonskis (1928/1957: 556tt) tokių sakinių, kaip *Gandras su kaimynais parlėkė linksmas*, būdvardžio (*linksmas*) vardininką laiko TARINIO vardininku, panašiai kaip ir sakiniuose *Jie visada būdavo teisingi; Ar rūpiniesi manimi, kai užaugsi ir tapsi stiprus; Tu dar nesenas atrodai*¹. Dvejybinis galininkas (*accusativus duplex*) sakinyje *Lapę gyvą sugavo* Jablonskio (1928/1957: 614t) aiškinamas kaip papildinio (*lapę*) ir ANTRININKĖS TARINIO DALIES (*gyvą*) galininkas².

Jonas Balkevičius (1963: 120tt) konstrukcijas *grįžo linksmas* laiko atskira tarinių rūšimi – SUDURTINIŲ TARINIŲ, kurių sudaro tarinio jungtis *grįžo* ir vardinė tarinio dalis *linksmas* (plg. 2 išnašą). Į tokį sudurtinį tarinį įeina du tariniai, kurių vienas, veiksmožodinis, pasako, ką veiksnys (subjektas) veikia (*grįžo*), o antras, vardažodinis (pvz., *linksmas, didvyris*) arba veiksmožodinis (pvz., *prislėgtas*), iškelia veiksmo būseną, *veiksniui būdingą to veiksmo metu* (išskirta L. V.-S.). Autoriaus pripažįstama, kad tarinio jungtimi einantys veiksmožodžiai (ar veiksmožodiniai junginiai) savo forma ir turiniu gali išreikšti veiksmožodinį tarinį pilnai³. Dvejybinis galininkas Balkevičiaus apibrėžiamas atsižvelgiant į sakinių semantiką. Antrasis dvejybinio galininko linksnis (pa-

* Straipsnis yra 2005 metų stažuotės Vokietijoje (Oldenburgas, Carl von Ossietzky universitetas) rezultatas. Autorė nuoširdžiai dėkoja stažuotės vadovui prof. habil. dr. Gerdui Hentscheliui už visokeriopą pagalbą ir patarimus. Dėkoju stažuotė finansavusiems Vokietijos *Alexander von Humboldt-Stiftung/Foundation* ir *Gemeinnützige Hertie-Stiftung*.

¹ Plg. *Dabartinėje lietuvių kalbos gramatikoje* tokie sakiniai, kaip *Mokytojas atrodė piktas*, vertinami prieštarinčiai. Vienur jie apibūdinami kaip sakiniai su tariniu pažyminiu (Ambrasas, red., 1994: 589, 603), kitur veiksmožodis *atrodyti* suprantamas kaip sudurtinio tarinio *negrynoji jungtis* (t. p.: 508t).

² Plg. Jablonskis 1911 metų gramatikoje (1911/1957: 455t) tokių sakinių, kaip *Kiti jį šventą turėjo; Ir atnešė gyvą tą žvėrelį*, galininku reiškiamus būdvardžius *šventą, gyvą* laiko *sudurtinio tarinio* vardine tarinio dalimi, o veiksmožodžius *turėjo, atnešė* – sudurtinio tarinio jungtimi (panašiai kaip sakiniuose *Sėsk, būsi svečias, Pati egle tapo* ir pan.).

prastai reiškiamas būdvardžiu ar dalyviu) laikomas SUDĖTINIO TARINIO VARDINĖ DALIMI, PLAČIAU PAAIŠKINANČIA TARINIO VEIKSMA, kai jis, nusakydamas papildinio (paprastai reiškiamo daiktavardžiu ar įvardžiu) būvį kaip *tarinio veiksmo rezultata*, tuo pačiu atskleidžia ir tarinio loginį turinį, pvz., *Jis tave drąsiai išauklėjo* (Balkevičius 1963: 119t) (išskirta L. V.-S.). O sakiniuose *Radau trobelę tuščią; Žinau jį esant mokytoją* (plg. *mokytoju*); *Tamsta pažinai mane kaip egoistą* būdvardžio (*tuščią*), daiktavardžio (*mokytoją, kaip egoistą*) galininkai laikomi SUVESTINIO PAPILDINIO PREDIKATYVINIU KOMPONENTU, o abu galininkai – SUVESTINIU PAPILDINIU, kuris nurodo daiktą bei reiškinį, kartu pažymėdamas *jo atliekamą veiksmą* ar *esamą būvį* (Balkevičius 1963: 193t) (išskirta L. V.-S.).

Akademinė *Lietuvių kalbos gramatika* (Ulvydas, red., 1976: 437tt; dar žr. Valeckienė 1967: 97–116; plg. Ambrazas, red., 1994: 490t, 627) sakinių *Gandras parlėkė linksmas; Jis matė save studentą* būdvardžio vardininką ar daiktavardžio galininką apibrėžia kaip PREDIKATINĮ PAŽYMINĮ, sakinyje susijusį dvigubais sintaksiniais ryšiais – su tariniu ir su veiksmiu ar papildiniu; predikatinis pažymins rodo veiksnio ar papildinio linksniais reiškiamo *daikto būseną tarinio veiksmo vykimo metu* (išskirta L. V.-S.). Nepaisant tokios predikatinio pažyminio apibrėžties, čia aptariami ir tokio tipo sakiniai *Sūnus taip gražiai augo, užaugo geras berniokas, Nelaba šeimyna jau mane visą suėdė* (Ulvydas, red., 1976: 448; Valeckienė 1967: 97, 99, 105t), kuriuose daikto, reiškiamo subjektu ar objektu, būseną nusakoma kaip predikato veiksmo rezultatas.

Vitas Labutis (1998: 250tt), atkreipdamas dėmesį į tai, kad *predikatinio (tarinio) pažyminio* terminas labiau orientuotas į pažyminį, nors pagal savo įprastą poziciją eiti po veiksmožodžio ir pagal savo gebėjimą sietis su įvardžiu ši sakinio dalis labai skiriasi nuo jo⁴, siūlo *būdvardiškąjį žodį, susietą su savarankišku veiksmožodžiu ir su veiksmiu*, laikyti antruoju, PAPILDOMU TARINIU, kuriuo reiškiamas *daikto, pasakymo veiksmiu, būseną būdingą jam tarinio veiksmo metu*, pvz., *Po valandėlės atsikeldavo abu išsimiegoję, budrūs, žvalūs* (išskirta L. V.-S.)⁵. Papildinio dvejetainiu linksniu (kilmininku, naudininku, galininku, įnagininku) reiškiamas būdvardis, anot Labučio, gali būti laikomas SUVESTINIO PAPILDINIO PREDIKATINIU DĖMENIU (plg. Balkevičiaus *suvestinio papildinio sam-*

³ Konstrukcijos *buvo linksmas* Balkevičiaus (1963) apibrėžiamos kaip *sudėtinis vardažodinis tarinys*.

⁴ Dėl tradicinio *predikatinio pažyminio* skyrimo ir jo požymių nustatymo plg. dar Holvoet (2003: 73t).

⁵ Nors Labutis *papildomą tarinį* apibrėžia kaip būdvardiškąjį žodį, susietą su savarankišku veiksmožodžiu ir su veiksmiu, ten pat pateikiamas pavyzdys ir su daiktavardžio įnagininku: *Iš ten jis grįžta susidrasęs, kruvinas, papilkėjusiu veidu* (Labutis 1998: 251).

prata), neatmetant tokio būdvardžio kaip papildomo ar sudurtinio tarinio sampratos (dar žr. Labutis 1998: 277t).

Axelis Holvoetas (2003: 67t), atsižvelgdamas į tokiuose sakiniuose, kaip *Ji parvažiavo iš kelionės kupina naujų išpūdžių; Jis pripylė taure sklidiną*, vartojamų predikatyvų (*kupina, sklidiną*) sintaksinį priklausomybės ryšį su veiksmažodžiu ir jų morfosintaksinį bei semantinį ryšį su veiksmiu arba papildiniu, apibrėžia tokius predikatyvus kaip LAISVUOSIUS (veiksniu vs. papildiniu) PREDIKATYVUS⁶, kurie semantiniu požiūriu skiriami į ESYVINIUS ir TRANSLIATYVINIUS. Pirmieji jų nusako *daikto būseną*, kuri *egzistuoja pagrindinio veiksmoždžio išreikšto veiksmo metu*, antrieji – *daikto būseną*, kuri atsiranda *kaip* pagrindiniu veiksmoždžiu nusakomo *veiksno rezultatas* (išskirta L. V.-S.).

Taigi minėtuose lietuvių gramatikos darbuose, apibrėžiant *jis grįžo linksmas; prikrovė vežimą pilną* tipo konstrukcijas, vartojami nevienodi terminai. Antrieji dvejetainiai linksniai apibrėžiami atsižvelgiant į jų sintaksinį santykį su sakinio gramatinėmis funkcijomis (subjektu ir objektu) (plg. Jablonskio, Balkevičiaus, Ulvydo, Labučio, Holvoeto sampratas) ir konkrečiau aptariant minėtas konstrukcijas funkcinio požiūriu (plg. Balkevičiaus, Holvoeto sampratas).

Toliau straipsnyje atsiribojama nuo *Vyrai vežimą prikrovė pilną* tipo konstrukcijų ir kalbama apie konstrukcijas *Jonas grįžo linksmas / didvyris*, kurios tipologinėje literatūroje vadinamos DEPIKTYVINĖMIS (angl. *depictive*, vok. *Depiktive*) (plačiau apie tai žr. Himmelmann, Schultze-Berndt 2005; Schultze-Berndt, Himmelmann 2004, ten pat dar paaiškinama, kodėl atsisakoma *predikatinio (tarininio) pažyminio* termino).

Depiktyvinėse konstrukcijose vartojamas vardažodis (būdvardis (būdvardiškas žodis), daiktavardis (daiktavardiškasis žodis⁷)) – DEPIKTYVAS – yra antrinis predikatas (angl. *secondary predicate*, vok. *sekundäre Prädikate*), kuriuo predikuojamas įvykis iš principo sutampa su pagrindiniu predikatu reiškiamo veiksmo laiku (angl. *temporal overlap*, vok. *zeitliche Überlappung / Koextension*). Konkrečiau kalbant, antriniu depiktyviniu predikatu reiškiamas laiko intervalas, viena vertus, yra tapatus su pagrindinio predikato laiko intervalu, kita vertus, depiktyvu nusakoma daikto būseną galėjo prasidėti anksčiau ir tęstis ilgiau nei trunka pagrindinio predikato laikas arba antriniu predikatu reiškiamos būsenos laikas, prasidėjęs anksčiau nei pagrindinio veiksmoždžio laikas, gali baigtis tuo pačiu metu kaip ir pagrindinio predikato laiko intervalas (plg.

⁶ Ten pat (Holvoet 2003: 67t) būdvardžio vardininkas sakiniuose su tarinio jungtimi, pvz., *Jis buvo linksmas ir patenkintas*, apibrėžiamas kaip *būtinasis predikatyvas*.

⁷ Toliau kalbant apie būdvardžio arba būdvardiškųjų žodžių, daiktavardžio arba daiktavardiškųjų žodžių depiktyvus ar kitus antrinius predikatus vartojami bendresni *būdvardžio* resp. *daiktavardžio* terminai.

Himmelman, Schultze-Berndt 2005: 4, Schultze-Berndt, Himmelman 2004: 3; Hentschel 2005: 4; Hinterhölz 2001: 100).

Toks antrinis predikatas (*linksmas, didvyris*) siejamas su pagrindiniu predikatu (*grįžo*) modifikavimo ryšiu⁸ ir paprastai derinamas su pagrindinio predikato subjektu, objektu arba adverbialiniu (aplinkybiniu) nurodymu (angl. *adjunct*, vok. *zirkumstantiale Bestimmung*)⁹. Kitaip sakant, tipiškas depiktyvas yra modifikatorius, susijęs su vienu iš pagrindinio predikato argumentų (angl. *participant-oriented*, vok. *Partizipantenbezug*) ir morfosintaksiniu požiūriu žymimas skirtingai nei su predikatu susiję modifikatoriai – aplinkybės (angl. *event-oriented*, vok. *Ereignisbezug*)¹⁰. Be to, kad modifikatoriai – depiktyvai, aplinkybės – tarpusavyje skiriasi (ne)derinimo atžvilgiu ir pagal santykio su vienu iš predikato argumentų (ne)buvimą, kitas skiriamasis jų bruožas – morfologinė raiška; aplinkybės būdinga reikšti prieveiksmais, depiktyvus – linksnio kategoriją turinčiais vardažodžiais (būdvardžiu, daiktavardžiu ir pan.). Pagal depiktyvų morfosintaksinį ir semantinį santykį su vienu iš pagrindinio predikato argumentų (papildymų) skiriami *subjekto* (pvz., *Tėvas stovi vienp-laukis*), *objekto* (pvz., *Motina didžiuojasi sūnumi pirmūnu*), *aplinkybiniai* (*adverbialiniai*) (pvz., *Priemenėje atsidūriau šiltoje*) depiktyvai¹¹. Pagrindinio predikato subjektas, objektas arba aplinkybė yra depiktyvo *derinimo daviklis* (angl. *agreement controller, agreement trigger*), t. y. žodis, kurio forma determinuoja derinimo ryšį; depiktyvas yra *derinimo gaviklis* (angl. *agree-*

⁸ Plačiau apie modifikavimo ryšio sampratą, kuria remiamasi straipsnyje, žr.: Holvoet, Judžentis (2003: 11–35). Ten pat plg. tradicinę sintaksinių ryšių sampratą. Dar žr. Holvoet (2003: 67t).

⁹ Sintaksiškai tokios depiktyvinės konstrukcijos aiškinamos nevienodai. Vienur, remiantis Chomsky'iu, laikomasi požiūriu, kad antriniu predikatu einantis vardažodis sudaro sudėtinio sakinio nepilnąjį sakinį (angl. *small Clauses*), kuris turi su pagrindinio predikato subjektu arba objektu koreferentišką nulinį subjektą (PRO), pvz.: *Jonas* [*grįžo*]_{VP} [*PRO linksmas*]_{SC}. Pastaraisiais metais, aptariant sintaksiniu požiūriu depiktyvines konstrukcijas, remiamasi vadinamąja *predikacijos* teorija ir teigiama, kad depiktyvai yra paprasti modifikatoriai (angl. *adjunct*), turintys predikatyvinį santykį (žymimą indeksais (angl. *co-index*)) su derinimo davikliu, pvz., *Jonas, grįžo linksmas_i* (plg. Winkler 1997: 51tt). Plg. Balkevičius (1963: 153t; plg. Labutis 1998: 139tt) *nepilnuosius sakinius* apibrėžia kaip dvinarius arba vienanarius sakinius, kurie eina be pagrindinių sakinio dalių, t. y. neturi veiksnio (subjekto) ir tarinio (predikato), arba turi tiktai veiksnį. Tokių sakinių predikatyvumas bei iškeltų reiškinų santykiai paaiškėja tik kontekste. Pvz., (*Ir apie žmones ji parašys*). *Apie puikius žmones, su kuriais dirba, kurie padeda jai*.

¹⁰ Antrinais predikatyvais literatūroje laikomi ne tik modifikavimo ryšiu su predikatu susiję laisvieji nurodymai, bet ir predikato valdomi, t. y. reikalaujami, papildymai (plg. Nichols 1978).

¹¹ Toliau apsiribojama derinimu reiškiama depiktyvais ir nekalbama apie vadinamuosius *semantinius depiktyvus*, kurie, kaip ir tipiški depiktyvai, yra susiję su vienu iš predikato argumentų, bet formaliai žymimi, grubiai kalbant, ne derinimo būdu, plg. *Jonas grįžo be nuotaikos ir neramia širdimi*.

ment target), t. y. jo forma determinuojama derinimo daviklio formos¹². Atsižvelgiant į tai, kad depiktyvinės konstrukcijos perfrazuojamos jungties *būti* konstrukcijomis, t. y. depiktyvai yra latentiniai jungties predikatyvai, lietuvių kalboje greta derinamuoju linksniu reiškiamo depiktyvo galima tikėtis ir nederinamojo linksnio, konkrečiau – daiktavardžio įnagininko (plg.: *Tėvas stovi, ir tuo pačiu jis yra vienplaukis; Jonas grįžo, ir tuo pačiu jis buvo didvyris / didvyriu*)¹³. Būtent derinamojo linksnio ir / arba įnagininko vartojimas yra formalus rodiklis, kad sakinyje modifikatoriumi einantis vardažodis gali būti depiktyvas. Esama ir kitų kriterijų, kurie gali padėti skirti depiktyvus nuo kitų modifikatorių, kalbamuoju atveju – aplinkybių. Paprastai depiktyvas eina sakinio pabaigoje, konkrečiau sakant, po predikato, kai siejamas su subjektu, ir po (ne)tiesioginio objekto, kai siejamas su pastaruoju; depiktyvas sakomas remos pozicijoje (angl. *in focus*) (plačiau apie tai žr. Winkler 1997; plg. Nichols 1978) ir įeina į sakinio neigimo aprėptį (angl. *negation scopus*). O aplinkybės nežymėtais atvejais eina prieš tiesioginį objektą, yra įsiterpusios tarp asmeninės veiksmožodžio formos ir, pavyzdžiui, bendraties ar vardinės tarinio dalies (plg. Ambrazas, red., 1994: 646, 652t). Tipiškos aplinkybės, t. y. su predikatu susiję modifikatoriai (angl. *event-oriented*, vok. *Ereignisbezug*), specifikuoja predikatu reiškiamą veiksmą (plg. *Onutė gražiai dainuoja*); nominalizacijos atveju tokie predikato modifikatoriai keičiami būdvardžiu (plg. *gražus (Onutės) dainavimas*).

Tačiau, kaip bus matyti toliau, nemažai klausimų kyla ne tik dėl derinamuoju linksniu (ar įnagininku) reiškiamų modifikatorių kaip depiktyvų interpretacijos, bet ir dėl prieveiksnių kaip aplinkybių interpretavimo galimybių. Vadinaujami depiktyvai gali būti funkciškai arba formaliai susiję su adverbialinėmis konstrukcijomis, ir priešingai: aplinkybės gali būti susijusios ne tik su predikatu, bet ir su vienu iš jo argumentų. Kitaip sakant, be tipišku (depiktyvų resp. aplinkybių) atveju, kurių interpretacija, regis, nekelia didesnių abejonių (plg.: *Jonas grįžo namo didvyris; Onutė lėtai atidarė duris; Petras namo grįžo vakar*), esama atveju, kai sakinyje modifikatoriaus statusą turintis derinamasis ar įnagininku reiškiamas vardažodis gali būti suprantamas kaip aplinkybė (plg. *Jonas namo grįžo greitas*), o tipiškas prieveiksminis – kaip depiktyvas (plg. *Tikiuosi, kad uošvė šįkart nieko nesiūlys riebiai*).

¹² Apie *derinimą* ir terminų *derinimo daviklis* (angl. *agreement controller; agreement trigger*), *derinimo gaviklis* (angl. *agreement target*) apibrėžtį plačiau žr. Corbett (1998: 1; 1999: 103; 2001: 2).

¹³ Derinimas čia suprantamas plačiaja prasme, t. y. ne kaip derinimo daviklio formos kopijavimas, bet kaip derinimo gaviklio formos parinkimas, atsižvelgiant į derinimo daviklį.

Šiame straipsnyje kalbama apie depiktyvinių konstrukcijų semantinius tipus; svarstoma, kaip depiktyvus skirti nuo kitų panašiai žymimų gramatinių funkcijų (sakinio dalių). Daugiau dėmesio skiriama daiktavardžiais reiškiamiems depiktyvams.

1. Depiktyvo reikšmės

1.1. Nikolausas Himmelmannas ir Eva Schultze-Berndt (Himmelmann, Schultze-Berndt 2005; Schultze-Berndt, Himmelmann 2004: 119t), lygindami įvairių kalbų antrinius predikatus, pagal morfosintaksinį – derinimo – kriterijų skiria per 10 jų tipų ir sudaro preliminarią depiktyvo reikšmių hierarchiją: BŪSENA (angl. *Condition/State*) > KIEKIS (angl. *Quantity*) > DRAUGĖ (angl. *Concomitance*) > LYGINIMAS (angl. *Comparison*) > BŪDAS (angl. *Manner*) > VIETA (angl. *Location*) > LAIKAS (angl. *Time*). Teigiama, jei dešiniau hierarchijoje padėtį užimanti reikšmė kalboje gali būti žymima derinamuoju linksniu, t. y. depiktyviškai, vadinasi, depiktyvine konstrukcija gali būti reiškiamą ir kairiau nuo jos padėtį hierarchijoje užimanti reikšmė. Savaimė suprantama, atskirose kalbose reikšmės, kurios gali būti žymimos depiktyviškai, o kurios aplinkybiškai, nesutampa. Anot autorių, tarp tipiškų depiktyvų, kuriais reiškiamą fizinė ar emocinė būseną (angl. *physical state, mental, emotional condition*), daikto atliekamas vaidmuo (angl. *function, role*) arba gyvenimo tarpsnis (angl. *life stage*)¹⁴, ir tipiškų aplinkybių, kuriomis reiškiamą vietą ar laiką, esama reikšmių, kurios atskirose kalbose gali būti žymimos arba kaip depiktyvai (pvz., derinamuoju būdvardžiu), arba kaip aplinkybės (pvz., prieveiksmiais) arba tiek depiktyvams, tiek aplinkybėms būdingomis žodžių formomis (Schultze-Berndt, Himmelmann 2004: 8).

1.2. Grįžtant prie lietuvių kalbos, įprasta manyti, kad vietos ir laiko reikšmės būdinga reikšti aplinkybėmis einančiais prieveiksmiais (*Vakar vakare Jonas namo grįžo triukšmingai*), o būseną ar daikto vaidmenį – derinamaisiais depiktyvais (*Jonas grįžo linksmas / didvyris* (plg. *didvyriu*). Tokiu būdu daugiau dėmesio vertėtų skirti tarpinėms hierarchijoje skiriamoms reikšmėms. Nors iš pirmo žvilgsnio atrodytų nėra problemų, pavyzdžiui, dėl kiekio ar būdo reikšmių interpretavimo tokiose konstrukcijose, kaip *Jonas namo grįžo vienas*; *Plaušys nervingai žirgliavo po trobą* (KT), daugiau neaiškumų kyla, kai, tarkim, jų pozicijoje vartojamas įnagininku reiškiamas daiktavardis, plg. *Vaikai iš mokyklos grįžo būriu*; *Tabako dūmai tvyrojo ore akis griaužiančiu rūku*. Ar kiekio reikšmės daiktavardžio *būrys* įnagininkas yra depiktyvas, panašiai kaip ir *vienas*; ar daiktavardžio *rūkas* įnagininkas yra aplinkybė, taip

¹⁴ Plg. „We refer to depictives expressing a physical state or condition, or a role, function or life stage, as typical depictives., (Schultze-Berndt, Himmelmann 2004: 8).

kaip prievoksmis *nervingai*? Kita vertus, kartais ir derinamuoju linksniu reiškiamą daikto būseną gali būti veikiau susijusi ne tiek su pačiu daiktu, kiek su predikatu, plg. *Žmogus gulėjo aukštiekninkas ir sunkiai, skaudžiai dejavo* (KT). Taigi toliau, remiantis Kauno VDU Tekstyno medžiaga¹⁵, svarstoma, ar formaliu požiūriu tipiškai depiktyvai yra ir semantiniai depiktyvai, t. y. ar jie yra susiję su vienu iš predikato argumentų, ir atvirkščiai: ar tradiciškai aplinkybėmis laikomos žodžių formos nėra funkciniu (ir/arba formaliu) požiūriu depiktyvai¹⁶.

1.3. Kaip jau minėta, prototipiškiausi depiktyvai yra BŪSENOS depiktyvai, kuriems, be vardažodžių reiškiančių fizinę ar psichinę būseną (plg. 1 ir 2 sakinius), sąlyginai gali būti priskiriami SPALVA (plg. 3 ir 4 sakinius), daikto POŽA ar LAIKYSENĄ (angl. *posture, configuration*) reiškiantys vardažodžiai (plg. 5 ir 6 sakinius).

(1) – *Ar pašėlot! Šitokią statinę!... Kas tiek išgers? – linksmas abejojo Saulius. – Dar žiūrėkit, kad tik maža nebūtų! – juokėsi Stasys.* KT

(2) *Balmontas čia mylėjosi su Cvetkovskaja, čia pykosi su ja ir bėgo į bordelį, blaškėsi, daužėsi, vėl grįždavo pas Leną. Atvažiavusi žmona rado jį visišką ligonį ir parsivežė į Merekiulį. „Ji mane parsivežė visiškai išprotėjusį, – dorai prisipažino pats Balmontas.* KT

(3) *Jis suvokia, kad jo galvoje yra ir miestas, ir dangus viršum miesto, ir kosmosas, matytas atlase. Čekas pakyla į dangų ir prisimena jį mėlyną. Jis nesitveria iš džiaugsmo. Saulė jį akina.* KT

(4) *Saulė teka kažkokia gelsva, mieguista, prisidengusi retomis debesų padraikomis.* (Ulvydas, red., 1976: 439)

(5) *Svečias ėjo atbulas ir vis kalbėjo: Norėjau, gal panele mokytoja, pareiškimą, na į teismą, kad parašytumėt. Dėl dukters. Turbūt žinote, aną naktį ją... KT*

(6) *Skausmingas ilgesys varė Gvildį vis tolyn ir tolyn, sakytum, jis būtų sumanęs išvažiuoti į vaikystę, kur visi esame buvę dievai. Ankstų rytą senis raitas atlėkė į žento namus, savo dukterį, Gvildžio žmoną, jis rado sėdinčią lauke ant bulvių vagos, išdžiūvusiom akim ir labai gaudžią.* KT

Abejonių, regis, nekyla dėl 1–4 sakiniuose vartojamų derinamųjų vardažodžių (*linksmas, mėlyną, gelsva, mieguista, prisidengusi, ligonį*) kaip depiktyvų interpretacijos (plg. dar toliau). Kiek kitaip yra *atbulas* atveju 5 sakinyje. Nors būdvardis *atbulas* yra derinamas su sakinio subjektu *svečias*, jis nėra vartojamas predikatiškai, plg. **Svečias buvo atbulas*¹⁷. Atsižvelgiant į tai, kad

¹⁵ Prieiga internetu <http://donelaitis.vdu.lt>.

¹⁶ Plg. 11 išnašą.

¹⁷ Predikatinė *atbulas* vartoseną galima kita reikšme – „priešingas, užsispyręs“, pvz., *tu kaip visada – atbulas*.

depiktyviškai vartojamiems vardažodžiams būdinga latentinė predikacija, bet nebūtinai atvirkščiai, *atbulas* nėra depiktyvas (dar plg. Plank 1985: 173tt; van der Auwera, Malchukov 2005). Derinamojo būdvardžio kaip aplinkybės statusą, t. y. sąsają su pačiu predikatu, rodo ir konstrukcijos *Svečias ėjo atbulas* nominalizacija *atbulas (svečio) ėjimas*. Matyt, derėtų pripažinti, kad pozą ir laikyseną reiškiantys derinamieji būdvardžiai funkcinio požiūriu yra tarpiniai tarp depiktyvų ir aplinkybių: nors formaliai jie panašūs į depiktyvus, funkciškai vieni jų yra labiau aplinkybiški nei kiti. Konkrečiau kalbant, vieni pozą, laikyseną reiškiantys būdvardžiai (pvz., *aukštiekninkas*) nėra vartojami predikatiškai ir atributiškai, galima nominalizacija rodytų jų aplinkybinį statusą (plg. 9 ir 9b sakinius), kiti (pvz., *raitas*) vartojami predikatiškai ir atributiškai (plg. 7 ir 8 sakinius), abejotina nominalizacija (plg. *?raitas (senio) atlėkimas*)¹⁸, leistų apie juos kalbėti kaip apie depiktyvus; tretį (pvz., *atbulas*) – nors vartojami atributiškai (plg. 10 sakinį), galima nominalizacija ir negalima predikatinė vartosena leidžia juos skirti aplinkybėms¹⁹.

(7) *Nespėjau net apsidairyti, o aš jau – raitas. Žuvis kaip reikalas apžergta, šlaunimis, blauzdomis ir kulnėmis lyg pentiniais suspausta iš šonų, o pirštai it kabliai – už žuvis pažiaunių.* KT

(8) *Pro sodo krūmus pasirodo raitas kaimynas.* KT

(9) *Kapitonas nušoko nuo arklio, priėjo prie žmogaus, gulinčio ant kelio. Žmogus gulėjo aukštiekninkas ir sunkiai, skaudžiai dejavo. Keli kariai taip pat nušoko nuo žirgų ir apstojo gultinį.* KT

(9a) **Jis buvo aukštiekninkas.*

(9b) **Aukštiekninkas žmogus gulėjo ir sunkiai dejavo.*

(10) *Kai mėšlą veža, labai sunku atbuli arkliai tvartan įtraukti.* LKŽe²⁰

Vadinasi, tie pozą ar laikyseną reiškiantys derinamieji būdvardžiai, kurie vartojami predikatiškai, gali būti depiktyvai, kita vertus, kuo lengviau veiksmažodinę konstrukciją su derinamuoju būdvardžiu nominalizuoti, tuo būdvardis funkciškai yra labiau aplinkybinis, t. y. susijęs su pačiu predikatu (plg.

¹⁸ Plg. [Plamuoja] atidaryti restoraną, grožio saloną, įrengti liukso numerius, nuomoti greta esančias teniso aikšteles, net turėti žirgų fermą ir rengti viešbučio svečiams *raitas išvykas* po Ignalinos apylinkes, Aukštaitijos nacionalinį parką. Paskutinė paslauga pasirodė ypač patraukli vokiečiams. KT Tokio tipo atributinis daiktavardinis junginys, kaip *raitas išvyka*, veikiausiai suvokiamas ne kaip veiksmo pavadinimas, bet daiktiškai (plačiau apie tai plg. Pakerys (2006: 131) ir ten teikiama literatūra).

¹⁹ Plg. vok. *barfuss* „basas“, kuris vartojamas depiktyviškai ir predikatiškai, bet ne atributiškai (in: Schultze-Berndt, Himmelmann 2004: 52t).

²⁰ Pavyzdžiai iš didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* (LKŽ) rinkti naudojantis internetu prieinama jo versija (www.lkz.lt).

Hentschel 2006; Bucheli Berger 2005: 161; Holvoet 2003: 71t; Labutis 1998: 306; Ulvydas, red., 1976: 444).

Dėmesio verti atvejai, kai du pozą reiškiantys žodžiai vartojami vienas greta kito. 11 sakinyje matyti, kad vienas jų reiškiamas derinamojo būdvardžio *raitas* galininku, o kitas – suprieveiksmėjusiu būdvardžio *atbulas* įagininku. Tuo atveju, kai konstrukcijoje *piemenėlių užsodino raitą atbulomis* aplinkybe einantis *atbulomis* keičiamas derinamuoju būdvardžiu, plg. *piemenėlių užsodino atbulą*, nelieka nieko kito, kaip depiktyvu einančio *raitas* derinamąjį linksnį keisti „prieveiksmine“ forma – įagininku, plg. *piemenėlių užsodino atbulą raitom(is)*; bet **piemenėlių užsodino atbulą raitą*. Remiantis tuo, galima teigti, kad kalboje du vienodi linksniai nelinkę „sutarti“ vienas greta kito, t. y. tarpusavyje konkuruoja derinamasis ir nederinamasis – įagininko – linksniai. Tuo pačiu tenka pripažinti, kad tais atvejais, kai aplinkybė žymima depiktyviškai (*atbulą*) pačiam depiktyvui lieka tradiciškai aplinkybiniu laikomas žymėjimas įagininku.

(11) *Triskart pagal saulę apvesdavo baltą ožį arba ožką. Su dainomis, oracijomis, visokiais pramanais. Pavyzdžiui, mažiausią piemenėlių užsodindavo raitą atbulomis ar liepdavo ožio uodegą įsikąsti.* KT

Ir tokiais derinamaisiais depiktyvų atvejais, kai jais reiškiamas spalva (žr. 3, 4 sakinius), tenka konstatuoti, kad jie lietuvių kalboje gana reti; daikto spalva dažniau pasakoma prieveiksmiu. Tačiau semantiniu požiūriu, kaip matyti 12, 13 sakiniuose, prieveiksmiai *žaliai*, *raudonai* akivaizdžiai susiję su vienu predikato argumentų (subjektu), t. y. spalvos požymis labiau būdingas daiktui nei veiksmui. Tai rodytų ir nominalizacijos testas, plg. **žalias susvittimas*, **raudonas žydėjimas* (plg. dar Holvoet 2003: 72). Taigi, jei aplinkybė gali būti žymima derinamuoju linksniu, o depiktyvas – prieveiksmiu, darytina prielaida, kad įagininku galėtų būti reiškiamas ir depiktyvas, ir aplinkybė (plg. toliau).

(12) *Visos uolos vėl susvito žaliai* (plg. *?žalios*). KT

(13) *Žydi rožės raudonai* (plg. *?raudonos*) ir jos *kvepia taip skaniai*. KT

1.4. Jei daikto BŪSENOS depiktyvai paprastai reiškiami būdvardžiu, tai daikto FUNKCIJA ar VAIDMUO – daiktavardžiu. Kaip žinia, lietuvių kalboje daiktavardžio predikatyvas jungties sakiniuose gali būti žymimas derinamuoju linksniu arba / ir įagininku (plg. pvz., Semėnienė 2004; Vaičiulytė-Semėnienė 2006 ir ten teikiamą literatūrą). Mažų mažiausiai kažko panašaus galima laukti ir daiktavardžio depiktyvo atveju. Detaliau nesigilinant į visas daiktavardžio depiktyvo žymėjimo galimybes, čia svarbu tai, kad kalbose esama tendencijų antrinius daiktavardžio predikatyvus (kalbamoju atveju – depiktyvus) žymėti įagininku (apie tai plg. Hentschel 2005: 9; Bucheli Berger 2005: 146; van der Auwera, Malchukov 2005; Plank 1985: 174t) (plg. sakinius 14–16). Tai patvirtina ir lietuvių kalbos duomenys (plg., pvz., Holvoet, Tamulionienė

2005: 10tt; Vaičiulytė-Semėnienė 2007). Kita vertus, tokio tipo sakiniai, kaip 17, rodo, kad daiktavardžio depiktyvams žymėti gali būti vartojamos ir *kaip* konstrukcijos (dar žr. Vaičiulytė-Semėnienė 2007; plg. Nichols 1981: 267; plg. toliau).

(14) *Iš užsienio jis grįžo jau susiformavusio meninio braižo skulptorius (?skulptoriumi).* KT

(15) *Įvairios sporto šakos: lengvoji atletika, slidinėjimas, savo laiku ir tinklinis, bet mano širdis veržėsi į krepšinio aikštelę. Žaidžiau net vidurio puolėju (*vidurio puolėjas), ar gerai – nežinau.* KT

(16) *Jonas iš karo grįžo didvyris (plg. didvyriu).*

(17) *Ten jis laimėjo daug svarbių pergalių ir į Paryžių grįžo kaip didvyris (plg. didvyris, didvyriu). 1798 m. vadovavo žygiui į Egiptą, bet gana nesėkmingai.* KT

Teigiant, kad įnagininkas būdingesnis daiktavardžio depiktyvams nei jungties predikatyvams ir *kaip* konstrukcija gali būti vartojama kaip depiktyvinė, pripažįstama, kad neretai abu žymėjimo atvejai gali būti interpretuoti ir kaip (lyginamoji būdo) aplinkybė, t. y. depiktyvinė daiktavardžio reikšmė persipina su aplinkybine. Tokiais atvejais įnagininko ar *kaip* konstrukcijos interpretacija paaiškėja iš platesnio konteksto, sakinio perspektyvos ir pan., plg.:

(18) *Ėjai vagim į savo kraštą, ieškojai prieglaudos palėpėj.* (Ulvydas, red. 1976: 59)²¹

Tradiciskai lietuvių gramatikos darbuose *kaip* konstrukcijos (plg. 17, 19 sakinius) ar lyginimo reikšmės įnagininkas aiškinamos arba kaip būdo aplinkybė (plg. Ambrasas, red., 1994: 634t; Šukys 1998: 237t), ir / arba kaip depiktyvas (plg. Ambrasas, red., 1994: 634t; Valeckienė 1967: 98; Ulvydas, red., 1976: 445, 448tt). Manant, kad 17 sakinyje *kaip* konstrukcija veikia yra depiktyvinė, nei lyginamoji, t. y. aplinkybinė, laikomasi nuomonės, kad tam tikra prasme ir lyginamosios *kaip* konstrukcijos (žr. 19 sakinį) (panašiai kaip ir lyginimo reikšmės įnagininkas) susijusios su depiktyvinėmis. Kaip teigiama literatūroje, formaliu požiūriu lyginimo konstrukcijų pagrindinis žodis (lyginimo standartas) derinamas su vienu pagrindinio predikato argumentų ir yra su juo susijęs semantiškai, t. y. panašumas nusakomas lyginant kokį nors daiktą arba požymį su kitu daiktu, pasakytu vienu iš predikato argumentų, ir tas lyginimas pagal panašumą yra aktualus pagrindinio predikato veiksmo metu (Schultze-Bernd, Himmelmann 2004: 76t; plg. Haspelmath, Buchholz 1998:

²¹ Akademinė lietuvių kalbos gramatika (Ulvydas, red., 1976: 59) tokio tipo pavyzdžius aptaria prie būdo santykius reiškiančių įnagininko junginių, kita vertus, teigia, kad „vienur toks įnagininkas yra išlaikęs rezultatinę būsenos reikšmę, kitur jis rodo tik lyginimą, plg.: *žodis paukščių išlekia, jaučiu sugrįžta.*“

322t). Visgi, atsižvelgiant į tai, kad lyginimo konstrukcijomis nėra nusakoma tikroji daiktui būdinga būseną (požymis) pagrindinio predikato veiksmo vykimo metu, o tik nusakomas tos būsenos panašumas, lyginimo reikšmės konstrukcijos laikytinos (būdo) aplinkybėmis (plg. 19a/b sakinius).

(19) *Nuėjo lapė į balą, iškišo liežuvį ir guli kaip negyva.* (Ulvydas, red., 1976: 439)

(19a) * *Nuėjo lapė į balą, iškišo liežuvį ir guli [(ir tuo pačiu) ji yra negyva].*

(19b) *Nuėjo lapė į balą, iškišo liežuvį ir guli [ir tai daro taip, lyg būtų negyva].*

1.5. GYVENIMO TARPSNĮ reiškiantys vardažodžiai taip pat minimi kaip vieni tipiškiausių depiktyvų (Schultze-Bernd, Himmelmann 2004: 8), t. y. jie derinami su derinimo davikliu ir tokių depiktyvinių predikatų laikas egzistuoja tuo pačiu metu, kaip ir pagrindinio predikato laikas, pvz.:

(20) *Nepatiko man toji filosofinė logikos pirmoji paskaita. Į antrąją paskaitą neatvykau. Aš, matyt, iš prigimties daugiau linkęs prie konkretumo. Vedžiau jaunas – jau antrame kurse studijavau uždarbiaudamas pamokomis.* KT

(21) *Didelė, apsilvilkusi pilka sermėga ir apsigaubusi juoda skepeta, ji išlipo į kiemą, kur augo ir kur bėgiojo dar maža mergaitė²².* (Ulvydas, red., 1976: 448)

Akivaizdu, kad gyvenimo tarpsnio (pvz., *vaikas, senis, studentas* ir pan.) depiktyvai susiję su laiku. Būtent ta sąsaja daro įtaką tam, kad kartais iš pirmo žvilgsnio atrodo neaišku, ar derinamasis gyvenimo tarpsnį reiškiantis vardažodis sakinyje eina depiktyvu ar laiko aplinkybe. Pavyzdžiui, atsižvelgiant į sakinio skyrybą – išskyrimą kableliais, 22 sakinyje *gimnazistas* laikoma tikslinamąja laiko aplinkybe (plg. Balkevičius 1963: 242). Tačiau *gimnazistas* susijęs ne tiek su pačiu predikatu *laikyti*, kiek su subjektu *aš*. Vadinas, 22 sakinyje *gimnazistas* veikia yra depiktyvas nei aplinkybė. Tai teigti leistų ir sakinyje vartojami tokie gramatiniai rodikliai (angl. *restrictive marker*), kaip *dar, jau* (plg. dar sakinius 21, 22 išnašose), rodantys vardažodžio kaip depiktyvo funkciją ir galintys padėti jį skirti nuo kitų gramatinių funkcijų (dar žr. Himmelmann, Schultze-Berndt 2005: 70t; Schultze-Berndt, Himmelmann 2004: 47t; Bucheli Berger 2005: 158t; Nichols 1982: 339).

(22) *Aš laikiau kadaise, dar gimnazistas, du balandžius.* (Balkevičius 1963: 242)

²² Plg., kai gyvenimo tarpsnis reiškiamas daiktavardžio jungties predikatyvu, pvz.: *Ji nepilnametė. Bet aš žinau, ji jums neabejinga. Ak, Dieve, ji myli jus pačia pirmąja meile. Mes visi jai norim gero. Visi. Supraskit, ji dar vaikas. Vaikas. Aš įtikinsiu ją.* KT

1.6. Kalbant apie KIEKIO reikšmės depiktyvus, literatūroje įprasta iliustruoti juos derinamaisiais skaitvardžiais ar įvardžiais depiktyvais, pvz.:

(23) *Nieko įdomaus, – iš visų jėgų stengėsi tvardytis Benas, – tik prie jūros tau teks eiti vienai. Matai, vos spėjau atvykti, o reikalai patys atsivijo. – Kada grįši? – neramiai pakėlė akis Agnė*²³. KT

(24) *Abu kurį laiką tylėjo, mustebę ir nudžiugę. Ji droviai šypsojosi. Jis pirmas atsitokėjo ir pasiūlė išgerti kavos traukinio perone. Jis ėjo pirmas, ir Julija pastebėjo, kad beveik nepasikeitė. Pagalvojo, kad jis tuoj pradės girtis ir jos gailėti.* KT

Tipiškiems kiekio reikšmės depiktyvams skirtinos ir prielinksnio *po* konstrukcijos, kurios suponuoja derinamąjį linksnį (plg. Holvoet, Semėnienė 2005: 53t)²⁴, pvz.:

(25) *Vyrai ir moterys buriasi todėl, kad jie tiesiogine šio žodžio prasme negali gyventi po vieną* (plg. *vieni*). KT

Daugiau keblumų kyla dėl tradiciškai (būdo ar kiekio) aplinkybėmis laikomo kiekio reikšmės daiktavardžių (*minia, būrys* ir pan.) įnagininko (Šukys 1998: 238t; Ambrazas, ed., 1997: 516; Balkevičius 1963: 211; Ulvydas 2000: 218) ar tokio tipo daiktavardiškai vartojamų skaitvardžių, kaip *dešimtis*, interpretavimo (dar apie kiekio reikšmės įnagininkus žr. Demjjanow, Strigin 2001; Hentschel 2005), pvz.:

(26) *Pirmasis į iškilmes atvyko Algirdo Brazausko Vyriausybės aplinkos ministras Arūnas Kundrotas. Kiti ministrai į salę sugužėjo būriu.* KT²⁵

(27) *Noriu pasiūlyti: įsivaizduokite Lietuvą, neatgavusią nepriklausomybės. Juk dešimtimis apraudotume Lietuvos vaikus cinkuotuose karstuose iš Afganistano, Čėčėnijos ar Vidurinės Azijos.* KT

Ar daiktavardžio *būrys* ir skaitvardžio *dešimtis* įnagininku reiškiami (vien tik) aplinkybė? Darant tokią prielaidą, tuo pačiu reikia teigti, kad kiekio reikšmės įnagininkas yra susijęs su sakinio predikatu. Tai būtų visai įmanoma 26 sakinyje. Tačiau, regis, 27 sakinyje skaitvardžio *dešimtys* įnagininkas susijęs ne su predikatu *apraudoti*, bet su tiesioginiu objektu einančio *vaikiniai* skaičiumi. Vadinasi, jei skaitvardis kaip tipiškas kiekio depiktyvas gali būti

²³ Plg. Labutis (1998: 306) tokio tipo sakiniuose, kaip *Viena slankiojo po namus, kaip šešėlis, be tikslo, skaitvardį viena laiko kokybės (būdo) aplinkybe. Autoriaus taip pat teigiama, kad „dažnai čia galima išvelgti ir papildomąjį darinį“* (Labutis t.p.: 306).

²⁴ Plg. angliškoje *Lietuvių kalbos gramatikoje* (Ambrazas, ed., 1997: 490) prielinksnio *po* konstrukcijos laikomos būdo aplinkybe.

²⁵ Plg. vokiečių kalbos sakinius: *Dann wurden sie in Gruppen erschossen oder einzeln geköpft* (Günter Grass *Mein Jahrhundert* 1999: 8); *Dann wurden sie gruppenweise erschossen oder einzeln geköpft*.

reiškiamas įnagininku (tai ypač aktualu tais atvejais, kai daiktų skaičius (kiekis) yra mažiau apibrėžtas), keltina hipotezė, kad įnagininku gali būti reiškiamas ir kiekį nusakantis daiktavardžio depiktyvas, t. y. daiktavardžio (kiekio) įnagininkas gali būti ne ką mažiau depiktyvas, nei aplinkybė. Tai pakankamai aiškiai matyti 28–30 sakiniuose, kur priešpriešos ar išskirties būdu daiktavardžio (ar skaitvardžio) įnagininku žymimas (neapibrėžtu, tam tikros aibės) daiktų, dalyvaujančių predikato veiksmu, skaičius²⁶. Tačiau, kaip minėta, neretai viena iš galimų daiktavardžio įnagininko reikšmių – depiktyvinė ar aplinkybinė – gali likti nelabai aiški (angl. *ambiguous, vague*) (plg. 26, 31 sakinius) ar priklausyti nuo konteksto (plg. 32 sakinį)

(28) *Ar lengvai su tokiais darbais prasimušei į parodų sales? Į parodų sales, į pripažinimą pas mus paprastai einama ne **po vieną**, o būriais. O aš vienas, prie jokio stiliaus neprisišlieju.* KT

(29) *O štai tyli. Užgeso, pats taip ir nesulaukęs nei užuojautos, nei paguodos. Mirė žmogus. Ir kas čia tokio? Kasdien čia mirė – ne **po vieną. Dešimtimis** (plg. *dešimtys*). Tam ir buvome suvežti, kad mirtume. Tik prieš tai dar vergišku darbu iš mūsų iščiulpdavo gyvybės lašelius...* KT

(30) *O darbams talkininkų neturėtų stigti. Atvažiavai **vienas ar būriu**, padirbėjai iš peties, užsirašei Belvederio atstatymo knygoje ir... iki greito pasimatymo.* KT

(31) *Sutriuškinius dideles Dž. Dudajevo pajėgų grupes, manoma, kad čekėnai pakeis taktiką ir puls rusų postus **nedideliais būriais**.* KT

(32) *Tą žodį tarė keturvėjininkai, tarp kurių vienas aktyviausių ir talentingiausių buvo Petras Tarulis. Ėjo **jie nedideliu būriu** (plg. *keturi*): Salys Šemerys, Antanas Rimydis, Juozas Žlabys-Žengė, Juozas Tysliava... Visiems vadovavo Kazys Binkis, išdidus, elegantiškas ir drąsus.* KT

Iš to, kas trumpai pasakyta apie kiekio reikšmės žymėjimą įnagininku, svarbu tai, kad daiktavardžio kiekio įnagininku gali būti reiškiamas depiktyvas. Dėmesio verta tai, kad tais atvejais, kai derinimo daviklis reiškiamas neapibrėžto kiekio kilmininku, depiktyvas – kaip derinimo gaviklis – neretai gauna struktūrinio (vardininko arba galininko) linksnio formą, t. y. jis derinamas su už semantinio linksnio pasislėpusiu struktūriniu derinimo daviklio linksniu (žr. 33–35 sakinius; plg. 37 ir 38 sakinį)²⁷. Konkurenciją tarp kiekio reikšmės vardažodžio, reiškiamo derinamuoju arba įnagininko linksniu, rodytų tokie atvejai, kaip 36.

²⁶ Įnagininku gali būti žymimas ir apibrėžtas veiksmu dalyvaujančių daiktų kiekis, pvz., *Mes dainavom **solo** pakaitom ir **duetu*** (KT); *Šis duetas yra ilgiausiai dainavęs kartu. **Duetu** jie nuo 1967 iki 1982 metų ir nuo 1993 metų iki šiol koncertavo ir tebekoncertuoja Lietuvoje* (KT). Plg. *Dailus vaikas ir daili merga dainavo **duetą***. (KT)

²⁷ Apie struktūrinio linksnio sampratą žr. Holvoet, Semėnienė (2005).

(33) *Viskas suramstyta, suraišiota tam kartui, šiai dienai. Ir ne tik dienai, nakčiai taip pat. Kartais jų čia priguža dešimtys, vos ne šimtai, uodas nosies neįkištų, o paskui staiga išnyksta, nebelieka nė vieno.* KT

(34) *Labai daug akmenų. Tiesiog Puntukų kraštas. Lietuvoje toks akmuo yra vienintelis, o ten jų matėme dešimtis.* KT

(35) *Iš Suomijos žurnalistų, nors jų atvyko itin gausus būrys, mūsų politikai paramos nesitiki.* KT

(36) *Pavaikščioję Vilniaus, Kauno ir kitų miestų gatvėmis, tokių savimi patenkintų Dzeržinskio „anūku“ sutiksi dešimtimis (plg. dešimtis).* KT

(37) *Kaimė siaučia banditai. Greit susirinkome visas būrys, tačiau, nuvykę į kaimą, banditų jau neradome.* KT

(38) *1945 metų vasarą, rodos, Rudžių ar Purviškių miškuose, vienu žodžiu, kažkur tarp Eržvilko ir Pašaltuonio, buvom susirinkę beveik visa mūsų kuopa: Rolando, Saturno ir dalis Pavidaujo būrio – iš viso apie aštuoniasdešimt vyrų.* KT

Tokio tipo sakiniai, kaip 37 ir 38, leistų daryti prielaidą, kad, be pereinamųjų ar opozicinių²⁸ atvejų, esama polinkio derinamuosius kiekio reikšmės daiktavardžio depiktyvus vartoti, kai jie suprantami kaip (labiau) apibrėžti, t. y. kaip nedalomas vienetas ar sveikas skaičius (panašiai kaip apibrėžtą skaičių žyminčių skaitvardžių ar įvardžių atveju 23–25 sakiniuose), dar plg.:

(39) *Tauta veikia istorijoje kaip vienetas ir sukuria jai būdingas idėjas bei įsitikinimus kaip vienetas.* KT

(40) *Kita R. Ozolo mintis, jog būtina eiti į ES, bet eiti, kai būsime pakankamai konsolidavęsi kaip tauta ir save atpažįstanti kaip vienetą.* KT

1.7. Kaip žinia, lietuvių kalboje DRAUGĖS (angl. *Concomitance*) reikšmė paprastai reiškia prielinksnio *su* ar prieveiksčio *kartu* su įnagininku konstrukcijomis ar tokio tipo prieveiksmiais, kaip *dviесе*, ar tradiciškai būdo prieveiksniu laikomo *draugė* „kartu, krūvoje“ konstrukcijomis (plg. Ulyvas, red., 1976: 431).

BŪDUI sakinyje reikšti paprastai vartojami aplinkybėmis einantys būdo prieveiksmiai, prielinksninės konstrukcijos ar netiesioginiai daiktavardžio linksniai. Tačiau, kaip matyti 41 sakinyje, derinamasis būdvardis gali būti semantiškai interpretuojamas ne tik kaip nusakantis subjekto būseną, bet ir kaip reiškiantis veiksmo būdą, plg. *nebylus sėdėjimas* (plg. Plank 1985: 168).

(41) *Greitai tuštėjo ašotis, draugai sėdėjo nebylūs. Už svetainės sienų lėtai kilo milžiniškas šviesos apskritas Mėnulis, palydimas beveik laukinio benamių šunų skalijimo.* KT

Dvejopai interpretuoti ir tokių sakinių derinamieji būdvardžiai, pvz.:

²⁸ Plg. 26 išnašą, kai skirtingas morfosintaksinis žymėjimas rodo reikšmės skirtumus.

(42) *Audra nusiautė staigi, žiauri, lyg būtų parodžiusi visą ramios vasaros kerštą.* (Ulvydas, red., 1976: 443)

(43) *Ant saulelė, vėl nuo mūs atstodama, ritas irgi, palikusi mus, greita vakarop nusileidžia.* (Ulvydas, red., 1976: 444)

Jei 42 sakinyje audrai galima būtų priskirti staigumo (greitumo) ir žiaurumo požymį, plg., *Kita nuotrauka – staigi audra Genezareto ežere* (KT), tai saulei 43 sakinyje – greičiausiai ne. Greitumas yra leidimosi požymis. Kitaip tariant, pastarojo sakinio su subjektu derinamas būdvardis *greita* semantiškai yra veikiau būdo aplinkybė (plg. Ulvydas, red., 1976: 444). Kita vertus, apie įnagininku reiškiamą daiktavardžio depiktyvą galima būtų kalbėti tokiuose sakiniuose, kaip 44, priešingai nei 45 sakinyje²⁹.

(44) *Itin [Aronia melanocarpa (Michx.) Elliot] ištverminga žiemą. Nykštukinė, auga iki 2 m. krūmu (plg. krūmo pavidalu) ar nedideliu medeliu (plg. kaip medelis; medelio pavidalu). Šakučių žievė pilka.* KT

(45) *Kitas įdomus vijoklinis augalas – kobėja. Kilusi iš Meksikos. Lietuvoje mažai paplitusi, auginama kaip vienmetė gėlė iš sėklų. Susiformuoja dideliu krūmu, kurio ūgliai gali siekti iki 4 metrų.* KT

Greta tokių, regis, didesnių abejonių nekeliančių pavyzdžių esama per einamųjų atvejų, kai daiktavardžio įnagininkas gali būti interpretuotinas nevienareikšmiškai. Pavyzdžiui, sakinyje *Pasikėlė umaru vėjai* (pavyzdys iš Fraenkel 1928: 205) daiktavardžio įnagininkas galėtų būti suprantamas ne tik kaip būdo aplinkybė (plg. Ulvydas 2000: 222), bet ir kaip depiktyvas (*vėjai pasikėlė ir tuo pačiu buvo umaras*).

1.9. Nors VIETAI IR LAIKUI nusakyti sakinyje paprastai vartojamirieveiksmiai, įvairios prielinksninės konstrukcijos, netiesiogiai daiktavardžių linksniai ir pan., iš tokio tipo sakinių, kaip 46 ir 47, matyti, kad laiko reikšmės vardažodžiai vartojami ir kaip depiktyvai.

(46) *Metams bėgant vaikystės mitai blunka arba paprasčiausiai praranda vertę. Sunku atpažinti save vakarykštį, nežinau, ką galvosiu rytoj.* KT

(47) *Man 29 metai, baigusi Vilniaus universitetą ir sukūrusi šeimą, išvažiavau gyventi į kaimą. Auginame du sūnus pametinukus: vienam greitai bus treji, kitam – ketveri. Dabar laukiوسي trečio vaikelio.* KT

2. Baigiamosios pastabos

Apibendrinant tai, kas pasakyta, matyti, kad, be tipiškų derinamuoju linksniu reiškiamų depiktyvų ir tipiškųrieveiksmiu reiškiamų aplinkybių, ir lietuvių kalboje esama tam tikrų, depiktyvams ir aplinkybėms bendrų, požymių,

²⁹ Tradiciškai tokie daiktavardžio įnagininkai laikomi (būdo) aplinkybėmis (plg. Ulvydas, red., 1976: 503t).

kurie vienais atvejais yra formalūs (*jie atvyko būriu*), kitais atvejais – semantiniai (*jis atvyko raitas* (plg. *raitomis*)) (dar plg. Himmelmann, Schultze-Berndt 2005; Boeder 2005: 228tt). Kitaip sakant, reiškiant vieną kurį semantinį antrinių predikatų tipą esama depiktyvų ir aplinkybių sanklodos. Tai būdinga visų pirma įnagininku reiškiamiems žodžiams. Įnagininku žymimi depiktyvai ir aplinkybės persikloja tarpusavyje dėl reikšmių bendrumo: įnagininku (panašiai kaip ir prieveiksmiu) būdinga žymėti (būdo, kiekio, laiko, vietos ir pan.) aplinkybes, kita vertus, kuo mažiau tipiškas depiktyvas reikšmės požiūriu, tuo didesnė įnagininko vartojimo tikimybė arba, konkrečiau tariant, kuo labiau įnagininkas susijęs su predikatu, t. y. yra aplinkybinis, tuo labiau jis linkęs prieveiksmėti (plg. *laiku, patvoriu, badu* ir pan.); kuo mažiau tipiška depiktyvo morfologinė raiška (būdvardis vs. daiktavardis) ir / arba reikšmė (plg. būseną, reiškiamą būdvardžiu, vs. būdas, reiškiamas daiktavardžiu; kiekis, reiškiamas skaitvardžiu, vs. kiekis, reiškiamas daiktavardžiu, ir pan.), tuo didesnė įnagininko tikimybė. Svarbu ir tai, kad Himmelmano, Schultze-Berndt skiriamose depiktyvo reikšmių hierarchijoje *laiko* reikšmė (panašiai kaip *gyvenimo tarpsnis*) lietuvių kalboje paprastai žymima daiktavardžio derinamuoju linksniu, t. y. morfosintaksinio žymėjimo atžvilgiu laiko reikšmės (ar su laiku susiję) depiktyvai yra labiau tipiški, nei, pavyzdžiui, būdo ar kiekio daiktavardžio depiktyvai. Be tų atvejų, kai depiktyvas žymimas tik derinamuoju ar nederinamuoju – įnagininko – linksniu, esama atvejų, kai abu linksniai iš principo be reikšmės skirtumų gali būti vartojami pagrėčiui. Tai taip pat aktualu depiktyviškai vartojant daiktavardžius.

Teigiant, kad tas pat žymėjimas (įnagininkas, *kaip* konstrukcija ir pan.) gali būti vartojamas depiktyvams ir aplinkybėms reikšti ir tarp jų nėra griežtų ribų, turima medžiaga leidžia tvirtinti, kad vienas skiriamųjų gramatinių funkcijų kriterijų – žodžio vieta (nežymėtame) sakinyje.

Šaltiniai

KT = Kauno Vytauto Didžiojo universiteto kompiuterinės lingvistikos centro dabartinės lietuvių kalbos tekstynas: <http://donelaitis.vdu.lt>.

LKŽe = Lietuvių kalbos žodynas. Elektroninio varianto I leidimas. <http://www.lkz.lt>.

Literatūra

- AMBRAZAS, Vytautas (ed.). 1997. *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos.
- AMBRAZAS, Vytautas (red.). 1994. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- BALKEVIČIUS, Jonas. 1963. *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

- BOEDER, Winfried. 2005. Depictives in Kartvelian. Nikolaus P. Himmelmann & Eva Schultze-Berndt (eds.), *Secondary predication: the typology of depictives*, Oxford, 2005, 169–236.
- BUCHELI BERGER, Claudia. 2005. Depictive agreement and the development of a depictive marker in Swiss German dialects. Nikolaus P. Himmelmann & Eva Schultze-Berndt (eds.), *Secondary predication: the typology of depictives*, Oxford, 2005, 141–168.
- CORBETT, Greville G. 1998. Agreement in Slavic. www.indiana.edu/~slavconf/linguistics/~corb.pdf.
- CORBETT, Greville G. 1999. Introduction, *Folia Linguistica*, Agreement. Special Issue, 33 (2), 103–107.
- CORBETT, Greville G. 2001. Agreement: terms and boundaries. www.surrey.ac.uk/LIS/SMG/~projects/agreement/Papers/texas.pdf
- DEMIJANOW, Assinja, Anatoli STRIGIN. 2001. Measure Instrumental in Russian. Gerhard Jäger & Anatoli Strigin, Chris Wilder, Niina Ning Zhang (eds.), *Papers on predicative constructions*, *ZAS Papers in Linguistics* 22 (5), 69–97.
- FRAENKEL, Ernst. 1928. *Syntax der litauischen Kasus*, Kaunas: Valstybės spaustuvė.
- HASPELMATH, Martin, Oda BUCHHOLZ. 1998. Equative and similitive constructions in the languages of Europe. Johan Van der Auwera & Donall O Baoill (eds.), *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*, Mouton de Gruyter: Berlin, 1998, 277–333.
- HENTSCHEL, Gerd. 2005. *Morphosyntaktische Markierung sekundärer Prädikate*. (Rankraštis).
- HENTSCHEL, Gerd. 2006. Zur Klassifikation sekundärer Prädikate am Beispiel von *als*-Phrasen des Deutschen und *jako*-Phrasen des Polnischen. i.Dr. *Slavistische Linguistik*, 2005, München.
- HIMMELMANN, Nikolaus P., Eva SCHULTZE-BERNDT. 2005. Issues in the syntax and semantics of participant-oriented adjuncts: an introduction. Nikolaus P. Himmelmann & Eva Schultze-Berndt (eds.), *Secondary predication: the typology of depictives*, Oxford, 2005, 1–67.
- HIMMELMANN, Nikolaus P., Eva SCHULTZE-BERNDT, (eds.). 2005. *Secondary predication: the typology of depictives*. Oxford.
- HINTERHÖLZ, Roland. 2001. Semantic constraints on case assignment in secondary adjectival predicates in Russian. Gerhard Jäger & Anatoli Strigin, Chris Wilder, Niina Ning Zhang, (eds.), *Papers on predicative constructions*, *ZAS Papers in Linguistics* 22 (5), 99–112.
- HOLVOET, Axel. 2003. Laisvieji predikatyvai ir jų sintaksiniai ryšiai. Axel Holvoet & Arūnas Judžentis (red.), *Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius [= Lietuvių kalbos gramatikos darbai 1], 2003, 67–78.
- HOLVOET, Axel, Aurelija TAMULIONIENĖ. 2005. Antriniai predikatyvai. Axel Holvoet & Rolandas Mikulskas (red.), *Gramatinių funkcijų tyrimai*, Vilnius. LKI [= Lietuvių kalbos gramatikos darbai 3], 2005, 115–172.
- HOLVOET, Axel, Artūras, JUDŽENTIS, 2003. Sintaksinių ryšių tipai. Axel Holvoet & Arūnas Judžentis (red.), *Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius. Lietuvių kalbos institutas. [= Lietuvių kalbos gramatikos darbai 1], 11–35.
- HOLVOET, Axel, Artūras JUDŽENTIS, (red.). 2003. *Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius. LKI [= Lietuvių kalbos gramatikos darbai 1].
- HOLVOET, Axel, Rolandas MIKULSKAS (red.). 2005. *Gramatinių funkcijų tyrimai*, Vilnius. LKI [= Lietuvių kalbos gramatikos darbai 3].
- HOLVOET, Axel, Rolandas MIKULSKAS (red.). 2005. *Daiktavardinio junginio tyrimai*, Vilnius. LKI [= Lietuvių kalbos

- MIKULSKAS (red.). 2006. gramatikos darbai 4].
 HOLVOET, Axel, Veiksnio ir tiesioginio papildinio sąvokos. Axel Holvoet & Rolandas Mikulskas (red.), *Gramatinių funkcijų tyrimai*, Vilnius. LKI [= Lietuvių kalbos gramatikos darbai 3], 39–64.
 LORETA SEMĖNIENĖ. 2005. *Rinkiniai raštai* 1, sudarė Jonas Palionis, Vilnius. Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
 JABLONSKIS, Jonas. 1957. Lietuvos kalbos sintaksė, *Jonas Jablonskis. Rinkiniai raštai*, sudarė Jonas Palionis, Vilnius. Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 437–548.
 JABLONSKIS, Jonas. 1911/1957. Linksniai ir prielinksniai. Jų vartojimas mūsų kalboje, *Jonas Jablonskis. Rinkiniai raštai*, sudarė Jonas Palionis, Vilnius. Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 550–672.
 JABLONSKIS, Jonas. 1928/1957. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius. Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
 KEINYS, Stasys (red.). 2000. *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius. Vilniaus universiteto leidykla.
 LABUTIS, Vitas. 1998. Secondary predicates. *Berkeley Linguistic Society* 4, 114–127.
 NICHOLS, Johanna. 1978. *Predicate nominals. A partial surface grammar of Russian*. Berkeley etc.. University of California Press [= University of California Publications – Linguistics 97].
 NICHOLS, Johanna. 1981. Prominence, cohesion, and control. object-controlled predicate nominals in Russian. *Syntax and Semantics* 15, 319–350.
 NICHOLS, Johanna. 1982. Veiksmo pavadinimo konstrukcija lietuvių kalbos gramatikoje. In: Holvoet, Axel & Rolandas Mikulskas (red.), *Daiktavardinio junginio tyrimai*, Vilnius. LKI [= Lietuvių kalbos gramatikos darbai 4], 121–149.
 PAKERYS, Jurgis. 2006. Prädikativ und Koprädikativ. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 13 (2), 154–185.
 PLANK, Frans. 1985. Depictive secondary predicates in cross-linguistic perspective. *Linguistic Typology* 8, 59–131.
 SCHULTZE-BERNDT, Eva, Nikolaus P. HIMMELMANN. 2004. Die prädikative Verwendung von Substantiven im Litauischen. Nominativ vs. Instrumental. *Acta Linguistica Lithuanica* L, 99–125.
 SEMĖNIENĖ, Loreta. 2004. *Lietuvių kalbos linksniai ir prielinksniai. vartoseną ir normas*, Kaunas. Šviesa.
 ŠUKYS, Jonas. 1998. *Lietuvių kalbosrieveiksmiai*, Vilnius. Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
 ULVYDAS, Kazys. 2000. *Lietuvių kalbos gramatika* 3, Vilnius. Mokslas.
 ULVYDAS, Kazys, red. 1976. Kasusmarkierung des Prädikatsnomens in askrriptiven Sätzen im Litauischen. i.Dr. in. *Baltu Filologija*, Riga.
 VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ, Loreta. 2006. *Die morphosyntaktische Markierung substantivischer sekundärer Prädikative im Litauischen* (i.Dr.).
 VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ, Loreta. 2007. Predikatyvinius pažymynis kaip atskira sakinio dalis. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 9, 97–116.
 VALECKIENĖ, Adelė. 1967. *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*, Mouton de Gruyter. Berlin.
 VAN DER AUWERA, Johan, Donall O BAOILL (eds.). 1998. A semantic map for depictive adjectivals. Nikolaus P. Himmelmann & Eva Schultze-Berndt (eds.), *Secondary predication. the typology of depictives*. Oxford, 393–421.
 VAN DER AUWERA, Johan, & Eva Schultze-Berndt (eds.), *Focus and Secondary Predication*. Mouton de Gruyter. Berlin.
 ANDREJ MALCHUKOV. 2005. *Focus and Secondary Predication*. Mouton de Gruyter. Berlin.
 WINKLER, Susanne. 1997.

Loreta Vaičiulytė-Semėnienė
 Lietuvių kalbos institutas
 P. Vileišio 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
 loreta@lki.lt

SUMMARY

Semantic Types of Depictives and their Morphosyntactic Expression

Loreta VAIČULYTĖ-SEMĖNIENĖ

Taking account of typological language studies and the hierarchy of meaning of depictives (traditionally – predicative attributes), the article discusses the semantic types of depictive constructions and how they are expressed in Lithuanian. Considering only morphosyntactically typical depictives (which for adjectives are characterised by agreement of case (*TĖVAS STOVĖ VIENPLAUKIS*) and for nouns by agreement and/or the instrumental (*JONAS namo grįžo DIDVYRIS* (cf. *DIDVYRIU*)), it analyses how to differentiate depictives from similarly described grammatical functions, e.g., adverbial modifiers in the instrumental. The author feels that besides typical depictives, which describe an object's physical or mental state or the role it plays or its life stage, and typical adverbial modifiers, which describe place, time, etc. (*VAKAR VAKARE Jonas namo grįžo TRIUKŠMINGAI*), depictives and adverbial modifiers can also have certain features in common. In some instances these can be formal (*Vaikai iš mokyklos grįžo BŪRIU*), but in others semantic (*Audra nusiautė STAIGI*). In other words, it is held that besides the typical instances, there are also instances where depictives and adverbial modifiers overlap.

KOPSAVILKUMS

Depiktīvu semantiskie tipī un to morfosintaktiskā realizācija

Loreta VAIČULYTĖ-SEMĖNIENĖ

Rakstā, ņemot vērā valodu tipoloģiskos pētījumus un tajos izvirzīto *depiktīvu* (angl. *depictive*) (tradicionāli *predikatīvā atribūta* (angl. *predicative attribute*)) nozīmju hierarhiju, runāts par depiktīvu konstrukciju semantiskajiem tipiem un to izteikšanu lietuviešu valodā. Aprobežojoties ar morfosintaktiski tipiskiem depiktīviem (kas adjektīvu gadījumā apzīmēti ar saskaņotu locījumu (*TĖVAS STOVĖ VIENPLAUKIS*), bet substantīvu gadījumā – ar saskaņotu locījumu un / vai instrumentāli (*JONAS namo grįžo DIDVYRIS* (sal. *DIDVYRIU*)), tiek analizēts, kā depiktīvus atšķirt no citām līdzīgi apzīmētām gramatiskām funkcijām, piemēram, ar instrumentāli izteiktu apstākli. Autors pauž viedokli, ka bez tipiskiem ar saskaņotu locījumu izteiktiem depiktīviem, ar kuriem apzīmē priekšmeta fizisku vai psihisku stāvokli, priekšmeta veicamo lomu vai dzīves periodu, un tipiskiem ar adverbu izteiktiem apstākļiem, ar ko apzīmē vietu, laiku utt. (*VAKAR VAKARE Jonas namo grįžo TRIUKŠMINGAI*), var būt arī noteiktas depiktīviem un apstākļiem kopīgas pazīmes, kas vienā gadījumā var būt formālas (*Vaikai iš mokyklos grįžo BŪRIU*), bet citos – semantiskas (*Audra nusiautė STAIGI*). Citiem vārdiem, tiek atzīts, ka bez tipiskajiem gadījumiem eksistē arī depiktīvu un apstākļu savstarpēja pārklāšanās.

JAUNVĀRDI UN VALODAS ATTĪSTĪBAS VIRZIENS

Andrejs VEISBERGS

Latvijas Universitātes Moderno valodu fakultāte

Vārddarināšanas iespējas

Viens no latviešu valodas mainības aspektiem ir leksiskās pārmaiņas, proti, jaunvārdu veidošanās/veidošana, to nostiprināšanās vai izzušana. Jaunvārdi (plašā nozīmē – iekļaujot salikteņus, vārdkopas, aizguvumus, arī jaunu nozīmju izveidi) latviešu valodā ienāk dažādi – tos veido tulkotāji un tulki, terminologi, žurnālisti un rakstnieki. Paralēli notiek arī visai neapzināta tautas „vārddare” vai „vārdrade”, kur liela loma piemīt aizgūšanai.

Valodnieku un nevalodnieku diskusija par jaunvārdiem parasti norit tradicionālās dihotomijas ietvaros – svešs (implicēti nevēlams) vai pašcilmes veidojums. Turklāt jaunvārdu veidošanu/veidošanos parasti aplūko skatoties pagātnē (Skujiņa 1999). Uz šādas nostājas ierobežotību norāda Blinkena (1997: 84): „trūkst konceptuālu teorētisku apcerējumu par aizguvumu pieņemšanas kritērijiem”. To pašu varētu teikt arī par vēlamajiem pašcilmes veidojumiem un to modeļiem. Parasti tiek piesaukti valodas attīstības iekšējie likumi, zinātniski pamatota, sistēmiska pieeja, bet konkrēti netiek atklāts, kādi tie būtu. Piemēram, ja valodā parādās vairāki netradicionālas formas aizguvumi (*e-pasts, e-iekļautība, e-pārvalde, i-sabiedrība*), vai var uzskatīt, ka šāds modelis latviešu valodā ir pieņemams, atzīstams, kodificējams, tālākizmantojams?

Manuprāt, liela loma attieksmē pret jaunveidojumiem būtu vārdu labskaņai vai nelabskaņai, valodiskai gaumei, estētikai, tradīcijām, pētījumiem par aizguvumu asimilāciju, kas varētu norādīt uz pašas valodas attīstības likumsakarībām.

Būtu vērts diskutēt arī par vārddarināšanas paņēmienienu izvēli tajos gadījumos, kad jaunvārdi tiek veidoti apzināti. Lielākā apjomā šie procesi ietekmē valodas sistēmu, tās būtību, kuras viena šķautne varētu tikt noformulēta šādi – vai mēs veidojam smagnēju, garu, ļoti precīzu leksikonu vai īsu, tēlainu, metaforisku vārdu krājumu. Salīdzinājumam – virkne nu jau bijušo jaunvārdu, dalītu ne pēc to izcelsmes, bet gan pēc to apjoma un, manuprāt, arī smagnējības un sarežģītības:

čats, čīps, fans, tops, bums, (dator)pele, nūjot, rullēt, saziņa, zīmols, ap-

rūpe, pieeja, aprīte, šarmēt, mēdiji, (at)mazgāt, sviests

tērzētava, komunikācija, ārkārtējība, pirmsšķietamība, sprādzienbīstams, mēģinājumiedarbināšana. apstiprinātājiestāde, trakumsērgbrīvs, autopavedis, plašsaziņas līdzekļi, elektroniskais surogātpasts, aizmuguriekāpes

autobuss, likumpamatots disciplinārsods, noziedzīgi iegūtu līdzekļu (nelikumīga) legalizācija.

Lai cik lielā mērā trīsdaļīgie salikteņi atvieglotu teikuma sintaktiskās konstrukcijas, tie tomēr latviešu valodā ir pasmagi: *autolopvedis, trakumsērgbrīvs, padomdevējkomiteja, līgumslēdzējiestāde?* Iespējams, darinātāji vairāk domājuši par precizitāti rakstiskā lietojumā, nevis par salikteņu reālo lietojumu runas vidē. Tomēr runas lietojums nebūtu ignorējams gadījumos, kad termins ir plaši lietots.

Vēsturisks atskats

Latvju dainās salikteņi nav īpaši izplatīti, un tie ir visai īsi, gan īsto salikteņu formā, gan saistītajās/stabilajās vārdkopās (kam vēlāk ir tendence kļūt par īstajiem salikteņiem) – *ceļmala, jūrmala, upmala, kājgalis, galvgalis; staļļa puisis, kara kungi, lieli kungi, muižas kungi, tautu meita, vīra māsa, vēja māte, Jāņa bērni, kara vīrs*. To skaidri redzam Artura Ozola „Latviešu tautasdziesmu valoda” (1983: 69–70; 81–82) pētījumos.

Taču latviešu valodas vēsturē redzam periodu, kad ir visai izplatīts perifrastisku skaidrojumu izmantojums – tie tika lietoti daļēji kā jaunievedumu skaidrojums, daļēji kā latviskā atbilde valodā trūkstošu jēdzienu apzīmēšanai: *kamielis – meža zirgs; ķirbis – liels krievabols, turķu ābols; metāls – lietas, kas no zemes top izraktas; infantērija – kājnieku kara spēks; diēta – ēšanas un dzeršanas mērs; kvadrāts – četrstūris ar līdzīgiem sāniem*. Kā redzams, laika gaitā lielākoties ir uzvarējis īsais aizguvums.

Jāņa Endzelīna apcerējumos par salikteņiem (1951) nav īpašu norāžu par to, kas latviešu valodā būtu piemērots vai vēlams, ir tikai pastāvošo modeļu apraksti, taču netieši no pirmā un otrā komponenta/daļas skaidrojuma var secināt, ka trīsdaļīgi salikteņi vispār nav tikuši apsvērti. Sarakstē ar Budula kungu pēc Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcas iznākšanas 1922. gadā Jānis Endzelīns (1979: 129) gan norāda, ka gari aprakstoši apzīmējumi (piemēram, *elpas rīkles vāks*) īsteni nav atzīstami par terminiem, bet drīzāk par definīcijām.

Ir skaidrs, ka dainas un sarunvaloda no vienas puses un terminoloģija no otras puses ir visai atšķirīgas valodas jomas, kur vēlēties un prasīt vienādu vārddarināšanas līdzekļu lietojumu būtu neprātīgi. Taču dainu, latviešu sarunvalodas un arī slenga (Bušs, Erntsone 2006) leksikons vedina domāt, ka īsums, vienkāršība un metaforiskums latviešu valodā ir dabiska, raksturīga, ļoti izplatīta parādība, turklāt arī tautas valodas izjūtai piemītoša. Kā Ernests Blese teicis: „ne atmiņa mums saka, kā mums pareizi jārunā, bet valodas izjūta”; „valodas īpašību un savādību kopzuma, kuras ir dabīgā kārtā izstrādājušās šinī valodā” (Blese 1920: 545). Citur Blese (1940) runā par „tautas valodisko domāšanu”.... „valodas dzīvo spēku”, „valodu un tautas garu”, bet varam arī

to saukt par valodas estētiskajiem principiem, nacionālo savdabību. Tiesa, arī viņš konkrēti nenorāda, kāda tad tā būtu.

Šeit varbūt varētu palīdzēt salīdzinājums ar citām valodām – vācu valodā salikteņi ir raksturīga parādība, veidot trīs un četrkomponentu salikteņus ir norma. Angļu valodai raksturīgas citas īpatnības – salikteņa noteikšanā izmanto tikai semantisko kritēriju. Vai saliktenis rakstīts kopā vai ne, angļu valodā nav svarīgi. Vieni un tie paši salikteņi var tikt rakstīti gan kopā gan atsevišķi, gan ar defisi, piemēram, *timelag*, *time lag*, *time-lag*; *headmaster*, *head master*, *head-master*. Turklāt mainoties vārdšķirai, rakstība var mainīties: *common sense*, *commonsensical*. Kādas ir latviešu valodas īpatnības šai jomā, sevišķi terminoloģijā, nav īsti skaidrs un šo jautājumu būtu nopietni jāapspiež. Iespējams, viens no iemesliem, kāpēc vērojam regulārās nesaprašanās terminoloģijas laukā, ir tieši nepiemērotu modeļu izmantojums un uzspiešana.

Salikteņa garums kā traucējošs faktors

Galu galā jebkurā valodā nopietna kategorija ir ekonomija. Domāju, noteikti būtu jāizvērtē, vai terminam/vārdam paredzēts vairāk rakstisks vai mutisks lietojums, kā arī paredzamais lietojuma biežums. Viens no Tauli (1968: 68–126) pamatprincipiem saka, ka vārda garumam jābūt apgriezti proporcionālam tā lietojuma biežumam – jo biežāk vārds vai termins tiks lietots, jo īsākam tam jābūt.

Lai gan arī latviešu terminoloģijā tiek atzīts, ka "laika gaitā priekšroka dota īsākam termina variantam" (Skujiņa 2005: 129), tomēr darināti lielākoties tiek pagari un gari salikteņi. Inta Freimane grāmatā „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” uzsver, ka termina īsums ir ļoti svarīga problēma, jo valodas praksē tiek pieņemti īsākie varianti (Freimane 1993: 301). Uzsvars liekams uz īsumu, labskanību, izrunas ērtumu. Arī tāda giganta kā Raiņa valodas prakse vairāk virzās uz īsināšanu, lai gan, protams, dzejas valodai ir savas īpatnības.

Tā kā daudzus terminus bieži lieto arī nespeciālisti, sagarinātie veidojumi nereti nonāk sadursmē ar lietotāju vēlmēm un valodas ieradumu. Par to liecina nepieņemtie termini, piemēram, *izprieceļojums* 'kruīzs', *lolojumdzīvnieks*, *skatrakums*, *tiltmaršrutētājs*, kam valodas lietotāji, šķiet, pretojas. Vienlaicīgi valodas kolektīvs visai viegli pieņem ieteiktos īsos terminus, piemēram, *dators*, *ārzona*, *zīmols*, *dzīvotne*. Šeit jāpiezīmē, ka runāju galvenokārt par plaša lietojuma terminoloģiju, kas ir ikdienas leksika. Specifiski, perifēri, vien rakstos izmantojami termini, protams, var būt atšķirīgāki.

Lai arī terminoloģijai ir nopietnas specifiskas iezīmes, tomēr, salīdzinot palielus jaunveidoto vispārlietojamo terminu korpusus (www.termnet.lv) ar neoficiāli izveidojušos neterminoloģisko aizguvumu/jaunveidojumu korpusiem (Rozenvalde 2004), redzam lielas atšķirības. Vārdu un salikteņu garuma ziņā

šīs grupas nedaudz atgādina atšķirības starp dainām un veclatviešu rakstu valodu. Kā grāmatā „Veclatviešu rakstu valoda” norāda Arturs Ozols (1965: 7), pēdējā ...”nepauž latviešu valodas meistarību izteiksmes pareizuma, lokanības un saprotamības ziņā”, tajā trūkst slīpējuma un dzīvības. Un iespējams, tieši šajā apstākļī slēpjas daudzu aizguvumu pievilcība.

Valentīna Skujiņa raksta, ka „vārdu jaunrade nav formāls process. Tas sakņojas konkrētas valodas sistēmā, un jaunu vārdu darināšana notiek pēc noteiktiem strukturāli semantiskiem modeļiem.” (Skujiņa 2005: 69)

Teorētiskā skatījumā tomēr vajadzētu kaut nedaudz ieskicēt latviešu valodai raksturīgākos, pieņemamākos un vēlamākos modeļus, protams, ņemot vērā arī tradīcijas un tendences dažādās sfēras. Informātikas terminoloģijas jomā ir lielāks metaforu īpatsvars, jo tā tiek aizgūta no angļu valodas, jūrniecības leksikā tradicionāli bija daudz aizguvumu, tie tagad tiek dzēsti ar smagām analītiskām konstrukcijām.

Terminradē ir universālas parādības, ko iespējams arī formulēt ISO standartos (ISO 704: 2000), taču katrai valodai ir specifiskas iezīmes. Būtu laiks tādas izstrādāt arī latviešu valodai, turklāt empīriski – pamatojoties uz lietojumu, nevis pamatojoties uz kādiem priekšstatiem un tad iedzenot valodu Prokusta gultā.

Paskatīsimies, kas notiek ar garinātajiem veidojumiem tekstā: *Nosaka stingrākus noziedzīgi iegūtu līdzekļu legalizēšanas novēršanas pasākumus* (Neatkarīgā 26.05.2005). Šķiet lietojot metaforisko formu šāds virsraksts būtu gan saprotamāks, gan vieglāk izlasāms – *Nosaka stingrākus naudas atmazgāšanas novēršanas pasākumus?*

Vēl smagāki veidojas terminiem bagāti tulkojumi: *This box looks at implied volatilities from swaptions*. (ECB Monthly Bulletin. 12. 2005: 28) – *Šis ielikums aplūko mijmaiņas iespēju līgumu implicētā svārstīguma rādītājus*. (ECB mēneša biļetens. 12. 2005: 28); *Term structure of implied forward swap rate volatilities in the euro area and the US*. (ECB Monthly Bulletin. 12. 2005: 28) – *Euro zonas un ASV biržā netirgoto nākotnes mijmaiņas darījumu procentu likmju implicētā svārstīguma rādītāju termiņstrukturā*. (ECB mēneša biļetens. 12. 2005: 28)

Vērtējot valodā notiekošo un piedaloties jaunvārdu veidošanā, vajadzētu izsvērt, kuri varianti ir latviešu valodai atbilstīgāki un lietotājiem parocīgāki. Terminradē tiek izmantots pamatkritēriju kopums (piemēram, atbilstība valodas normām, sistēmiskums, īsums, labskanība, precizitāte, neatkarība no konteksta, viennozīmīgums, caurskatāmība, derivācijas iespējas), taču ir labi zināms, ka tos visus savienot viena jēdziena apzīmēšanai parasti nav iespējams. Tāpēc dažiem principiem jādod priekšroka. Šķiet, latviešu terminoloģijā pēdējā laikā arvien vairāk dominē jēdziena precīzas izteikšanas (caurskatāmības) princips, proti, termins iekļauj arvien vairāk definīcijas elementu, bieži vien

pārvēršoties par saīsinātu vai pat nesaīsinātu definīciju, piemēram: *noziedzīgi iegūtu līdzekļu legalizēšana – money laundering*;

starplikas radīts iekrāsojums – stick mark; neatliekamās medicīniskās palīdzības automobīlis – ambulance (pat vācu valodā īsāks: *Sanitaetswagen*); *žūšanas sprieguma izraisīta deformācija – case hardening; aizsega pārvarēšana ar spēku :: lauzties cauri – crashing through*.

Turklāt vispārlietojamās leksikas jomā šādu terminu lietojums ir nepraktisks un nereāls. Vai izsaucot *ātro palīdzību*, tautas valodā vēl īsāk – *ātros*, prasīsim *neatliekamās medicīniskās palīdzības automobīli*? Domāju, uzvarēs *ambulance* jaunajā nozīmē.

Nesen iznākušajā Angļu-latviešu jūrniecības terminu vārdnīcā (2003) veikts nopietns tīrīšanas darbs, aizguvumi aizstāti ar latviskojumiem, bieži visai gariem un skaidrojošiem. Domājams, ka senie un stabili īsie aizguvumi tādiem jūrniecības ikdienā bieži lietoti jēdzieniem kā *demfers – pietauvošanās trošu spole, deidvuds – dzenvārpstas gultņu caurule* tomēr ir ērtāki.

Līdzīgu ainu vērojam arī sporta terminoloģijā: *peintbols – krāslodīšu šaušanas sacensība*, „*cūcene*” – *nejauša groza gūšana* (www.terment.lv). Turklāt kāpēc termins tiek lietots pēdējās? Vai tiešām to var sajaukt ar sēni?

Līdzīgi sagarināti latviskie ekvivalenti parādās daudziem angļu terminiem: *digipad – pieskārienjūtīgais ekrāns, harvester – koku gāšanas, atzarošanas un sagarumošanas mašīna*. Vai tie ir termini vai definīcijas, kā tos trāpīgi dēvēja Endzelīns?

Palielinot jēdziena precīzas aprakstes kritērija nozīmi, cieš citi terminveides principi, piemēram, īsums, jaunveidojuma fonētiskā un ortogrāfiskā vienkāršība. Latvisko terminu garināšana izraisa paralēlu īso terminu līdzāspastāvēšanu, kas (kā to rāda arī valodas vēsture) visdrīzāk būs aizguvumi, piemēram: *cipot – veikt tilpsaspiedi; (benzīn)tanks – degvielas uzpildes stacija*.

Sarežģījot valodas leksisko sistēmu, uzskatot, ka jaunveidojumos jāieliek visas nozīmes nianšes, mēs gan apgrūtinām saziņu, gan par zemu novērtējam runātāju/klausītāju domāšanas līmeni. Valodas pašattīstības gaita, ko viegli saskatīt, aplūkojot tautā izveidojušos aizguvumu/jaunveidojumu korpusus, rāda, ka lietotājs izvēlas īsumu, vienkāršību, metaforu.

Latvisko atveidi bieži nevajadzīgi sagarina izvairīšanās no metaforām (Načisčione 2006: 105–107), kad vienkārša un izteiksmīga forma tiek upurēta precizitātei un jēdziena izskaidrojošai vārdkopai: *plūsmkarte – operāciju secības shēma, procesa kalendārais grafiks; mūžs – lietošanas ilgums*.

Metaforām ir sava vieta terminoloģijā, jo stingri atdalīt specializēto terminoloģiju no vispārējās valodas nav reāli. Šķiet, latviešu terminoloģijā joprojām tiek ignorētas daudzas nemaz ne jaunas atziņas – ka arī terminoloģijā ņemami vērā semantiski pragmatiskie aspekti (Temmerman 2000; Cabre 2003: 173), ka ne visa terminoloģija ir primāri domāta zinātnieku vajadzībām

(Bejoint 2000; Schaetzen 2004). Tulkojumos terminoloģijas lietojumu var noteikt arī mērķauditorijas īpatnības.

Aizguvumi

Kā nopietnu alternatīvu gariem pašcilmes veidojumiem varētu uzskatīt aizguvumus. Aizguvuma jēdziens ir relatīvs, tas atkarīgs no etimoloģijas zināšanām. Bieži tikai filoloģiski izglītots cilvēks var atšķirt labi asimilētu aizguvumu no pašcilmes vārda. Vēl subjektīvāks un absurdaķis ir paralēlu meklējums citās valodās un vārda tiesību liegums, ja tāda forma vai līdzīgs lietojums (semantiskā kalka gadījumā) atrodas citā valodā, piemēram, jau minētā *atmazgāšana*. Juris Alunāns (1956: 224) pirms simts piecdesmit gadiem teicis, ka „Nav svarīgi, kas latviešiem vārdus dod, bet kā tos dod.” Arī runājot par mūsdienām, var saprast, kāpēc viegli pieņemt daudzus svešvārdus – ne tikai nav jāpiepūlas darināt latvisko ekvivalentu, bet nereti aizgūšanas rezultāts ir vienkāršāks, lietojumā vieglāks radījums, kas atbilst visām latviešu valodas izrunas un rakstības tradīcijām.

Aplūkojot neseno aizguvumu korpusu, ko cilvēki raksturo kā anglismu gūzmu un sērgu, jāatzīst, ka tas ne vienmēr atbilst patiesībai. Pirmkārt, tie ir aizguvumi no citām valodām, kam angļu valoda ir bijusi tikai starpniekvaloda: *čakra, čili, gnoči, gēls, galā, guru, liči, mačo, vudū*.

Otrkārt, ir patiesi angļu izcelsmes vārdi: *čats, čarts, fans, frīks, kaitot, meils, rīmeiks, saits, snowot, tops, zūms*, kas galvenokārt ir sarunvalodas un slenga vārdi, arī dažādu jaunievedumu apzīmējumi.

Treškārt, redzam asimilētos, adaptētos, īsinātos, galvenokārt sarunvalodas angļismus, kas, manuprāt, uzskatāmi rāda latviešu valodas ievirzi: *fīča – feature; kompīs – computer; nīks – nickname; tīnis – teenager*; līdzīgi kā no krievu valodas aizgūtie slengismi *tusiņš – tusovka; bomzīs – bomž; pričene – pričeska*. Visām trim kategorijām visbiežāk raksturīgas īsas formas.

Un vēl ir ceturrtā grupa, kas raksturīgi formāliem tekstiem, un būtībā ir internacionālismi, (daļa jau aizgūta senāk, bet tagad aktivizēti): *kontrindikācijas, kontracepcija, hematoma, politikorektums, nekrofils, pedofils, koeksistēt, komitoloģija, multiplekss, konsens(u)s, sinerģija, paradigma, dihotomija, interoperabilitāte, eksponenciāls, eksogēns, apropiācija*. Uzskatīt šos veidojumus par angļiem nebūtu pareizi, ne pēc to uzbūves, ne izcelsmes. Tie ir tā sauktie neoklasiskie salikteni – patiesi internacionālismi, kuru konkrētās izcelsmes apstākļi un vieta ir ļoti daudzveidīga.

Lielāko daļu plaši lietojamo jaunvārdu (atšķirībā no terminiem) tomēr neveido terminologi vai par valodas kvalitāti nopietni domājoši cilvēki. Vairums jaunvārdu rodas dabiskā tulkošanas vai jaunrades procesā, kas turklāt parasti ir ļoti sasteigts, tāpat šie procesi būtībā nav pilnībā vadāmi, taču tos

daļēji iespējams ietekmēt terminoloģijas jomā un arī vispārlietojamās leksikas jomā, ja valodas lietotāji, tulkotāji pārziņa latviešu valodas normas, tradīcijas un viņiem piemīt laba dzimtās valodas izjūta. Pēdējo iespējams veidot, valodniekiem vienojoties par latviešu valodai raksturīgāko, labi argumentējot savu nostāju un popularizējot to.

Avoti

Angļu-latviešu jūrniecības terminu vārdnīca. Rīga: Latvijas Jūras akadēmija, 2003.
ECB mēneša biļetens. 12. 2005.
ECB Monthly Bulletin. 12. 2005.
ISO 704:2000. <www.iso.ch/iso/en>
Neatkarīgā, 26.5. 2005.
www.termnet.lv

Literatūra

- Alunāns, Juris. 1956. *Izlase*. Rīga.
 Bejoint, Henri; Philippe, Thoiron. (eds). 2000. *Le sens en terminologie*. Travaux du CRTT. Lyon: Presses universitaires de Lyon.
 Blese, Ernests. 1920. Valodniecības priekšmets, viņas uzdevumi, metodes un nozīme. *Izglītības ministrijas mēnešraksts*. 6. Rīga. 543–556.
 Blese, Ernests. 1940. Valoda un tautas gars. *Rīgas latviešu biedrības Zinātņu komitejas rakstu krājums*. 23. 122–245.
 Blinkena, Aina. 1997. Attieksme pret svešvārdiem latviešu literārās valodas vēsturē. *Savai valodai*. Rīga: LZAV. 83–96.
 Bušs, Ojārs; Vineta, Erntsonē. 2006. *Latviešu valodas slenga vārdnīca*. Rīga: Norden AB.
 Cabr, Teresa. 2003. Theories of Terminology. *Terminology* 9:2. 163–199.
 Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
 Endzelīns, Jānis. 1979. *Darbu izlase*. 3. sējums. 1. daļa. Rīga: Zinātne.
 Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
 Načičione, Anita. 2006. Figurative language in Translation: A Cognitive Approach to Metaphorical Terms. *Pragmatic Aspects of Translation*. Ed. A. Veisbergs. Rīga: UL. 102–118.
 Ozols, Arturs. 1965. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
 Ozols, Arturs. 1983. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Zvaigzne.
 Rozenvalde, Inta. 2004. Preses lasītāja svešvārdu vārdnīca. Rīga: Nordik.
 Schaetzen, Caroline de (ed). 2004. *Terminologie et societe*. Paris: La Maison de Dictionnaire.
 Skujiņa, Valentīna. 1999. Terminu modeļi J. Endzefīna caurlūkotajā elektrotehnikas vārdnīcā. *Linguistica Lettica*. 4. 100–109.
 Skujiņa, Valentīna. 2005. Termins – noturīgais un mainīgais. *Valsts Valodas komisija. Raksti*. 1. sējums. Rīga: VVK. 128–135.
 Skujiņa, Valentīna. 2005. Par dažām jaunākajām tendencēm latviešu valodas attīstībā. *Linguistica Lettica*. 14. 66–75.
 Tauli, Valter. 1968. *Introduction to a Theory of Language Planning*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Temmerman, Rita. 2000. *Towards New Ways of Terminological Description. The Sociocognitive Approach*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Andrejs Veisbergs

Sastatāmās valodniecības un tulkošanas nodaļa

Moderno valodu fakultāte

Latvijas Universitāte

Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija

anveis@lanet.lv

SUMMARY

Neologisms and the Direction of Language Development

Andrejs VEISBERGS

One is used to discussing neologisms in Latvian generally when speaking about the past and within the dichotomy of loans versus native neologisms. The former are usually viewed as unwelcome, yet this is only one possible way of looking at neologisms. The author discusses the composition and length of neologisms as an important aspect to be considered and asserts that the Latvian language in general and terminology in particular would benefit from shorter forms that would simplify expression and be easier for use. To this end, semantic transfer (metaphoric usage) could also be successfully used as a word-formation pattern. In terminology, three-component compounds and even longer descriptive phrases, though theoretically more precise and transparent, are too cumbersome for frequent use. Language development (and borrowing) shows that users prefer shorter forms, which are usually loans. The author proposes that Latvian linguists discuss the issue and ascertain the basic and traditional characteristics of the lexical system of Latvian. Diachronic study offers certain clues in this direction.

HRONIKA – CHRONICLE

Konferenz *Baltistik* gestern und heute in Berlin

Die 100. Konferenz des Baltistenkreises zu Berlin e.V. wurde zum Anlaß genommen, eine größere wissenschaftliche Veranstaltung mit dem im Titel genannten Thema am 17. November 2006 in Berlin durchzuführen. Sie fand im Tagungsraum der Botschaft der Republik Litauen in Berlin, Charitéstraße 9, statt. Die Vorbereitung und Durchführung der Tagung erfolgte durch die Leitung des Baltistenkreises zu Berlin e.V. in Zusammenarbeit mit der Botschaft der Republik Litauen in Berlin und dem Ministerium für Bildung und Wissenschaft der Republik Litauen in Vilnius.

Die hundertste Jubiläumskonferenz erklärt sich daraus, dass der Baltistenkreis und seine Vorgängereinrichtung die Kommission zum Studium der balto-slawischen Beziehungen (kurz: Baltistenkommission) im Laufe ihrer mehr als 40 jährigen Tätigkeit auf die beachtliche Zahl von hundert Konferenzen gekommen sind. Zur näheren Erläuterung ist noch zu sagen, dass am 23. September 1963 auf dem V. Internationalen Slawistenkongress in Sofia eine Kommission zum Studium der balto-slawischen Beziehungen beim Internationalen Slawistenkomitee gegründet worden war. Die Initiative dazu war von Balto-Slawisten aus Litauen, Schweden und Polen ausgegangen und auf große internationale Resonanz gestossen. Als ihr erster Vorsitzender wurde Akademiemitglied Prof. Dr. Kostas Korsakas (Vilnius) gewählt. Ich hatte das Glück, als junger Wissenschaftler an dieser Gründungsversammlung teilnehmen zu können. Von der Zusammenkunft ging die Anregung aus, in den einzelnen Ländern nationale Kommissionen zum Studium der balto-slawischen Beziehungen zu schaffen. So kam es am 29. Mai 1964 zur Gründung der Kommission zum Studium der balto-slawischen Beziehungen beim Nationalkomitee der Slawisten der DDR. Als ihr Vorsitzender erwarb sich Prof. Dr. Viktor Falkenhahn grosse Verdienste. Nach mehr als zwanzigjähriger Tätigkeit übergab er am 14. Dezember 1984 den Vorsitz an Prof. Dr. Rainer Eckert, der vorher seit der Schaffung der Kommission als Stellvertretender Vorsitzender gewirkt hatte. Im Zuge der Wiedervereinigung Deutschlands entstand am 14. Dezember 1990 aus der Baltistenkommission der Baltistenkreis zu Berlin, der ab 10. Januar 2003 den Status eines eingetragenen Vereins (e.V.) aufweist. In der über vier Jahrzehnte währenden Arbeit wurden die Vorsitzenden durch die sehr engagierten Vorstandsmitglieder Prof. Dr. Friedhilde Krause, Prof. Dr. Georg Domin, Dr. Elvira Julia Bukevičiūtė, Dr. Gertrud Bense, Dr. Olaf Posingis (verstorben), Leonas Stepanauskas und weitere Kolleginnen und Kollegen unterstützt.

Der Baltistenkreis führt Baltisten und Sympathisanten der Baltistik aus Berlin sowie allen anderen Bundesländern Deutschlands, aus dem Baltikum und anderen Ländern zum Zwecke der kontinuierlichen Pflege und Propagierung der baltischen Sprachen (Litauisch, Lettisch und Altpreußisch), der Literaturen und der Folklore der baltischen Völker zusammen. Einen breiten Raum nimmt das geistig-kulturelle Leben in den baltischen Ländern ein sowie die Pflege der traditionsreichen deutsch-baltischen Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart. Die Hauptform der Öffentlichkeitsarbeit des Baltistenkreises zu Berlin e.V. besteht in der Vorbereitung und Durchführung von jährlich zwei (manchmal waren es auch drei) Konferenzen. Auf diesen Veranstaltungen treten häufig Wissenschaftler und Kulturschaffende aus den baltischen Staaten und aus anderen Ländern auf. Es werden Jubiläen begangen, Berichte über das wissenschaftliche Leben gegeben und aktuelle Fragen der Baltistik erörtert. So ist es gekommen, dass im Verlaufe von über 40 Jahren hundert Konferenzen der Baltistikkommission und des Baltistenkreises durchgeführt worden sind.

Die oben erwähnte Jubiläumskonferenz war dem Thema “Baltistik gestern und heute” gewidmet. In seinem Einführungsreferat “Mehr als 40 Jahre Baltistik im Spiegel des Baltistenkreises zu Berlin” liess der Vorsitzende Prof. Dr. Rainer Eckert die Entwicklung des Baltistenkreises und seiner Vorgängereinrichtung Revue passieren, ging auf die wichtigsten Aktivitäten in der verfloßenen vier Jahrzehnten ein und äusserte sich zu den aktuellen Aufgaben der Gesellschaft. Eine besondere Bereicherung der Konferenz waren die Vorträge der Gäste aus den baltischen Ländern: Frau Dr. Ilga Jansone (Direktorin des Instituts für Lettische Sprache der Universität Lettlands, Riga) referierte über “Die Baltistik in Lettland seit Bielenstein”, während Dr. Artūras Judžentis (Stellvertretender Direktor des Instituts für Litauische Sprache, Vilnius) über “Die Anwendung der Valenztheorie in der litauischen Sprachwissenschaft” sprach. Prof. Dr. emer. Jochen D. Range (Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald) machte Darlegungen über “Die Baltistik im Spiegel der Bretke-Forschung”. Prof. Dr. Wolfgang Hock (Humboldt-Universität Berlin) informierte “Über das Projekt eines altlitauischen etymologischen Wörterbuches”. Prof. Dr. emer. Helmut Schaller (Philipps-Universität Marburg) hatte einen Vortrag über “Die deutsche Baltistik in der Zeit des Nationalsozialismus”. Frau Dr. Elvira-Julia Bukevičiūtė (Humboldt-Universität Berlin) hatte ihr Referat mit “Ein neues Verfahren zur Wiedergabe vokalischer Kürze in der Quandt-Bibel?” überschrieben. Die Literaturwissenschaft vertrat PD Dr. habil. Stephan Kessler (Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald) mit einem Beitrag, der den Titel “Was sieht man durch einen Schleier? / Zu Aspasia Drama < Sidraba šķidrauts>” trug. Dr. Gennadij Wasilewitsch (Bad Lauchstädt) vertrat die Geschichtswissenschaft mit seinem Referat “Litauen – eine

Grossmacht im 14. bis 16. Jahrhundert”. Zu allen Vorträgen fand eine rege Diskussion statt.

Die Konferenz wurde mit einer Rundtischdebatte “Zum gegenwärtigen Stand und den vordringlichen Aufgaben der Baltistik in Deutschland” abgeschlossen. Zu dieser Thematik hielt Dr. Jolanta Guesdon-Vaičiūnaitė (München) das Einführungsreferat. An diesem sehr lebendigen und aufschlussreichen Gespräch nahm ausser den Referenten und einer Reihe von Zuhörern noch als Gast Prof. Dr. Bonifacas Stundžia (Leiter des Lehrstuhls für Allgemeine und Baltische Sprachwissenschaft der Universität Vilnius) teil.

Die Konferenz kann als ein schöner Erfolg gewertet werden. Sie steht in der Tradition der deutschen Konferenzen zur Baltistik zwischen der internationalen Tagung 400 Jahre Litauische Bibel – philologische und theologische Aspekte der Bretke-Forschung des Instituts für Baltistik der Universität Greifswald (Veranstalter: Prof. Dr. Jochen D. Range) vom 16. bis 29. September 2002 und der 7. Baltischen Studienkonferenz in Europa, die vom 8. bis 10. Juni 2007 am Nordost-Institut in Lüneburg stattgefunden hat.

Der Tagungsraum der Litauischen Botschaft in Berlin bot allen Konferenzteilnehmern ein angenehmes Ambiente. Es wurde abgerundet durch die ausgezeichnete Pausenbetreuung und eine litauische Abschlussjause am Schluss der Tagung.

Der Vorstand des Baltistenkreises zu Berlin e.V. dankt sehr herzlich dem Botschafter der Republik Litauen in Deutschland Exzellenz Evaldas Ignatavičius und seinen tüchtigen Mitarbeiterinnen – unter ihnen ganz besonders Frau Danutė Strazdienė – für die gastliche Aufnahme und die grosse Unterstützung bei der Vorbereitung und Durchführung der Konferenz. Unserer besonderer Dank gilt der Frau Ministerin Roma Žakaitienė und Frau Dr. Karina Firkavičiūtė vom Ministerium für Bildung und Wissenschaft der Republik Litauen in Vilnius für die grosszügige finanzielle Unterstützung, die diese gelungene Veranstaltung überhaupt erst möglich machte.

Rainer Eckert

Murtzner Ring 16

D-12681 Berlin, BRD

rainer_eckert@gmx.net

3. letonistu seminārs Kuldīgā 2007. gada 12.–18. augustā

2007. gada pavasarī beidzot tika izsludināts 3. letonistu seminārs. Iespējamā vilcināšanās cita starpā bija saistīta arī ar pārdomām, vai maz tādi letonistu semināri tagad ir vajadzīgi, ņemot vērā faktu, ka priekšgājēji lietuvieši, kuru iniciatīva ņemta vērā, pirms 7 gadiem organizējot pirmo semināru, tieši no lituāņu letonistu semināra organizēšanas ir atteikušies. No otras puses, latviešu valoda ārpus Latvijas tiek pasniegta vairākās vietās un mācīšanas, mācīšanās jautājumi ir sakrājušies, tādēļ, nenoliedzami, satikties ir vērts.

Atsaucoties organizatoru aicinājumam, kas tika izsūtīts uz 13 valstu (ASV, Čehija, Francija, Igaunija, Krievija, Lietuva, Norvēģija, Polija, Somija, Šveice, Ungārija, Vācija, Zviedrija) 22 augstskolām, semināram pieteicās 21 dalībnieks no 10 valstu 14 augstskolām, bet galu galā līdz Rīgai tika un seminārā piedalījās 16 pārstāvji no deviņu valstu 12 augstskolām. Interesi par semināru izrādīja arī Latvijas institūcijas, kurām rūp latviešu valodas mācīšanas jautājumi (piem., LVAVA).

Tā kā divi iepriekšējie semināri bija notikuši Vidzemē, šoreiz par semināra vietu un tematu tika izraudzīta Kurzeme, tās vēsture, valoda un kultūra. 3. letonistu seminārā nolasīt lekcijas tika uzaicināti 10 vieslektori no LU, Liepājas Pedagoģijas akadēmijas, Latvijas Vēstures institūta un Latvijas Mākslas akadēmijas. Kā jau ierasts, seminārā katrs dalībnieks uzstājās ar īsu priekšlasījumu par saviem pētījumiem un/vai pieredzi latviešu valodas mācīšanā. Dažādu augstskolu pārstāvji pastāstīja par mācību programmām, mācību līdzekļiem un ar valodas mācīšanu saistītām problēmām, kā arī projektiem, kas aptver gan baltistiku, gan letonistiku.

Semināra lekciju daļa bija veltīta gan Kurzemes reģionam, gan arī mūsdienai latviešu literatūras un valodas jautājumiem.

Semināra pirmajā dienā dalībniekiem bija iespēja iepazīties ar Kurzemes un Zemgales hercogistes (1561/1562–1795) vēstures peripetijām, spraigo galma dzīvi, apliecinot, ka līdz Kurzemes pievienošanai Krievijai šis reģions bija ļoti svarīga kultūras un vēstures telpa. Kurzeme bija daudznacionāla un multikulturāla: reliģisko piederību noteica muižnieki, lai arī baznīcas bija pārsvarā luteriskas, bet ģimenes – katoliskas, baznīcā gāja visi kopā. Galvenais vietējo iedzīvotāju dalījums bija vāci un nevāci, kur ietilpa arī franči un zviedri. Māri te Jakovļeva (Latvijas Vēstures institūts) pievērsa uzmanību tam, ka Kurzēmē tika ieviests Gregoriāņu kalendārs, tāpēc, piemēram, lasot kādu saraksti un virknējot kopā notikumus, ir jāskatās, kur dokuments ir parakstīts (Kurzēmē vai Vidzemē). Iepazīstoties ar 17. gs. zvērestu tekstu, katrs varēja pārbaudīt savas iemaņas rokrakstu lasīšanā un atšifrēšanā.

Elīta Grosmane (Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts) iepazīstināja ar Jelgavas vizuālo pagātņi, ko tagad var uzzināt tikai no vecajiem attēliem, kas glabājas arhīvos Vācijā un Zviedrijā. Tā kā II Pasaules kara laikā 93% bijušās hercogistes galvaspilsētas gājis bojā, tad tagad ir pat grūti saziņēt vecās Jelgavas kontūras, kas reiz bija attīstījušies ar aristokrātisku vērienu – daudziem parkiem, skulptūrām un dārziem, kas no 18. gs. pieejami publiskai apskatei, pilīm. Šobrīd interesentiem ir pieejams kompaktdisks „Jelgava: Arhitektūras un mākslas virtuālā rekonstrukcija”, kurā apkopoti ap 2500 attēlu: plāni, gravīras, fotogrāfijas, dokumentāli filmu kadri. Kopā ar E. Grosmani bija iespējams veikt virtuālu pastaigu pa pilsētu laikā un telpā, aplūkot uzkrātās mākslas vērtības, iepazīties ar kādreizējiem iedzīvotājiem, noskatīties kadrus par plūdiem Jelgavā.

Jelgavā ritējusi ne tikai spraiģa kultūras dzīve, bet te 1815. gadā tika arī nodibināta Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība, kas aktivizēja zinātnisko domu ne vien Kurzēmē, bet arī plašākā vidē.

Šo kompaktdisku varētu izmantot valsts mācības nodarbībās ārvalstu augstskolās, turklāt autori iecerējuši sagatavot arī versiju vācu valodā.

Pēcpusdienā bija iespējams noklausīties 4 ziņojumus par latviešu valodas stāvokli Eiropas universitātēs. N. Naua iepazīstināja ar iespējām studēt Poznaņā, kur ir lielākā baltistikas nodaļa ārpus Latvijas un kur 7 mācībspēkiem ir doktora grāds. J. Fedorina (Greifsvalde) sniedza pārskatu par Vācijas universitātēm Minsterē, Erlangenē un Greifsvaldē, bet I. Vasiljeva pastāstīja par Ungāriju, kur latviešu valodu var studēt Dāniela Beržeņi augstskolā Sombathejā un Lorānda Eteša universitātē Budapeštā. A. Andronovs stāstīja, ka Krievijā pēdējo divu gadu laikā publicēti nozīmīgi pētījumi par latviešu valodu, kā arī pieminēja aizsaulē aizgājušos pētniekus V. Toporovu un A. Ņepokupņiju. Baltistikas nodaļas vadītājs sīkāk informēja par Sanktpēterburgas Valsts universitāti, kur bakalaura un maģistra studiju programmā ir iespējams apgūt latviešu valodu un kur notiek aktīva pētniecība dažādās jomās – gan baltistikas materiālu apzināšana Pēterburgas bibliotēkās un arhīvos, gan Latgales izceļotāju likteņi Krievijā.

Semināra dalībnieki uzreiz iezīmēja arī galvenās problēmas, ar ko saskaras latviešu valodas lektori ārzemēs: vārdnīcu trūkums (kā arī nepietiekama informācija par latviešu valodas gramatiku un semantiku, jo pārsvarā informācija ir tikai par svešvalodu, nevis latviešu valodu), nepietiekošs mācību līdzekļu daudzums, kā arī grūtības latviešu valodas lektoru piesaistē no Latvijas. Turklāt visi uzsvēra arī faktu, ka strauji samazinās studentu skaits augstskolās vispār, tādējādi arī latviešu valodas zinātāju vairāk nekļūs.

Nākamās semināra dienas rīta puse bija Liepājas Pedagoģijas akadēmijas profesoru Benitas Laumanes un Ievas Ozolas pārziņā, kas stāstīja par Kurzemes novada valodu, īpašu uzmanību pievēršot Dienvidkurzemes ekspedīciju

materiālu vākumam un informējot, ka tiek kārtots krājums „Piejūras izlokšņu teksti”, kas dienas gaismu ieraudzīs 2008. gadā. Taču tagad profesores atveda citas liepājnieku izdotās grāmatas, kas aizceļoja uz universitāšu bibliotēkām. Interesanti bija iepazīties ar novada daļījumu pēc tautastēriem, kur īpaši tiek izcelts suitu apgabala kultūrvēsturiskais konteksts, kā arī uzzināt, kā latviešu literārajā valodā ir ienākuši lībiešu vārdi, kas izskauduši baltu vārdus, kuri tagad kļuvuši par apvidvārdiem (piem., aizguvumam no lībiešu valodas *selga* ‘vieta tālu jūrā’ Kurzemes izlokšnēs ir savs vārds, tāpat arī lībisma *vimba* vietā Kurzemes izlokšnēs sastopams vārds *zebris*).

I. Ozola uzsvēra – grāmatas rada iespaidu, ka Lejaskurzeme ir visu arhaismu klēts, taču senākās formas patiešām ir saglabājušās perifērijā. Tāpat pētniece norādīja uz valodas izmaiņām laika gaitā: formas, kas XX gs. sāk. tika stingri šķirtas, tagad tiek fiksētas kā paralēlformas (piem., *ā*-celma verbēm *-ām* un *-am* dsk. l. pers.). Tāpat tika pievērsta uzmanība faktam, ka daudzu izlokšņu sistēma vispār nav apgūta, tāpēc vajadzētu apdomāti lietot frāzi *šai izlokšnei ir ļoti raksturīgi*.

Semināra dalībnieki uzsvēra nepieciešamību dialektoloģijas vajadzībām izstrādāt fontus, kurus pēc tam varētu lietot visas izdevniecības, kas publicē dialektoloģijas tekstus. Tika ieteikts sadarboties ar Lietuviešu valsts valodas aģentūru, ar kuras atbalstu ir izstrādāts īpašs fonts „Palemonas”.

Pēcpusdienā uzstājās semināra dalībnieki, aplūkojot atsevišķus latviešu valodas pētniecības aspektus. A. Daugaviete (Sanktpēterburga) pievērsās lībis-ko izlokšņu pārgarās zilbes raksturojumam salīdzinājumā ar kaimiņvalodu parādībām, bet I. Seržants (Rīga–Ķelne) apstājās pie vārda *ceļš* etimoloģijas, aicinot kritiski pārskatīt K. Karuļa latviešu valodas etimoloģijas vārdnīcu, kurā ir labi sagrupētas lemmas, ir izsmeļošas bibliogrāfiskās norādes, bet kas tomēr nepiedāvā labu materiālu indoeiropiešiem, jo tur nav ietverts no komparatīvistikas viedokļa labākais etimoloģijas skaidrojums.

Saistoši bija J. Fedorinas vērojumi par latviešu valodas mācīšanu vācu studentiem, uzsverot, ka nepieciešamas ir grāmatas augstāka līmeņa studentiem, trūkst gramatikas vingrinājumu ar komentāriem, kā arī materiālu (intervijas, adaptēti teksti), kurus vajadzētu papildināt ar komentāriem par gramatikas jautājumiem, valodas kultūras jautājumiem. Studenti apgūst arī valsts mācību, kur tiek aplūkoti Latvijas vēstures, kultūras un sabiedrības jautājumi, tāpēc ļoti nepieciešami arī papildu vizuālie materiāli.

2. letonistu seminārā N. Naua un I. Klēvere-Velhli informēja par ieceri sagatavot mācību grāmatu, kas domāta ārzemju augstskolu studentiem vienam mācību gadam, bet šogad N. Naua jau informēja par jauno mācību grāmatu, kas top ar VVA atbalstu un ko rudenī izmantos Poznaņas studenti. Projektā piedalījās arī P. Grabļūns, T. Navicka un J. Hojnicka.

Vakara spraigajā diskusijā, kuru vadīja N. Naua, tika turpināta rīta lekciju tematika, spriežot par dialektu nākotni: vai pēc 50 gadiem valodnieki vēl varēs rīkot ekspedīcijas un vai ir jābūt dialekta literārajai normai. Iepazīstinot ar valodas variantu nozīmi Baltijas valstīs, N. Naua jautāja, kāpēc Latvijā valsts līmenī dialektiem tiek pievērsta mazāka vērība nekā kaimiņos – Igaunijā un Lietuvā un vai Valsts valodas komisijai ir jā rūpējas par dialektiem. B. Laumane izvirzīja jautājumu par dzimtās izlokšnes mācīšanu skolās – vai tas skolai būtu papildu apgrūtinājums. I. Ozola uzsvēra, ka derētu pozitīva attieksme pret izlokšnēm, jo tā ir daļa no kultūrvēsturiskā mantojuma. Nivelējoties literārās valodas daudzveidībai, skolā tiek akcentēta literārās valodas mācīšana, bet izlokšnes tiek pozicionētas kā nepareizas. Domājot par dialektu nākotni, N. Naua pastāstīja, ka Vācijā izmirst dialekti, kas rada nepatīkamu pārsteigumu valodnieku vidū, savukārt B. Laumane mierināja, ka Latvijā vēl vismaz 10 gadus varēs rīkot ekspedīcijas, taču tas, protams, ir atkarīgs no tā, vai laukos vēl būs iedzīvotāji. Diskusijas secinājumi bija tādi, ka valodas dialekti tik un tā izmirs, bet vēl ir, ko aprakstīt un citiem mācīt, tāpēc darāmā pietiks.

Trešā semināra diena pagāja kultūrvēsturiskā fonā. Māra Grudule (LU) iepazīstināja ar 17. gs. dzeju, norādot, ka šī laika vēsturiskais un literārais konteksts ir vācu tradīcijas spogulis. Klausītāji iepazīnās ar K. Fīrekera, G. Mančēla, N. F. Hesperes, G. Remlinga, B. V. Bīnemaņa, J. Višmaņa rindām. Pretēji uzskatam, ka pirmās stingrās strofas mēs lasām vien 19. gs. J. Alunāna daiļradē, M. Grudule norādīja, ka šīs dzejas formas rodam jau 17. gs. dzejā.

Zanes Gailītes (Liepājas Pedagoģijas akadēmija) stāstījums par kultūras un mūzikas dzīvi Kurzemē tika papildināts arī ar 17. gs. mūzikas skaņām, kas sniedza pārsteidzošu un patīkamu baudījumu. Pretēji iepriekšējā priekšlasījumā dzirdētajam, ka 17. gs. vēl nevar runāt par atšķirīgām literārām tradīcijām Vidzemē un Kurzemē, mūzikas dzīve šajos novados ir atšķirīga, jo Kurzemes hercogistē mūzika ir kā greznuma rota. Kad 16. gs. beigās tiek sakārtotas baznīcas un skolu lietas, pieaug mūzikas un muzikantu loma. Skaista mūzika kļūst par pašmērķi.

Z. Gailīte informēja arī par to, ka pavisam nesen Liepājā ir pieejamas Kurzemes jezuītu bibliotēkas grāmatas un notis. Šī ziņa semināristos izsauca gaviļu saucienus un spārvoja jaunām idejām. Vispirms jāsakārto bibliogrāfiskais rādītājs, lai noskaidrotu, kādas grāmatas paglābušās pilsētā, kurā piedzimis vējš.

Šāds ieskats dzejā un mūzikā bija ļoti lietderīgs, jauno informāciju var izmantot arī vēlākās nodarbībās ar studentiem, jo visbiežāk augstskolās tiek pasniegta ne tikai latviešu valoda, bet arī valsts mācība, pārskats par literatūras vēsturi.

17. gs. literārās darbības apliecinājumi – padomu grāmatu rakstīšana un garīgu dziesmu tulkojumi latviešu valodā – tika aplūkoti pēcpusdienas

priekšlasījumā par Suntažu mācītāja S. Gūberta darbību (E. Andronova). Pēcpusdienā semināra dalībnieki apmeklēja Kuldīgas muzeju un izstaigāja pilsētas ievērojamākās apskates vietas.

Kā ierasts letonistu semināros, arī šogad viena diena tika veltīta jaunākajai latviešu literatūrai. Ar prozas tendencēm iepazīstināja Ilze Sperga (LU), ar dzeju Marta Dziļuma (LU). Pēcpusdiena pārauga diskusijā, ko vadīja M. Dziļuma, bijusī Latvijas literatūras centra direktore. Jautājumi bira kā no pārpilnības raga: ar kādiem latviešu literatūras darbiem ir vērts iepazīstināt studentus ārvalstīs, cik populāri ir latviešu literatūras tulkojumi, kā tulkojums nokļūst līdz lasītājam. Izskanēja aicinājums vairāk ieinteresēt studentus un iesaistīt viņus latviešu autoru tulkošanā. Pieredzē dalījās A. Menanto (H. Menantaud), kas tulkojis Ingas Ābeles stāstus franču valodā, uzdodot jautājumu, kā tulkot to, ko īsti nesaprot. Kā piemērs tika minēts G. Grīnbergas jautājums, ko nozīmē jēdziens *mīlestības gadi*, vai tie ir kvantitatīvie vai kvalitatīvie gadi. No tā ir atkarīgs artikuls franču valodā. A. Grasis norādīja, ka jātulko ne vien latviešu, bet arī latgaliešu literatūra.

Semināra dalībnieki iepazīstināja ar mūsdienu latviešu valodas pētījumiem, izmantojot situāciju semantiku (G. Nešpore un B. Saulīte) un kognitīvās gramatikas iespējas (S. Bergs-Ulsens, Oslo). Citi ziņojumi turpināja jau aizsākto pārskatu par latviešu valodu pasaules universitātēs – Vašingtonas universitātē Sietlā (I. Grīnberga), kur 14 gadu laikā latviešu valodu ir apguvuši ap 200 studentu. Latviešu valodas lektorātam ASV ir arī pozitīvs rezultāts, jo palielinājusies interese par latviešu koru mūziku, šobrīd tiek veidota latviešu mūzikas kolekcija, tiek uzkrātas arī latviešu grāmatas, kā arī ar VVA atbalstu top latviešu filmu videotēka. Tas patiesi apstiprina faktu, ka latviešu valodas pasniedzējs ārpus Latvijas ir vienlaikus arī Latvijas tēla popularizētājs. Un ļoti daudz ir atkarīgs no pasniedzēja personības un personiskajiem kontaktiem.

Par jaunumiem Nacionālajā austrumu un civilizāciju institūtā Parīzē ziņoja A. Menanto, informējot, ka no 2007./2008. g. varēs iegūt bakalaura grādu latviešu valodā. M. Dziļuma pastāstīja par Prāgu, kur LR IZM finansē latviešu valodas lektorātu. Seminārā bija pārstāvētas divas augstskolas, kur šobrīd diemžēl latviešu valodu vairs nepasniedz, jo universitāšu finansējuma modelis neatbalsta programmas ar nelielu studentu skaitu. S. Bergs-Ulsens pastāstīja, ka Oslo pēdējais latviešu valodas eksāmens tika kārtots 2000. g., bet Bonnā, kur latviešu valodas pasniegšanas tradīcijai ir vairāk nekā 70 gadu, šogad to nepasniegs, par to informēja A. Grasis. Tomēr ne visur latviešu valodas stundu skaits tiek samazināts vai vispār pārtraukts, kā labs piemērs tika minēta Poznaņa, kur agrāk latviešu valoda bija tikai lietuviešu valodas specialitātes studentiem vienu reizi nedēļā, bet tagad ir iespējams studēt latviešu filoloģiju (P. Grabļūns). M. Dziļuma norādīja, ka trūkst pētījuma, kā tiek mācīta

latviešu valoda ārpus Latvijas, tāpēc apsveicams ir VVA atbalstītais projekts, ko šobrīd veic LU Moderno valodu fakultātes speciālisti.

Semināra pēdējā darba dienā uzmanības centrā bija valodas politika ES un Latvijā. Ina Druviete (LU) norādīja, ka latviešu valodas kā otrās valodas prasme pieaug, tikai 8–12% nacionālo minoritāšu pārstāvju Latvijā atzīst, ka latviešu valodu neprot. Tomēr realitātē ir jāsecina, ka daudzi valodu prot, bet nelieto, valodai ir zems vitalitātes indekss. Ir jābūt institūcijām, kas nostiprina latviešu valodas pozīciju citu valodu vidū un kas gādā par valsts valodas politikas izpildi. Seminārā piedalījās arī semināra atbalstītājs – Valsts valodas aģentūra, kuras direktors Jānis Valdmanis stāstīja par iecerēm un darbību, lai veicinātu sadarbību ar ārzemju augstskolām, t. i., projektu konkursu izsludināšana, grāmatu sūtīšana bibliotēkām, lektoru atbalsts darbam ārpus Latvijas, semināru organizēšana. Tagad VVA ir pilnvaras sadarboties ar ārzemju augstskolām un institūcijām. Par valsts valodas stratēģiju Latvijā pastāstīja LR IZM Valsts valodas politikas departamenta direktora vietniece Zaiga Sneibe.

Aija Priedīte dalījās pārdomās par mūsdienu latviešu valodu interneta vidē un informēja par projektu, kuru veica LU Filoloģijas fakultāte. Projekta mājas lapā (www.lu.lv/filol/valoda) ir savākti arī spēkā esošie normatīvie akti par latviešu valodas lietojumu, tas varētu noderēt arī studiju programmās. Vēl semināra dalībniekiem bija iespēja uzzināt par ES Leonardo projektu izstrādāt interneta mācību līdzekļus, kas atvieglotu valodas mācīšanu. Bez Latvijas, kuru projektā pārstāv LVAVA un ICD Rīga, piedalās arī Bulgārijas, Itālijas, Anglijas un Vācijas partneri. Projekta mājas lapa ir www.altsolem.net.

Pēcpusdienas dalībnieku priekšlasījumi bija veltīti latviešu valodas mācīšanai. P. Grablūns iepazīstināja ar galvenajām problēmām, ar ko saskaras lietuviešu filoloģijas studenti Poznaņā, kā arī uzsvēra, ka nepieciešama latviešu-poļu un latviešu-lietuviešu sastatāmā gramatika. A. Daugaviete un A. Rabinoviča (Sanktpēterburga) pastāstīja par latviešu valodas mācīšanu Lietuvas pierobežā – Ģermanišķos, kur notika Kauņas VDU rīkotā starptautiskā nometne, kas vienlaicīgi noritēja gan Lietuvā, gan Latvijā – Skaistkalnē. Nometnes rīkošanai bija ideāli apstākļi, jo pierobežas iedzīvotāji runā abās valodās.

Pieredzē par Sibīrijas latgaliešu valodas prasmes līmeņiem dalījās I. Sperga un G. Nešpore, bet par dzimtās valodas un kultūras mācīšanu Sibīrijas apstākļos stāstīja A. Andronovs, izvirzot jautājumu, vai ir iespējama un vajadzīga latgaliešu literārās valodas vārdnīca.

Semināra laikā bija iespējams noskatīties dokumentālās filmas „Vai viegli būt jaunam?” un „Vai viegli būt ... pēc 20 gadiem”. Diskusijā sakarus šās galvas varēja atvēsināt Nabes ezerā, kuru daži semināristi atzina par labu esam. Baudot vietējās apkārtnes priekšrocības, dalībnieki vai nu devās garās pastaigās, atgriežoties ar kārtīgu brūkleņu un gailēnu klēpi, vai arī izmēģināja spēkus badmintonā. Semināra pēdējā dienā interesenti iepazīs ar Ēdoles

pili, Jūrkalni un Ventspili, pamērcēja kājas Baltijas jūrā, priecēja acis ar skatu no 1879. g. celtās Užavas bākas, nobaudīja maltīti Livonijas ordeņa pilī.

Apspriežot letonistu semināra turpmāko formu un saturu, uzsverot, ka jāpiesaista jauni cilvēki – gan mazāk zināmie latviešu valodas lektori, gan arī doktorantūras studenti, tika nolemts tikties 2009. gadā Latgalē.

Semināra laikā tika apspriestas anketēšanas iespējas, lai apzinātu tās augstskolas un pētniecības institūtus, kuros aktīvi nodarbojas ar letonistiku. Šī informācija ļautu nākotnē paplašināt semināra dalībnieku loku, kā arī noskaidrot, kāds atbalsts letonistiem ir nepieciešams visvairāk. Balstoties uz lietuviešu kolēģu pieredzi, tika sastādītas anketas, kas rudenī tika izsūtītas. Saņemtās anketas ļauj precizēt konkrētas lietas un ieskicēt risināmos uzdevumus.

Izsūtot 42 anketas uz 13 valstīm un vēršoties pie šobrīd aktīvajiem letonistiem, atpakaļ saņemtas 20 atbildes no 7 valstu respondentiem: no Čehijas (Prāgas Kārļa universitātes), Krievijas (Sanktpēterburgas Valsts universitātes), Lietuvas (Viļņas, Šauļu universitātes, vēlāk arī Klaipēdas Universitātes), Norvēģijas (Oslo Universitātes), Polijas (Poznaņas Adama Mickeviča universitātes), Somijas (Helsinki Universitātes), Vācijas (E. M. Arnta universitātes Baltistikas institūta Greifsvaldē, Ķelnes Valodniecības institūta, Konstances Universitātes, saņemta neliela informācija arī par J. Gūtenberga universitāti Maincā) un Ungārijas (Lorānda Etvēša universitātes Budapeštā un Dāniela Beržeņi augstskolas Sombathejā). Lai arī anketas nesniedz informāciju par latviešu valodas stāvokli ASV, Anglijas, Austrālijas, Austrijas, Francijas, Igaunijas, Šveices un Zviedrijas augstskolās, tās ļauj izdarīt galvenos secinājumus par letonikas centru aktivitātēm un problēmām.

Nieidziļinoties detalizētā anketu analizē, ir jāuzsver galvenās vajadzības, kuras daļēji varētu atrisināt arī mērķtiecīga VVA darbības programma. Minētie punkti lielā mērā norāda to, kādas darbības jomas gaida aktīvu valodnieku darbu.

1. Daiļliteratūra un speciālā literatūra, apraksti par Latviju un latviešu valodu svešvalodās. Lielākā daļa respondentu norāda, ka trūkst labu latviešu valodas mācību līdzekļu un latviešu valodas aprakstu svešvalodās. Nepietiek labu latviešu valodas vārdnīcu, kuru mērķauditorija būtu cittautieši, kas mācās latviešu valodu (t. i., vārdnīcas ar pietiekošu gramatisko informāciju šķirkļos, piem., apjomīgas latviešu-krievu valodas vārdnīcas). Nepieciešami jauni leksikogrāfiskie izdevumi, jo trūkst apjomīgu divvalodu vārdnīcu (piem., latviešu-somu), sarunvalodas vārdnīcu. Pasniedzējiem un studentiem noderētu dažādas vārdnīcas kompaktdiskos.

2. Audio un video materiāli. Tā kā latviešu valodu mācās dažādu tautību studenti, kuru dzimtās valodas fonētika ir atšķirīga no latviešu valodas un kuru pamatspecialitāte ne vienmēr ir saistīta ar filoloģiju, ļoti svarīgi ir audio un video materiāli. Vēlams, lai mācību grāmatām tiktu pievienoti arī tekstu

audio ieraksti. Par paraugu minot, piemēram, radio *Deutsche Welle* mājas lapu (<http://www.dw-world.de> – Deutschkurse), ir saņemts ieteikums piesaistīt Latvijas Radio un Latvijas Televīziju, kas savās mājas lapās varētu ievietot interesantāko interviju vai raidījumu tekstus, papildinot tos ar uzdevumiem, skaidrojot vārdus un izteicienus. Audio materiāli būtu noderīgi arī latviešu dialektoloģijas kursā.

Trūkst izglītojošu filmu par Latviju, Latvijas novadiem, latviešu rakstniekiem un māksliniekiem. Letonikas centriem īpaši noderīgas būtu filmas ar subtrietiem latviešu valodā.

3. Mācību līdzekļi, jo īpaši augstākajam valodas līmenim. Lielākā problēma ir tā, ka nav vienas grāmatas vai komplekta, ar ko pietiktu vienam kursam. Vairums nodarbībās izmantoto grāmatu paredzētas pašmācībai un nav piemērotas darbam grupās. Nepietiek gan kompaktu un labu mācību līdzekļu pamatzināšanu iegūšanai plašam interesentu lokam (piem., kā „Langenscheidt” īsie valodu kursi), gan tieši filoloģijas specialitātes studentiem paredzēto mācību līdzekļu. Tāpat trūkst mācību līdzekļu augstākajam latviešu valodas līmenim, trūkst vingrinājumu leksikas bagātināšanai, kā arī mācību līdzekļu rakstīšanas un klausīšanās prasmes attīstībai. Domājams, ka varētu izveidot komentētu interviju, laikrakstu rakstu, daiļliteratūras tekstu fragmentu krājumu(s) ar komentāriem par sarežģītākiem gramatikas tematiem un leksikas lietojuma niansēm.

Visi latviešu valodas pasniedzēji izmanto vairākus mācību līdzekļus vienlaicīgi, kombinējot tos un papildinot arī ar pašu izstrādātiem materiāliem.

Mācību līdzekļu izvēli nosaka vairāki faktori: pirmkārt, kādi izdevumi ir pieejami attiecīgās valsts valodā (piem., Vācijā izmanto A. Priedītes un A. Ludena grāmatu „Lettisch intensiv!” (Hamburg, 1992) un B. Forsmana „Lettische Grammatik” (Dettelbach, 2001), Ungārijā tiek izmantota A. Lachazi un D. Nītiņas grāmata „Lett nyelvkönyv” (Budapest: Osiris, 1998), Lietuvā – J. Kabelkas „Latvių kalba” (Vilnius: Mokslas, 1987) un A. Butkus un A. Saraka „Lietuvių – latvių kalbų vadovas / Lietuvių – latviešu ceļvedis” (Kauņas, 1987), Zviedrijā izdoto V. Lasmanes mācību grāmata „Lärobok i lettiska” (Lettiska Centralrådet i Sverige, 1980) izmantoja arī Norvēģijā u. c.). Otrkārt, kādi mācību līdzekļi pieejami angļu valodā (aktīvi tiek izmantota A. Šalmes un P. Ūdra „Do it in Latvian!”, bet minēta arī A. Svarinskas „Latviešu valoda. Mācību kurss 25 nodarbībām”, „Teach Yourself Latvian”, V. Lasmanes „A Course in Modern Latvian. Latviešu valodas mācība angļu valodas pratējiem” (Amerikas Latviešu apvienība, 1985), T. G. Fennela, H. Gelsena „A Grammar of Modern Latvian”. Volume 1. (Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York, 1980) un M. Kristofera „Colloquial Latvian. The Complete Course for Beginners” (Routledge, London 1996)). Treškārt, kādus mācību līdzekļus var izmantot kopā ar skaņu ierakstiem (piem., A. Šalmes un P. Ūdra „Dialogs” ar

audio ierakstiem, audiokurss „Mācīsimies latviešu valodu”, D. Markus „Latviešu valodas fonētika. Ievadkurss”, „Palīgā!” darba burtnīca (1. un 2. līmenis) ar audio un video ierakstiem) un daži citi.

Aktīvi tiek izmantoti arī pēdējos gados Latvijā iznākušie materiāli: N. Nauas „Komunikatīvā gramatika”, N. Nauas „Komunikatīvās gramatikas vingrinājumi” (1., 2. un 3. burtnīca), L. Lieģenieces „Латышский язык для всех”, „Palīgā!” mācībgrāmata pieaugušajiem (1. un 2. līmenis).

4. Jāveicina un jāatbalsta jaunu darbu izstrāde un publicēšana, to aprīte. Papildus esošajiem mācību līdzekļiem visi latviešu valodas pasniedzēji paši gatavo materiālus, dažiem mācīblīdzekļiem izstrādāts rokrakstā (piem., L. Balodei). Būtu jāveicina jaunu latviešu valodas apguves līdzekļu izveide un publicēšana. Šobrīd tiek rakstītas vai sagatavotas publicēšanai šādas mācību grāmatas: P. Štolls, I. Grīnberga „Latviešu valoda čehiem un sarunvārdnīca” (ar VVA finansējumu), N. Naua, I. Klēvere-Velhi „Latviešu valodas mācību līdzekļu komplekts filoloģijas studentiem” (ar VVA finansējumu).

Lielākā daļa respondentu būtu ar mieru apmainīties ar sagatavotajiem materiāliem. Ir pozitīva pieredze, kad kāda grāmata tiek tulkota citā valodā, piem., A. Lachazi un D. Nītiņas sarakstītā latviešu valodas mācību grāmata ungāriem tika tulkota un 2005. gadā saīsinātā veidā izdota krievu valodā (Материалы к курсу латышского языка. Д. Нитиня, А. Лацхази. Тексты и упражнения. Санкт-Петербург, 2005), tagad to izmanto Krievijā, Latvijā un Ungārijā.

Ja būtu ieinteresētība un finansiāls atbalsts, šobrīd varētu sagatavot izdošanai (vai pārtulkot citā valodā), piem., latviešu valodas gramatikas apcerējumu, kas iekļauts „Latviešu-krievu vārdnīcas materiālos” (Андронов А. В. Материалы для латышско-русского словаря. Около 9 000 слов в основной части. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2002), kā arī nelielu latviešu gramatikas pārskatu, kas sarakstīts norvēģu valodā.

5. Valodas resursi (arī kompaktdiska formātā). Latviešu valodas pētnieki atzīst, ka trūkst gan mūsdienu latviešu un latgaliešu valodas korpusa, gan veclatviešu tekstu, gan, protams, mūsdienu latviešu valodas gramatikas. Problemātiski ir iegūt Latvijā izdotus izdevumus, kas nav pieejami citu valstu bibliotēkās, bet ir saistīti ar viņu pētījumu interesēm (piem., 20.–30. g. izdevumi par latviešu izloksnēm („Filologu biedrības raksti”, „Ceļi”).

Lai gan tiek izmantoti internetā ievietotie latviešu valodas resursi, piem., LU MII Mākslīgā intelekta laboratorijas resurspunkts www.ailab.lv, tiek norādīts, ka ne visi var izmantot šos valodas resursus. Izskan ieteikums sagatavot kompaktdiska formātā ērtākai lietošanai, piem., Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcas elektronisko versiju, kas pieejama tīmeklī www.ailab.lv/mev.

6. Latviešu valodas atbalsts informācijas tehnoloģijām. Kā paraugu minot Lietuvas kolēģu izveidoto burtu kopu „Palemonas”, izskan ieteikums izstrādāt universālu burtu kopu datoram latviešu izloksņu transkripcijai, kas iekļautu visus letonistiem vajadzīgos simbolus. Tas noderētu arī, piem., latviešu valodas seno tekstu precīzai atspoguļošanai.

Domājams, ka vairākās valstīs būtu nepieciešams arī latviešu valodas nodrošinājums datorlietotājiem (piem., Tildes „Birojs” ar pareizrakstības pārbaudītāju u. c. funkcijām).

7. Informācijas aprīte. No Latvijas puses letonisti vēlētos saņemt vairāk informācijas par konferencēm, jauniem izdevumiem un valodniecības žurnāliem. Šobrīd nav vienotas sistēmas, kā izplatīt dažāda veida informāciju, viss ir balstīts uz personiskajiem kontaktiem un atkarīgs no pašu ieinteresētības. Protams, ka visiem citvalstu letonistiem ir kontakti ar kolēģiem Latvijā, daži apmeklē arī letonistu semināru, kur iespējams iepazīties ar Latvijas un ārvalstu kolēģiem.

8. Finansiāls atbalsts latviešu valodas pasniedzējiem. Lai gan par latviešu valodas lektoru rūpējas katras valsts augstskola, kas viņu uzņem, respondenti min, ka Latvijas valstij būtu nepieciešams papildus atbalstīt latviešu valodas pasniedzējus ārzemēs. Kā paraugs tiek minēts Katalonijas un Baleāru valdības dibinātais Ramona Lulla institūts, Somijas, Francijas, Spānijas u. c. valstu attiecīgās izglītības institūcijas, kas sniedz finansiālu atbalstu lektoriem ārzemēs. Pozitīva pieredze šajā ziņā ir Prāgas Kārļa universitātei, kur, pateicoties Valsts valodas aģentūras atbalstam, 2007. gada 1. oktobrī tika atklāts latviešu valodas lektorāts un VVA finansēs latviešu lektori Violu Annu Bīriņu, bet Kārļa universitātes Filozofijas fakultāte turpinās finansēt čehu pasniedzēju. Turklāt gandrīz katru gadu čehu studenti mācās Latvijas Universitātē. Latviešu valodas un literatūras studijas Prāgā būtiski atbalsta arī LR Izglītības un zinātnes ministrija (pamatojoties uz līgumu ar ČR Izglītības, jaunatnes un sporta ministriju), Latvijas Universitāte (pamatojoties uz līgumu ar Kārļa universitāti), kā arī Latvijas vēstniecība Prāgā un citi. Tas ir lielisks starpvalstu sadarbības līgumu pozitīvu rezultātu piemērs. Jāuzsver, ka kaimiņvalstu – Igaunijas un Lietuvas – atbalsts ārzemju augstskolās ir visnotaļ pamanāms un labi organizēts.

Latvijas valsts palīdzība nepieciešama arī cilvēkresursu nodrošināšanā – šodien atrast latviešu valodas lektorus darbam ārzemēs nebūt nav tik vienkāršs uzdevums.

9. Stažēšanās iespējas un atbalsts studentu apmaiņas, dialektoloģijas un folkloras ekspedīciju organizēšanā. Lai pilnveidotu mācībbspēku kvalifikāciju, vajadzētu rīkot tālākizglītības kursus (arī tālmācībā) un izstrādāt metodiskos līdzekļus latviešu valodas kā svešvalodas pasniegšanā. Noderētu arī papildu stažēšanās iespējas latviešu valodas pasniedzējiem un pētniekiem, kā arī organizatorisks

atbalsts studentu ekspedīciju organizēšanā. Tāpat respondenti min nepieciešamību atbalstīt vieslektoru un rakstnieku vizītes viņu augstskolās.

10. Atvieglota Latvijas vīzas saņemšana. Nav daudz tādu letonistu, kuriem ir vajadzīga Latvijas vīza iebraukšanai valstī, un tieši tādēļ tiem, kam tā tomēr nepieciešama, varētu atvieglot vīzas saņemšanas kārtību, ierodoties uz konferencēm, praksi vai stažēšanos, vai pat nodrošināt to bezmaksas piešķiršanu.

11. Latviešu valodas kabinetu atvēršana. Lielāki finanšu līdzekļi būtu nepieciešami „latviešu telpas” izveidei universitātēs, kur studenti un pasniedzēji varētu lasīt latviešu avīzes, izmantot internetu, klausīties mūzikas ierakstus, noskatīties filmas, rīkot pasākumus, izstādes, tikšanās ar viesiem no Latvijas, kur būtu iekārtota bibliotēka, kur varētu rīkot tieši latviešu valodas nodarbības. Šādas telpas vai kabineta iekārtošanai nepieciešams arī tehniskais aprīkojums, kuru ne visas universitātes var atļauties. Arī te būtu noderīgs Latvijas valsts atbalsts.

Kā priecīga ziņa jāmin fakts, ka 2008. gada 28. martā Viļņas universitātē svinīgi atklās Letonikas kabinetu. Kabineta un bibliotēkas izveidi finansiāli atbalsta Latvijas Republikas vēstniecība Lietuvā un Latvijas Valsts valodas aģentūra.

Šo anketu apkopojums 2007. gada novembrī tika iesniegts VVA, bet pašas anketas pārsūtītas A. Šalmem (LU Moderno valodu fakultātes Sastatāmās valodniecības un tulkošanas nodaļa), kurš kopā ar kolēģiem 2007.–2008. g. veic sociolingvistisku pētījumu par latviešu valodas mācīšanu ārpus Latvijas. 2008. gada 16. janvārī VVA rīkoja semināru „Latviešu valodas kā svešvalodas apguve Eiropas valstīs: situācijas apzināšana”, kurā piedalījās arī LR IZM, LVAVA, LLC, ĪUMSIL pārstāvji un kur A. Šalme ar kolēģiem dalījās galvenajās atziņās par paveikto.

Iepriecina, ka vairāki letonistu seminārā izskanējušie un anketās minētie ieteikumi jau ir ņemti vērā un VVA ir sniegusi atbalstu letonikas centriem, gan nodrošinot iespēju abonēt kādu preses izdevumu 2008. gadam, gan papildinot augstskolu bibliotēkas ar nepieciešamiem izdevumiem, gan atbalstot ar latviešu valodas un kultūras popularizēšanu saistītus pasākumus, kā arī izsludinot jaunu projektu konkursu, kur viena no vadlīnijām ir latviešu valodas attīstība un popularizēšana citās Eiropas Savienības valstīs. Tas nozīmē, ka dažas no iecerēm augstskolas varēs realizēt jau šogad. Liels paldies tiem, kas atrada laiku un atsaucās lūgumam aizpildīt anketu!

Pateicoties kopīgiem pūliņiem, latviešu valoda un Latvijas literatūra un kultūra universitātēs ārpus Latvijas izskanēs pārlicenošāk un drošāk. Galvenais, lai būtu ieinteresēti studenti un enerģiski pasniedzēji.

Visa semināra gaisotni omulīgu darīja viesu mājas „Struņķukrogs” jaukā atmosfēra un prasmīgās saimnieces, kas mūs bez gala lutināja, un

pilnības sajūta nepameta ne uz mirkli. Patīkama bija tikšanās ar Padures pagasta priekšsēdētāju Brigitu Langi, kas aicināja sūtīt dažus studentus praksē arī pie viņiem. 2007. gada seminārs varēja notikt ar Valsts valodas aģentūras finansiālu atbalstu, semināru organizēja LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorija. Semināra mājas lapa: www.ailab.lv/letonisti/seminars2007.htm.

Everita Andronova

*LU Matemātikas un informātikas institūts,
Sanktpēterburgas Valsts universitāte
Raiņa bulvāris 29, LV – 1459 Rīga, Latvija,
everitaa@gmail.com*

RECENZIJAS – REVIEWS

Zigmas Zinkevičius. Krikščionybės ištakos Lietuvoje: Rytų krikščionybė vardyno duomenimis.

Vilnius: Katalikų akademijos leidykla, 2005, 112 p.

Nauja knyga pratęsia autoriaus atliekamus kalbos duomenimis paremtus Lietuvos krikščionybės istorijos tyrimus; dalis jų rezultatų jau paskelbta anksčiau išėjusiame leidinyje „Lietuvių poteriai“ (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000; apie jį žr. Judžentis 2001: 208–209) ir įvairiuose straipsniuose (jie surinkti ir paskelbti autoriaus straipsnių rinkinio trečiajame tome, žr. Zinkevičius 2003). Knyga įdomios, intriguojančios tematikos. Rytų krikščionybės įtaka Lietuvos kultūrai iš tiesų dar nepakankamai iširta.

Knygą sudaro penkiolika skyrių. Pagal nagrinėjamą tematiką juos būtų galima suskirstyti į keturias dalis. Pirmoji dalis įvadinė. Antroje – ji didžiausia – nagrinėjamas seniausias lietuviškų asmenvardžių sluoksnis. Trečiojoje dalyje atskleidžiama iš rytų gauto vardyno raida. Ketvirtojoje, paskutinėje, knygos dalyje aptariami platesni, su nagrinėjama problema nedaug tesusiję klausimai.

Įvadinei knygos daliai priskirtinas skyrius „Rytų apeigų krikščionybės atėjimas į Lietuvą“ (p. 7–18). Jame nagrinėjama žodžių *Kalėdos*, *Kūčios*, *Velykos*, *krikštas*, *kryžius*, *bažnyčia*, *gavėnia* ir *nedėlia* kilmė. Daugiausia remiamasi Kazimiero Būgos tyrimų išvadomis, jos papildomos vardyno medžiaga. Naujau aiškinama gal tik žodžio *kryžius* kilmė – labiau pabrėžiamas ankstyvas jo skolinimasis iš rytų slavų (p. 10): iki šiol buvo įprasta manyti, kad patys rytų slavai jį perėmė iš lenkų. Istorijos duomenimis šiame skyriuje nedaug pasiremta. Pateikiama savita istorinių duomenų interpretacija, tačiau ji rimčiau nepagrįsta, stinga detalesnės analizės, literatūros nuorodų. Įvadinė knygos dalis baigiama parodant vardyno (krikštavardžių) teikiamų duomenų svarbą nagrinėjamai problemai spręsti. Skyriuje išdėstytos įdomios autoriaus pažiūros į lietuviškų pavardžių slavinimą: jos nebūtinai buvusios skolintos, – didelė jų dalis galėjusi suslavėti per raštines pačioje Lietuvoje (išsamiau šios pažiūros išdėstytos „Lietuvių pavardžių žodyno“ pirmojo tomo recenzijoje, žr. Zinkevičius 1988). Gaila, kad šis tikrai įdomus požiūris (jis labiau išryškinamas Daivos Sinkevičiūtės recenzijoje, žr. Sinkevičiūtė 2006) taip ir liko tik interpretacija ir netapo metodiniu tyrimų principu, bent kiek esmingiau nepaveikė paties tyrimo eigos, pobūdžio, taigi ir rezultatų.

Autoriaus užsibrėžtas uždavinys „išskelti aikštėn mūsų vardyne, taigi pavardėse, gyvenamųjų vietų pavadinimuose ir vandenvardžiuose, slypinčius krikščioniškus vardus, kurie į Lietuvą pateko iš Rytų“ (p. 18). Šiam uždaviniui

spręsti visų pirma nusistatomi kriterijai, leidžiantys Rytų kilmės vardus atskirti nuo atėjusių iš Vakarų. Visų pirma tai vėlyvosios graikų kalbos fonetikos ypatybių atspindžiai. Fonetiniais atitikmenimis remiamasi skyriuose „Vėlyvosios (Bizantijos) graikų kalbos fonetikos atspindžiai vardyne“ (p. 18–24) ir „Graikų fonetika be vakarų kalbų įtakos“ (p. 24–26). Toks panašios medžiagos išdėstymas dviejose, o ne vienoje vietoje apsunkina skaitytoją ir atrodo nepakankamai motyvuotas. Šiuose skyriuose skelbiami dalykai paimti iš autoriaus prieš ketvirtį amžiaus rusų kalba paskelbto straipsnio (plg. Zinkevičius 1981/2003; straipsnis, savo ruožtu, remiasi ankstesne Jono Dumčiaus publikacija, plg. Dumčius 1957), tik medžiaga išdėstyta aptariamų asmenvardžių abėcėlės tvarka, patikslinta asmenvardžių ir vietovardžių rašyba ir kirčiavimas, papildyta vietovardžių duomenų. Nauja šiame skyriuje – vardų *Astopas*, *Katkus*, *Alkimaitis*, *Artimas*, *Dimitras* ir jų variantų nagrinėjimas.

Skyriuje „Specifinės rytų krikščionių vardų formos“ (p. 26–30) nagrinėjami penki vardai: *Ivonas*, *Laurynas*, *Povilas*, *Petras*, *Simonas* ir jų variantai. Apie *Ivoną* ir jo variantus lietuvių kalboje paties autoriaus rašyta 1981 metais, knygoje ankstesnis tekstas papildytas kai kuriais pavyzdžiais. Šio vardo variantų interpretacija iš esmės atitinka Vanago pateiktąją (plg. 1974: 95–96), tik dėl pavardžių *Ivoška*, *Ivoškus*, *Vancevičius* rytietiškos kilmės Vanagas nėra toks tikras ir sieja jas ne tik su baltarusių, bet ir su lenkų atitikmenimis. Apie *Lauryną* anksčiau rašyta Salio (Jonikas, red., 1983: 99–100) ir paties autoriaus (plg. Zinkevičius 1981/2003: 74). Nagrinėjamoje knygoje idėtas kiek išplėstas autoriaus straipsnio tekstas. Beje, tarp vakarietiškujų šio vardo variantų autoriaus neminimi iš vokiečių kalbos atėjusių *Lioras*, *Liorinas*, *Lioraitis*, *Liorentas* ir kitų. Apie vardą *Povilas* anksčiau rašyta Salio (Jonikas, red., 1983: 125–131), Dumčiaus (1957: 180) ir Vanago (1980: 67–73). Sekdamas Dumčiumi, *Povilo* atėjimo į lietuvių kalbą laiką Zinkevičius nukelia į XI amžių. Šio vardo variantai aptariami daugiausia remiantis Salio straipsniu. Vanagas iš esmės sutinka su Dumčiaus nuomone dėl ankstyvo vardo *Povilas* skolinimosi, tačiau nurodo, kad ateiti jis galėjo nebūtinai iš Rytų, bet ir per lenkus (Vanagas 1980: 67). Aptardamas vardo *Petras* variantus, atėjusiomis iš Rytų Zinkevičius, panašiai kaip ir Vanagas (1977: 58–62), laiko pavardes su šaknimi *petk-*. Vardo *Simonas* variantus su žodžio pradžios *s* Zinkevičius, panašiai kaip ir Salys (Jonikas, red., 1983: 134–137), Dumčius (1957: 174), laiko atėjusiais iš Rytų, o prasidedančius *š* – iš Vakarų. Vanagas iš esmės pritaria tokiai interpretacijai, tačiau šio vardo variantuose išvelgia ir skirtingus chronologinius skolinimosi sluoksnius (1974: 118t).

Trumpame skyriuje „Tarmių duomenys“ (p. 30–32) svarstoma, kada vardai *Antanas*, *Andriejus* (*Andrius*) ir *Ambrasas* galėjo ateiti į Lietuvą. Remiamasi *an* tipo junginių susiaurėjimu lietuvių kalbos tarmėse. Kadangi šie junginiai pradėję siaurėti dar XI amžiuje, tai ne vėliau į Lietuvą turėjo

patekti ir minėti vardai. Vardų *Andrius* ir *Ambraziejus* kilmė ir vediniai anksčiau nagrinėti Vanago (1977: 51–57, 75–78). Nauja šiame skyriuje santykinė chronologija (Dumčius manė, kad vardas *Antanas* į lietuvių kalbą atėjęs ne vėliau kaip XIV–XV amžiuje, plg. 1957: 179) ir kai kurių iš atitinkamų vardų padarytų vietovardžių kilmės interpretacija. Pavyzdžiui, Vanagas asmenvardžius su kamieno variantu *endr-* tik labai atsargiai spėjo susifomavusius lietuvių kalboje, tačiau daugelį jų vedinių laikė nelietuviškais (1977: 55–56). Pritartina autoriaus nuomonei dėl vardų *Antanas* ir *Andriejus* (*Andrius*) vartojimo lietuvių kalbos tarmėse senumo, tačiau fonetika ne visada rodo asmenvardžio kilmę: juk šalia *Umbrasas* paties autoriaus nurodomi (p. 24) ir iš Vakarų atėję (taip pat susiaurinti!) *Umbrasas* ir *Umbrozas*. Asmenvardžio *Andrius* slaviškų liaudinių variantų rytietišką kilmę, autoriaus nuomone, rodaš ir jų paplitimas rytinėje Lenkijos dalyje (p. 32, nėra nuorodu). Šiuo klausimu būtų svarbus ir atitinkamų vietovardžių paplitimas Lietuvoje (beje, minimas *Endriuskaičių* kaimas ir ežeras yra šalia Alsėdžių!).

Skyriuje „Sumišę rytų ir vakarų vardyno elementai“ (p. 32–39) aptariama septynių vardų – *Jokimas*, *Juozapas*, *Jurgis*, *Mykolas*, *Motiejus*, *Aleksandras*, *Vladimiras* – ir iš jų kilusių pavardžių kilmė. Apie pirmuosius penkis anksčiau yra rašęs Salys (Jonikas, red., 1983), apie *Jokimą*, *Mykolą*, *Motiejų* trumpai užsimena Dumčius (1957), apie *Motiejų* ir *Juozą*, *Jurgį* ir *Aleksandrą* – Vanagas (1974: 100–110, 131–133; 1977: 66–71, 78–81). Salio ir Dumčiaus pateiktos gana skirtingos vardo *Mykolas* kelio į lietuvių kalbą interpretacijos: Salys spėjo jį esant skolintą dar prieš krikštą greičiausiai iš gudų ir tik vėliau perdirbtą pagal lenkų kalbos modelį (plg. Jonikas, red., 1983: 110–111), o Dumčius *Mykolą* laikė iš lenkų kalbos XIV amžiuje pasiskolintu vardu (1957: 172). Zinkevičius remiasi Salio straipsniu, tik jį papildė keliais greičiausiai rytų slavų kilmės lietuviškais asmenvardžiais. Vardo *Jokimas* kelias į Lietuvą kalbą knygoje aiškinamas pagal atitinkamą Salio straipsnį (plg. Jonikas, red., 1983: 76–77). Apie lietuvių bendrinio žodžio *valdymieras* sąsajas su rytų slavų vardo *Vladimir* senesne lytimi yra rašęs dar Būga (plg. Zinkevičius, sud. 1958: 343), – Zinkevičiaus juo pasiremta. Vardo *Valatka* kilmės aiškinimas autoriaus paimtas iš ankstesnio straipsnio (1981/2003: 72) ir knygoje kiek išplėstas. Vardą *Motiejus* Salys manė esant pasiskolintą iš krikščionių gudų ne vėliau kaip XIV amžiaus gale (Jonikas, red., 1983: 118–122). Dumčius jo skolinimosi laiką nukėlė į XII–XIII amžių (1957: 180). Zinkevičius laikosi Dumčiaus chronologijos. Išvestinių pavardžių *Matkus*, *Mateika*, *Matekaitis*, *Matveikis* ir pan. kildinimas iš rytų slavų kalbų (p. 37) atitinka Vanago interpretaciją (plg. 1974: 102–103). Vardas *Juozapas*, *Juozas* sekant Salio ir Dumčiumi laikomi gautais per lenkų kalbą. Pavardės *Sipas*, *Sipavičius*, *Sipkus* ir pan. kaip ir Salio (plg. Jonikas, red. 1983: 80) gretinamos vien su rytų slavų *Osip*, *Sip(ko)*: *Lietuvių pavardžių žodyne* šios pavardės laikomos ne visai

aiškios kilmės ir siejamos ne tik su baltarusių, rusų, bet ir lenkų, net vokiečių (lie. *Sipas* : vok. *Sipp*, *Siep*, *Sips* ir kt.) kalbų atitikmenimis (plg. Vanagas, Maciejauskienė, Razmukaitė 1989: 720–721). Vardas *Jurgis* nagrinėjamas remiantis Salio straipsniu (Jonikas, red., 1983: 81–86) ir laikomas į lietuvių kalbą patekusių labai anksti, greičiausiai iš Rytų. Vanago nuomonė apie *Jurgio* keliones po Europą kitokia: į rytų slavus šis asmenvardis patekęs iš Vakarų per lenkus, nes „slavų kalbose priebalsis *g* virsti pribalsiu *j* negalėjo“ (1977: 67). Ne toks tvirtas dėl rytietiškos kilmės Vanagas ir pavardžių su *jurš-* atveju: jos galinčios būti susijusios ir su vokiečių vardynu (plg. vok. *Jürschik*, *Jürisch* ir pan.) (ten pat, 70). Pavardes su *jurkš(t)-* Vanagas jau gana tvirtai sieja ne su slavų, o su germanų (vokiečių) vardynu (plg. vok. *Jurksch* iš *Georg*). Tai paremiantis ir atitinkamų lietuviškų pavardžių didesnis paplitimas vakarinėje Lietuvos dalyje. Pavardes *Jurčius*, *Jurašas*, *Juraga* ir pan. Vanagas sieja ne tik su rytų slavų (rusų, baltarusių), bet ir su lenkiškais (ar net čekiškais) atitikmenimis (ten pat, 68–69). Visi šie Vanago argumentai Zinkevičiaus net nepaminėti. Palyginus Zinkevičiaus ir Vanago pateiktus vardo *Aleksandras* aprašus, matyti skirtinga variantų *Alesius*, *Olekas*, *Aliušis*, variantų be žodžio pradžios balsio ir variantų su *san(k)-* interpretacija. Upėvardžio *Liesukas* su asmenvardžiu *Liesis* (iš *Aleksandras*) Vanagas nesieja (plg. 1981: 190).

Varduose *Pilypas*, *Dovydas*, *Lozorius*, *Morkus* nematyti fonetinių ar morfologinių ypatybių, leidžiančių vienareikšmiškai nustatyti jų kilmę. Skyriuje „Kiti vardai, kurių liaudiniai variantai greičiausiai orientuoja į rytus“ (p. 39–40) autoriaus grindžiama nuomonė, kad bent dalis jų galėtų būtų kilę iš Rytų. Dumčius buvo atsargesnis: pasak jo, „minėtuosius vardus mes galime kildinti tokia pačia teise ir iš lenkų, ir iš rusų kalbos“ (1957: 181). Vardo *Morkus* kelią į lietuvių kalbą atskirai yra aptaręs Salys (Jonikas, red., 1983: 117–118). Jo nuomone, „Lietuviams ši vardą bus tarpininkavę gudai“.

Autoriaus prieš porą dešimtmečių rusų kalba paskelbtas straipsnis (1981/2003: 66–75) sudaro dviejų knygos skyrių – „Rytų kriškiščių vardai, galimai atėję per lenkus“ (p. 40–42) ir „Vakarams nebūdingi vardai“ (p. 42–43) – pagrindą. Žinoma, tekstas išplėstas kai kuriais naujais asmenvardžių ir vietovardžių duomenimis, papildomai aptartos pavardės *Glebas*, *Kuzma*, *Malakas*, *Malakauskas* ir jų variantai. Šių skyrių atribojimo pagrindas nėra pakankamai aiškus: juk abiejuose nagrinėjami vardai, kurie „lenkų antroponimijoje neturi tikslų arba pakankamai įtikinamų paralelių“ (p. 41).

Knygoje kiek išsamiau nagrinėjami keturi moterų vardai: *Ona*, *Marija*, *Ulijona* ir *Morta*, trumpai užsimenama apie vardus *Aksenija*, *Danutė* ir *Paraska* (p. 43–45). Apie *Onos* vardą anksčiau yra rašę Dumčius (1957: 175) ir Salys (Jonikas, red., 1983: 122–125), apie *Mariją* – Salys (1983: 101–104). Pirmųjų dviejų vardų rytietiška kilmė („Greičiausiai iš Rytų buvo gauti“, p. 44) grindžiama tik istorijos duomenimis. Nuomonė, kad „Rytų slavų *Мария*

lietuvių kalboje turėjo virsti **Morijà*“ (ten pat), koreguotina atsižvelgiant į naujų slavizmų fonologijos tyrimų išvadas (plg. Kardelis 2003). Salio duomenimis, trumpinys *Mòrè*, kurį Zinkevičius pateikia tik kaip atkurta (p. 44), tikrai vartotas Klaipėdos apylinkių krikštavardžiu ir (kaip ir Užgavėnių *mòrè*) esąs latviškų Marijos vardo variantų perdirbinys (Jonikas, red., 1983: 103). *Onos* vardą Zinkevičius įžiūri vietovardyje *Onuškis* (p. 45). Toks šio vietovardžio kilmės aiškinimas (beje, neargumentuotas) prieštarauja Salio („dviejų miestelių vardas Ō n u š k i s nieko bendro neturi su Ona“, Jonikas, red., 1983: 125) ir Vanago („miestelio vardas yra iš vardo *Jōnas* tam tikro fonetinio varianto“, 1996: 165) duotiesiems. *Danutės* vardas atsargiai siejamas su trumpiniu *Danas*. Tačiau pastarasis gali būti kildinamas ne tik iš rytietiško *Дануи* (kaip daroma autoriaus), bet ir iš vakarietiško *Danieliaus* atitikmenų (plg. Vanagas 1974: 129–130). Kuzavinio ir Savukyno nuomone, *Danutė* yra priesagos *-utė* vedinys iš seno lietuviško moteriško vardo *Dana* (plg. 2007: 89). Net jeigu asmenvardžių šaknį *Dan-* laikytume skolinta, priesagos *-utė* vedinys tikrai galėtų būti susiformavęs pačioje lietuvių kalboje, todėl maža pagrindo jį laikyti atėjusiu iš Rytų ir aptarti greta kitų rytietiškos kilmės moterų (!) vardų. Iš Rytų į lietuvių vardyną atėjusiu Zinkevičiaus, kaip ir Būgos (Zinkevičius, sud., 1958: 431) bei Dumčiaus (1957), laikomas vardas *Ulijona*. Šaknies *ul-*asmenvardžiai *Ulys*, *Ulis*, *Ulevičius*, *Ulvydas*, ir vietovardžiai *Ulėnai*, *Uliūnai* laikomi šio vardo trumpiniais ir jų vediniais. Su tuo negalima sutikti. Lietuvių vardyno tyrimuose dėl pastarųjų vardų kilmės pareikšta kitokių nuomonių (plg. Kuzavinis, Savukynas 1987: 353, Ulvydas 1993 ir ypač Karaliūnas 1993), į kurias Zinkevičiaus visiškai neatsižvelgta, jos net nepaminėtos. Autoriaus nuomone, iš Rytų gauta ne vardo forma *Morta*, kaip manęs Dumčius (plg. 1957: 181), o forma su šaknimi *marv-*, glūdinčia vietovardžiuose *Marvyna*, *Marvilius* ir upėvardyje *Marvelė*. Ši šaknis atsargiai vedama iš *martv-*. Pateikiama upėvardžio *Marvelė* (nauja?) etimologija skiriasi nuo Vanago pasiūlytosios: jis vardus *Marvelė*, *Marva* gretino su *Mara*, o pastarąjį siejo su apeliatyvu *marės*, *marios* (plg. 1970: 206). Beje, Dumčius formą *Morta* siejo ne su forma *Martha*: „senovinėje bažnytinėje slavų kalboje vartojama kaip tik neitacistinė forma *map’та*, iš kurios galėjo atsirasti lietuviškoji *Mortà*“ (1957: 181).

Antrąją knygos dalį „Iš rytų gauto vardyno chronologinis tyrimas“ sudaro trys skyriai, pavadinantys atitinkamus Lietuvių vardyno raidos tarpinius: „Senasis sluoksnius“, „Vėlesni vardyno perdirbimai“ ir „Rytų krikščionybės vardyno įsitvirtinimas lietuvių kalboje“. Pirmajame skyriuje trumpai aptartas krikščioniškojo vardyno maišymasis su senuoju lietuvišku. Tai įdomi ir dar mažai ištirta tema (plg. Vanago nuomonę: „Krikštas buvusį pagonišką vardyną per palyginti trumpą laiką pakeitė nauju, krikščioniškuoju“, 1982: 22). Pateikiamų tokio mišimo pavyzdžių (*Mitigaila*, *Simboras*, *Ulvydas* ir kt.) sandai

„Lietuvių pavardžių žodyne“ dažnai laikomi neaiškios kilmės arba aiškinami kitokiū būdu. Seniausiai iš Rytų gautais laikomi vardai, turintys gausių atspindžių gyvenamųjų vietų pavadinimuose ir ypač vandenvardžiuose. Visiškai neneigiant šio kriterijaus reikšmės vis dėlto abejotina, ar jis vienas įrodąs vardo vartojimo kalboje senumą. Įdomu šiame skirsnyje dar ir tai, kad daugelio pateikiamų vandenvardžių (galūnių ir priesagų vedinių, pavyzdžiui, *Kirka, Vaškutė, Venys, Kamonių Posūnis*) kilmė aiškinama kitaip nei Vanago (plg. 1981). Nuorodos ir papildomi paaiškinimai šiais atvejais būtų labai pravartūs. Pavadinimų senumą dažnai rodanti ir jų forma. Antrajame šios dalies skyriuje grindžiama priešinga vyraujančiai nuomonei (plg. Dumčius 1957) mintis, kad gausūs vardyno variantai rodą „ne pakartotiną jų skolinimąsi, bet iš seno vartotų vardų slavinimą, vykusį ilgus amžius“ (p. 49). Tokio slavinimo apraiškomis laikomi variantų šaknies perdirbiniai $a \rightarrow o$ (*Antanas* → *Antonas*) ir $o \rightarrow a$ (*Morkus* → *Markus*), cirkumflekso įsigalėjimas vietoj akūto, iš dalies ir šaknies balsių $i : y, u : ū, ie : e : é$ svyravimai. Trečiajame skyriuje aptariamas rytų krikščionybės išplitimas Lietuvoje (autoriaus duomenimis, net trečdalis krikštavardinės kilmės pavardžių galinčios būti siejamos su rytų krikščionybės vardais, p. 51). Vakarų krikščioniškąją tradiciją atspindintys vardai ir jų variantai ne pakeitę ankstesnius rytietiškuosius, o buvę vartojami pagrėčiui. Jų imta vengti tik vėlesniais laikais.

Du paskutiniai knygos skyriai – „Ekstralingvistinės išvados: ką rytų krikščionybė davė Lietuvai?“ (p. 52–54) ir „Platesnis žvilgsnis: rytų krikščionybė ir baltų genčių rytuose suslavėjimas“ (p. 54–60) sudaro tarsi trečiąją knygos dalį. Joje trumpai aprašomas rytų baltų genčių suslavėjimas, pereinama prie bendresnių publicistinio pobūdžio svarstymų, dabartinių Rytų Lietuvos aktualijų. Kelinama mintis, kad asmenvardžiai ir vietovardžiai, padaryti iš kito tikėjimo tautų pavadinimų (*Žydkaimis, Netikša, Nevieriai* ir kt.), rodą didelę kitatikių toleranciją (p. 54). Ji neįtikina: bent kai kurie iš tokių pavadinimų galėtų būti pravardinės kilmės.

Be apžvelgtų pagrindinių skyrių, knygoje dar yra sutrumpinimų (p. 61–62), literatūros ir šaltinių (p. 63–65) sąrašai, gana išsamios santraukos anglų (p. 66–75) ir rusų (p. 76–87) kalbomis. Lietuviška knygos santrauka paskelbta kaip atskiras straipsnis Lietuvių kalbos instituto išleistame straipsnių rinkinyje „Baltų onomastikos tyrimai“ (žr. Bilkis, ats. red. 2006, 278–284). Knyga naudotis labai padeda rodyklės (p. 88–109): nagrinėjamų tikrinių vardų (asmenvardžių, gyvenviečių pavadinimų, vandenvardžių) bei pavardžių ir jas atstojančių vardų. Knygoje išspausdintos iliustracijos nors atskirai paimtos yra įdomios, tačiau knygoje atrodo atsitiktinės. Joms trūksta sąsajų su tekstu, išsaminių paaiškinimų, šaltinių nuorodų (su kai kuriom išimtim).

Nuomonę apie knygą prastina gana dažnai pasitaikantys (p. 10, 20, 21, 23, 31 ir kt.) graikiškų formų pateikimo riktai (kompiuterio išdaigos?).

Pastebėtos kelios korektūros klaidos: *anorminiame* (= anoniminiame) 1605 m. *Katekizme*, p. 10, 1 išnaša; *Vytaytas* (= Vytautas) *Didysis*, p. 15, parašas po nuotrauka; *ci-kumfleksas* (= cir-kumfleksas), p. 50; *gal būt* (= galbūt), p. 50; *rodyklis* (= rodiklis), p. 53; *Safarewic-ziaius* (= Safarewi-cziaus), p. 56; *kaba* (= kalba), p. 57; *Lituanisches* (=Litausches), p. 63; *storopolskich* (= staropolskich), p. 64.

Atliktą analizę galima baigti išvada, kad knyga yra kompiliacinio pobūdžio veikalas, nagrinėjamu klausimu neteikiantis naujų sprendimo būdų, idėjų ar duomenų, o tik kartojantis jau anksčiau autoriaus ir kitų tyrėjų paskelbtus dalykus. Knyga yra vertinga kaip patrauklios tematikos visuomenei skirtas leidinys, kuriame apibendrintos įvairiu laiku skirtinguose publikacijose skelbtos autoriaus požiūrį atitinkančios nuomonės apie Rytų krikščionybės vardyną lietuvių kalboje.

Literatūra

- Bilkis, Laimutis, ats. red. 2006. *Baltų onomastikos tyrimai: Aleksandrui Vanagai atminti*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Dumčius, Jonas. 1957. *Antikiniai vardai lietuvių liaudies kalboje. Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto Istorijos–Filologijos fakulteto mokslo darbai III (XIII)*, 171–185.
- Jonikas, Petras, red. 1983. *Antanas Salys. Raštai II: Tikriniai vardai*. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslių Akademija.
- Judžentis, Artūras. 2001. *Naujų darbų apžvalga. Lietuva [2000]. Acta Linguistica Lithuanica 45*, 207–219.
- Karaliūnas, Simas. 1993. *Iš Uliūnų krašto vardų istorijos. Ulys, Albertas, sudarytojas. Uliūnai. Vilnius: Lietuvos kraštotyros draugija*. 191–197.
- Kardelis, Vytautas. 2003. *Rytų aukštaičių šnektų slavizmų fonologijos bruožai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. [Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto mokslo darbai.]
- Kuzavinis, Kazys, Savukynas, Bronys. 2007. *Lietuvių vardų kilmės žodynas, 5-asis pataisytas ir papildytas leidimas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. [Rev.:] Zigmąs Zinkevičius, Krikščionybės ištakos Lietuvoje: Rytų krikščionybė vardyno duomenimis. Vilnius: Katalikų akademijos leidykla, 2005, 112 p. *Baltistica XLI* (1), 138–145.
- Sinkevičiūtė, Daiva. 2006. *Dėl Uliūnų kilmės. Ulys, Albertas, sudarytojas. Uliūnai. Vilnius: Lietuvos kraštotyros draugija*. 189–191.
- Ulvvydas, Kazys. 1993. *Mūsų pavardės I. Pavardės iš hebrajiškos kilmės vardų. Savukynas, Bronys, sudarytojas. Žodžiai ir žmonės*. Vilnius: Mintis. 86–152.
- Vanagas, Aleksandras. 1974. *Mūsų pavardės II. Pavardės iš graikiškos kilmės vardų. Savukynas, Bronys, sudarytojas. Žmonės ir kalba*. Vilnius: Mokslas. 48–92.
- Vanagas, Aleksandras. 1977. *Mūsų pavardės III. Pavardės iš lotyniškos kilmės vardų. Savukynas, Bronys, sudarytojas. Kalba ir mintis*. Vilnius: Mokslas. 52–95.
- Vanagas, Aleksandras. 1980. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas.
- Vanagas, Aleksandras. 1981. *Mūsų vardai ir pavardės*. Vilnius: Mokslas.
- Vanagas, Aleksandras. 1982. *Lietuvos miestų vardai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Vanagas, Aleksandras. 1996.

- Vanagas, Aleksandras, Maciejauskienė, Vitalija, Razmukaitė, Marytė. 1989. Zinkevičius, Zigmas. 1988. *Lietuvių pavardžių žodynas II: L–Ž*. Vilnius: Mokslas.
- [Rev.:] Maciejauskienė V., Razmukaitė M., Vanagas A. Lietuvių pavardžių žodynas A–K: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas / Ats. red. A. Vanagas. Vilnius: „Mokslas“, 1985. *Baltistica* XXIV (1), 94–105.
- Zinkevičius, Zigmas. 1981/2003. Zinkevičius, Zigmas. 2003. К истории Литовской христианской терминологии восточно-славянского происхождения. Zinkevičius, Zigmas. 2003. 66–75. *Rinkiniai straipsniai III: Antroponimika. Kita onomastika. Recenzijos. Personalijos. Apie mokslines konferencijas. Kalbos praktika. Kalbos didaktika. Su lietuvių kalbotyra tiesiogiai nesusiję straipsniai*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslų akademija, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Zinkevičius, Zigmas, sud. 1958. *K. Būga. Rinkiniai raštai*. I tomas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Artūras Judžentis

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

arturas.judzentis@lki.lt

**Rainer Eckert. Studien zur Sprache der lettischen Volkslieder.
Phraseologische, lexikalische und syntaktische Probleme.
Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2007. 273 S.**

Latviešu tautasdziesmas vienmēr ir bijušas gan latviešu valodas, gan folkloras, gan kultūras pētnieku uzmanības lokā. Tautasdziesmu materiāla izmantošana sākas jau ar 17. gs. beigām, turpinās 18. gs., it īpaši G.F. Stendera *Lettsische Grammatik*, 19. gs. vācu autoru darbos un tālāk arī latviešu valodnieku aprakstos. Kopš tā laika parādās arī pētījumi par atsevišķiem tautasdziesmu valodas jautājumiem. Kā virsotne šais pētījums neapšaubāmi pieminama Artura Ozola studija *Latviešu tautasdziesmu valoda* (1961, otrs izdevums 1993), kā arī Alfrēda Gātera *Lettsche Syntax: Die Dainas* (1993). Suverēnu vietu latviešu tautasdziesmu valodas izpētē kopš 20. gs. astoņdesmitajiem gadiem ieņem arī aplūkojamās grāmatas autors – Rainers Ekerts (sk. bibliogrāfiju Eckert 1997, 2001, 2007), kas dažādās publikācijās analizējis tautasdziesmu frazeoloģijas un leksikas jautājumus, bieži vien salīdzinot tos plašākā kontekstā, gan ar lietuviešu, gan slāvu valodu materiālu.

Arī recenzējamā grāmata veltīta vairākiem latviešu tautasdziesmu jautājumiem – autors to nosaucis – studijas par latviešu tautasdziesmu valodu. Grāmata neveido vienu vienotu un nobeigtu pētījumu, tā ir vairāku nodaļu un apakšnodaļu apkopojums, kur aplūkotas dažādas problēmas. Autors norāda, ka te ir dažādu ilgstošu pētījumu rezultāti vai viedokļi, kas apkopoti, lai būtu pieejami plašākam interesentu lokam. Daudzkārt jautājumus autors jau agrāk aplūkojis gan publikācijās, gan referātos, kas minēti arī bibliogrāfijā, taču grāmatā iepriekšējie viedokļi bieži papildināti, precizēti, bet dažkārt arī laboti.

Grāmatas ievadā (19. lpp.) autors deklarējis viedokli, ka viņš folkloras valodu uzskata par īpašu valodas eksistences formu līdzās standartvalodai, sarunvalodai, dialektiem un sociolektiem. Tam var pilnībā piekrist, ņemot vērā, ka, kaut arī latviešu folklorā lielākoties fiksēta sākot ar 19. gs. vidu, un tās leksikā atspoguļojas arī visai jauni leksiski aizguvumi, tomēr vienlaikus tā saglabā gan tradicionālo izteiksmes veidu, gan formulas, gan arī veselus tekstus no agrākiem gadsimtiem. To pārliecinoši rāda fakts, ka agrīni (17. un 18. gs.) fiksētās tautasdziesmas ir pierakstītas gandrīz identī ar 19. un 20. gs. vākumos (sk., piemēram, Draviņš 1954). Tāpēc tautasdziesmu valodas pētījums ir arī latviešu valodas vēstures pētījums.

Par avotu studijām Rainers Ekerts ir lietojis lielākoties Barona *Latvju dainu* tekstus (BW), ko ņēmis gan tieši no krājuma, gan materiālu atlasījis ar substantīvu rādītāja palīdzību. Ja pētījums būtu tapis pašā jaunākajā laikā, neapšaubāmi milzīgs atspazds darbā būtu arī *Krišjāņa Barona Dainu skapis* internetā (www.dainuskapis.lv), kas ļauj vēl ātrāk un efektīgāk meklēt un

pārbaudīt Barona publicēto dainu materiālu. Svarīgi atzīmēt, ka grāmatā lielākoties dainas ir citētas pilnībā, tikai retumis fragmentāri, turklāt ik teksts ir tulkots vāciski, tā padarot to pieejamu plašākam lasītāju lokam.

Grāmatu veido trīs pamatnodaļas, kas veltītas frazeoloģijas, leksiski semantiskiem un sintaktiski stilistiskiem jautājumiem. Pirmā nodaļa aizņem pusi no visas grāmatas (23.–150. lpp.), tajā ir aplūkoti ne vien atsevišķi tautasdziesmu valodas, bet arī vispārteorētiski lingvistiski jautājumi. Rainers Ekerts ir pazīstams kā frazeoloģijas speciālists – bez atsevišķiem rakstiem par slāvu un baltu valodu frazeoloģiju viņa spalvai pieder arī kopā ar Kurtu Ginteru sarakstītā *Die Phraseologie der russischen Sprache* (Eckert, Günther 1992). Arī recenzējamā darba pirmās nodaļas ievadā analizēti teorētiski frazeoloģijas jautājumi, diskutējot ar agrāk izteiktiem, īpaši Artura Ozola un Andreja Veisberga viedokļiem. Autora nostāja dažā ziņā atšķiras no minēto pētnieku skatījuma. Sīki iztirzājis Ozola (1959) rakstu par frazeoloģiskiem tautasdziesmās, Ekerts nepiekrīt Ozolam jautājumā par t.s. saikļu konvariantiem, kas pēc Ekerta domām (25.–28. lpp.) nav uzlūkojami par frazeoloģiskiem. Autors arī neatbalsta Ozola viedokli, ka tautasdziesmu frazeoloģijas klasifikācija derētu par pamatu frazeoloģijas diahroniskai izpētei (30. lpp.), it īpaši nepiekrītot tēzei par folkloras valodu kā literārās valodas pamatu. Ekertam nepieņemams ir arī gan Ozola, gan Veisberga (1990: 14–15) izteiktais viedoklis, ka tautasdziesmās par frazeoloģiju var runāt tikai nosacīti, jo daudzi frazeoloģismi esot kontekstuāli saistīti (31.–33. lpp.). Autors tieši uzskatījis par savu uzdevumu izpētīt, vai latviešu tautasdziesmās ir skaidra frazeoloģija (31. lpp.). R. Ekerts visu frazeoloģismu apzīmēšanai lietojis terminu *frazēma* (vāc. *Phrasem*), kas tālāk dalītas dažādās grupās un paveidos. Arī recenzijā turpmāk lietoti grāmatas termini.

Pirmā apakšnodaļa (41.–59. lpp.) veltīta frazeoloģiskajai ligzdai ar pamatkomponentiem *sijāt* un *siets*. Te autors raksturojis verbālo frazēmu *caur sietu sijāt kādu* ‘pārbaudīt; pelt’, komparatīvo frazēmu *kā caur sietu izsijāta*, substantīvo frazēmu *sieta (sietu) mēle*, kā arī frazeotekstēmu *Sijātājs, vējtājs pats iekrita sēnulās*. Atsaucoties arī uz agrākajām publikācijām (Eckert, Günther 1992: 80), Ekerts pauž viedokli, ka sakāmvārdi un parunas ietilpst frazeoloģijā. Šīs valodas vienības tiek dēvētas par *frazetektēmām* (vāc. *Phraseotextem*). Kopumā autors secina: „...wie in allen anderen Existenzformen der Sprache, so sind auch in der lettischen Folklore voll ausgebildete phraseologische Einheiten anzutreffen, wie die obige Darstellung gezeigt hat.” (58. lpp.). Nodaļā kā ekskursi aplūkotas arī divas citas frazēmas – *nest kādu kukuļam, celt kādu mielastā* ‘pelt’. Tās uzskatītas par sinonīmām iepriekš analizētajai frazēmai *caur sietu sijāt kādu*. Jāpiebilst tomēr, ka, lai gan visām minētajām frazēmām ir pamatnozīme ‘pelt’, pēdējām divām skaidri redzams arī nozīmes papildkomponents ‘ejot ārpus mājas, ciemos, citos ļaudīs’,

piemēram, *Kur iedama, sveša māte, Mani nesa kukuļam* (BW 4800); *Brāļa sieva ciemā gāja, Mani nesa kukuļam* (BW 4800,1); *Svešai mātei viesi nāca, Cēla mani mielastam* (BW 4836,3), bet *Bajārs ņēma līgaviņu, Caur sietavu sijādams* (BW 11646). Līdztekus tekstos lietots arī viens pats verbs *sijāt* ar pārnesto nozīmi ‘pelt; izvērtēt’, kas, kā autors atzīst, var būt gan frazeoloģisma rašanās veicinātājs, taču vienlaikus vēl nav frazēma (57.–59. lpp.). Paralēles šīm latviešu tautasdziesmu frazēmām autors min tikai no krievu folkloras, jo lietuviešu valodā tādas nav sastopamas.

Nākamajā apakšnodaļā (61.–99. lpp.) aplūkota verbālā frazēma *aut kājas* nozīmē ‘būt pakļautam, kalpot’, kā arī substantīvā frazēma *kāju āvējiņš, āvējiņa*. Tās sadalītas semantiskās apakšgrupās atkarībā no tā, kas nosaka attiecsmes starp kāju aušanas subjektu un objektu. Tās var būt gan negatīvas (pret nabagu vai sliktu vīru), gan pozitīvas (pret tēvu vai māti). Kāju aušana kā padevības un pakļautības apliecinātāja ir raksturīga arī slāvu tradīcijās un folklorā. Ekerts min plašas paralēles no senkrievu tekstiem, no krievu, ukraiņu tautasdziesmām, kā arī latviešu un slāvu paražu aprakstiem (70.–72. lpp.). Tālāk parādīts, ka vārdu savienojums *aut kājas* latviešu valodā lietots ļoti plašā nozīmju lokā – gan kā brīvs vārdu savienojums, gan jau minētajā nozīmē folklorā, gan rakstu valodā (bet nedroši tautasdziesmās!) nozīmē ‘gatavoties (īpaši ceļam)’. Folklorā lietota arī frazēma *aut baltas kājas* ‘uzposties’, tāpat *aut kājas* izplatīta arī latviešu sakāmvārdos. Lietuviešu valodas žemaišu izloksnēs gan parādās frazēma *auti kojas* ar nozīmi ‘beigties’, taču nozīmes ‘būt padotam, kalpot’ tai nav. Šim frazēmas aprakstam seko visai izvērsts ekskurss par latviešu verbu *aut*, tā atvasinājumiem un tālākiem sakariem (82.–94. lpp.). Autors aprakstījis gan verba formu sistēmu, gan atvasinājumus (verbālabstraktus, nominālos atvasinājumus, prefiksālos atvasinājumus). Te gan jāteic, ka kaut arī materiāls ir izsmeltošs, nav īstas skaidrības, kāpēc tas grāmatā ievietots, jo nekā daudz papildus nedod jau izskaidrotajai un aprakstītajai frazēmas izpratnei. Autors arī apgalvo, ka la. *āvējiņš, āvējiņa* ir atvasināti no la. **avēt*, kas atbilstu liet. *avēti* ‘valkāt apavus’ (83. lpp.), taču nemin skaidru argumentāciju šim apgalvojumam. Tradicionāli šos atvasinājumus ar **-ēj-* uzskata par atvasinātiem no primāro verbu pagātnes celma vai pat no sākotnējiem *ē*-celma substantīviem (sk. Endzelīns 1951: 278–279; Skardžius 1943: 83–85; Ambrazas 1993: 112, 116–117). Tāpēc, šķiet, nav nepieciešamības la. **avēt* rekonstrukcijai. 90. lpp. autors norāda, ka viņam neesot skaidra la. *nezaāvu* (BW 16970,7) nozīme, kā arī, ka *-za-* varot būt no slāvu valodām aizgūts prefikss. Tomēr aplūkojot dainas teksta oriģinālu, redzams, ka te faktiski ir forma *nesa-āvu* – tādā vienkrāši refleksivs verbs ar refleksivo elementu starp prefiksu un sakni. Neprecīza laikam ir arī forma liet. *noaūti kojēles* (81., 98. lpp.). Liekas, ka šai vietā jābūt regulārajām formām *nuaūti kojēles*. Apkopojot visu apakšnodaļas materiālu, autors cita starpā konstatē, ka ņemot vērā ļoti plašo un arī

daudzveidīgo dainu materiālu, kas runā par kāju aušanu, tautasdziesmās tomēr bieži jākonstatē, ka frazēmas vēl nav pilnībā izveidojušās, bet atrodas t.s. *status nascendi* (98. lpp.). Tādējādi, kā autors pats atzīst, viņam daļēji tomēr jāpiekrīt Artura Ozola uzskatam par frazeoloģijas statusu tautasdziesmās.

Nākamā grāmatas apakšnodaļa (101.–111. lpp.) veltīta tautasdziesmu komparatīvajai frazēmai *kā lāc(i)s auzas braucīdams*, un vecla. substantīvajai frazēmai *lācis auzās*. Šī dažādā ziņā ir ļoti interesanta apakšnodaļa. Aplūkojot citētās tautasdziesmas, redzams, ka faktiski tajās ir tikai viens motīvs – *meitas, resp. puīšus brāķēt kā auzas braucīt* ‘izvērtēt meitas, puīšus, visai veikli to darot, kā kādu ierastu darbu’. Līdztekus variantos lietoti arī citi salīdzinājumi – *kā kaņepes lauzīdama, kā ābolus spēlēdama, kā slotiņu slaucīdama, kā odziņas braucīdama, kā ozolus lauzīdama* u.c. (105. lpp.). Tātad liekas, ka būtu jārekonstruē plašāka frazēma – *meitas, puīšus kā auzas braucīt* ‘būt ļoti izvēlīgam precību ziņā’. Varbūt pat iespējams rekonstruēt veselu dainas divrindi: **Staiģā puīšus brāķēdama Kā auziņas braucīdama*; kas izmantota veselā virknē līdzīgu dziesmu. Interesanti, vai šis salīdzinājums nav viena konkrēta tautas dziesminieka radīts tieši šai tautasdziesmā un tālāk ar to izplatījies pa plašāku areālu, kļūdamas arī par „ķieģelīti” citām līdzīgām dziesmām?

Cita būtiska lieta, kas atklājas, aplūkojot visas līdzīgās tautasdziesmas, ir Barona dainu klasifikācijas trūkumi un problemātika. R. Ekerts citē lielākoties dažādos variantus, kas numurēti ar BW 473, ieviešot pat savu papildus numerāciju, lai precizētu visai neskaidro šīs dainas variantu sakārtojumu. Taču gandrīz identiskas dziesmas atrodamas pavisam citā nodaļā ar numuru BW 9627, sal. piemēram, *Es meitiņa kā puķīte, Kā Vāczemes magonīte; Gāju puīšus brāķēdama, Kā auziņas braucīdama*. (BW 473,1); *Es meitiņa kā puķīte, Kā Vāczemes magonīte; Gāju puīšus brāķēdama, Kā lāc's auzas braucīdams*. (BW 9627,5). Bet starp tālākiem variantiem BW 9627, 5 ir arī pilnīgi idents iepriekšminētajam BW 473,1 tekstam! Labi, ka nu ir pieejams *Dainu skapis* (www.dainuskapis.lv), kas ātri ļauj sameklēt visas līdzīgās dziesmas.

Veclatviešu tekstos, savukārt, sastopama frazēma *lācis auzās* ‘vīrietis pie cita sievas’, ko Rainers Ekerts atradis vairākos 17.–19. gs. tekstos (108.–109. lpp.), kā semantisku paralēli nozīmes pārnesei minot krievu valodā esošo lāča apzīmējumu *ovsjanik* ‘lācis, kam garšo auzas’.

Vēl *lācis* un *auzas* parādās saliktenī *lāčcauzas* ‘*Bromus secalinus*’ (109. lpp.; ME II 434). Faktiski tomēr par *lāčcauzām* ‘*Bromus*’ sauc veselu graudzāļu ģinti, no kuras 12 sastopamas Latvijā (LME II 223) – t.sk. *bezakotu l., mīkstā l.* u.c. Tām ir dažādi nosaukumi tautā, tostarp arī *ērksķauzas, velna auzas* (LKV 10, 19731). Būtiski minēt, ka par *lāčcauzām* sauktās ‘*Bromus secalinus*’ parasti ir sastopamas rudzos, nevis auzās. Analizējot šos faktus, negribas piekrist grāmatas autora secinājumam (110. lpp.), ka saliktenis *lāčcauzas* būtu radies no frazeoloģisma *lācis auzās*. Saliktena pamats drīzāk var būt vārdkopa

lāču auzas, kas tāpat kā *velna auzas*, *lāčazirņi*, *lāčgrauds* un citi augu nosaukumi ietver kāda dzīvnieka resp. velna vārdu un apzīmē to 'neīstumu' pretstatā 'īstajiem' zirņiem, graudiem, auzām u.c.

Autors, atsaukdamiem uz ME (110. lpp.) piemin arī igauņu paralēli *karukaerad* 'lāčauzas' no ig. *karu* 'lācis' un *kaerad* 'auzas', piebilstot, ka igauņu vārds varētu būt kalks no la. *lāčauzas*.

Taču, ja mēs skatāmies dažādus augu nosaukumus, tad tieši igauņu valodā saliktoņos daudz biežāk nekā latviešu valodā izmantots 'lācis' *karu*. Bez *karukaer* arī, piemēram, *karu-keel* 'aitene; Anchusa arvensis' (sal. *keel* 'mēle'), *karu-kell* 'silpūrene; Pulsatilla' (sal. *kell* 'zvans, zvaniņš'), *karu-kold* 'staipekņis; Lycopodium', *karu-ohakas* 'dzelksnis; Carduus' (sal. *ohakas* 'dadzis'), *karu-putk* 'latvānis; Heracleum' (sal. *putk* 'stiebrs') u.c.¹ Igauņu augu nosaukumu pētnieks Gustavs Vilbaste (1993) ir fiksējis pat 224 augu nosaukumus, kuros pirmajā daļā ir *karu* 'lācis'. Turklāt *karukaer* igauņu izloksnēs apzīmē ne tikai 'Bromus secalinus', bet arī vairākus citus augus – *Bromus hordeaceus*, *Galium boreale*, *Helictotrichon pratense*, *Leymus arenarius*, *Melampyrum sylvaticum*, *Melampyrum pratense*.

Taisnības labad jāatzīst, ka arī lietuviešu valodā jo bieži izmantots lāča vārds *meška* (LKŽ VIII 86–88) dažādu savvaļas augu apzīmējumos. Tiesa, lietuviešu valodā nav „lāča auzu”. *Bromus secalinus* lietuviski sauc *diršė* (LKŽ II 584). Šis nosaukums pazīstams arī latviešu izloksnēs – *dirsa*, *dirši* (ME I 470)

Varbūt svarīgāk ir minēt, ka sastopama vēl viena igauņu paralēle, proti, tieši igauņu valodas pierakstos zināms arī sakāmvārds: *ta elab nagu karu kaeras* (*er lebt wie der Bär im Hafer*) (Wiedemann 1876: 242) 'dzīvo kā lācis auzās', kas burtiski atbilst la. (*kā*) *lācis auzās*. Ar citu igauņu valodā izplatītu lāčaazu nosaukumu *lust(e)*, *rukkilust(e)*, *lustjas* u.c. (sk. arī Vilbaste 1993: 207) F. Vīdemaņa igauņu vārdnīcā minēts sinonīms sakāmvārds: *elab nagu lustjas rukki seas* – *er lebt wie die Trespe unter dem Roggen* (*d.h. zum Schaden Anderer*). (Wiedemann 1973: 553). 'Lācis' un 'auzas' ir plaši pazīstams arī citā igauņu sakāmvārdā: *Oma karu, oma kaer* (EV 7897) 'paša lācis, paša auzas', kas fiksēts no 60 avotiem vairākos variantos.

Tādējādi gan saliktenim *lāčauzas*, gan frazēmai *lācis auzās* ir skaidras paralēles igauņu valodā. Atstājot neatbildētu jautājumu, vai tas ir aizguvums no vienas vai otras puses, vai arī paralēls darinājums un metafora, tomēr gribas izteikt citu secinājumu, nekā minējis grāmatas autors. Vai tautasdziesmu *kā lāc's auzas braucīdams* tomēr nav divu frazēmu *kā auziņas braucīdams* un *lācis auzās* kontaminācija, nevis radusies no viena avota.

¹ Pateicos kolēģim Lembitam Vabam (Tampere – Tallina) par norādēm uz igauņu augu nosaukumu pētījumiem un to izskaidrošanu.

Nākamā grāmatas apakšnodaļa (113.–137. lpp.) veltīta komparatīvfrazēmai ar salīdzinājumu *kā oga*. Nodaļas ievadā autors oponē A. Ozola tēzei, ka salīdzinājumi ir tikai „pusfrazeoloģismi”, izsakot viedokli, ka komparatīvfrazēmu struktūra ir ļoti stingra, kurā iekļaujams arī t.s. *tertium comparationis* jeb salīdzināmā daļa, kas netiek darīts, piemēram, Lietuviēšu valodas salīdzinājumu vārdnīcā (*Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, 1985). Var piebilst, ka tāpat darīts arī jaunākajā lietuviēšu *Frazeologijos žodynas* (2001) un *Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā* (1996). Šāda pieceja teorētiski aprakstīta latviešu valodniecībā (Laua 1992: 67–69). Lietuviēšu valodniecībā (Jakaitienē 1980: 110–111) ir tomēr skaidri pausts arī viedoklis, kas pilnībā saskan ar R. Ekerta uzskatiem. Tālāk grāmatā seko izvēsta to salīdzinājumu analīze, kuros salīdzināts ar jēdzienu ‘oga’. Izpētot latviešu tautasdziesmu materiālu sastatījumā ar lietuviēšu un slāvu materiālu, izdarīti vairāki interesanti secinājumi (133.–137. lpp.). Ar salīdzinājumu izteikts parasti meitenes skaistums; salīdzinājums ar vispārīgo apzīmējumu „kā oga” raksturīgs, lietuviēšu, ukraiņu un poļu valodai, tikai reti fiksēts arī latgaliešu tautasdziesmās, bet faktiski nav ne latviešu, ne krievu valodā. Šo secinājumu varētu papildināt ar piebildi, ka tās visas ir bijušās Lietuvas dižkunigaitijas valodas, tātad, frazēmai ir skaidrs vēsturiskas izplatības areāls. Arī atsevišķu ogu nosaukumu izmantojums salīdzinājumos atšķiras dažādās valodās. Tā latviešu valodā bieži izmantots salīdzinājums ar *brūklenīti, zemenīti*, lietuviēšu valodā ar *brūkleni (bruknia)*, ar *zemeni (žemuogē)*, ar *dzērveni (spanguolē, spalgena)*, irbeni (*putino uoga*), krievu valodai raksturīgi salīdzinājumi ar irbeni (*kalina*). Runājot par salīdzinājumiem tautasdziesmās, autors konstatē, ka šīs frazēmas lielākoties nepārādās pilnajā jeb eksplīcītā formā, bet minimālā kontekstā, kas ir tikai pamats frazēmu izveidei.

Atsevišķa apakšnodaļa (139.–150. lpp.) veltīta tautasdziesmu apzīmējumiem *eža cimdi, eža āda*, kas sastopami vairākās dainās un izsaka vai nu asu un nepatīkamu, vai arī nereālu lietu. Paralēles šai metaforai autors atradis krievu valodā, kur visai plaši pazīstama verbālfrazēma *deržat’ v ežovyeh rukavicač* ‘turēt ļoti stingri’. Autora secinājums – no paša sākuma te ir runa vienīgi par ļoti ekspresīvu tēlu, bet ne par kādreiz reāli lietotiem eža ādas cimdiem.

Grāmatas otrajā lielajā nodaļā (151.–187. lpp.) aplūkoti vairāki tautasdziesmu leksikas semantikas jautājumi. Pirmajā apakšnodaļā (151.–170. lpp.) izsmeljoši aprakstīts adjektīva *balts* lietojums nozīmē ‘mīļš, dārgs, labs’. Tautasdziesmās *balts* lietots kā tradicionāls apzīmētājs kopā ar vārdiem *māmiņa* u.c., *meitiņa, māsa, māsiņa, bāleliņš, saulīte, pasaulīte*. Raksturīgs ir arī pretstats *balts* : *melns*, kas visai bieži lietots dainās, kur ar *melns* apzīmēti gan ‘slikti’, gan arī ‘nefīrīgi’ ļaudis. Tomēr negribētos piekrist autoram (164. lpp.), ka līdzās *melnu ļaužu rociņā, mellajo pulciņā* u.c. fiksētais *čigānu draudzībā, draudzē* (BW 26007) būtu saprotams tiešā nozīmē, t.i. – ka meita nonākusi pie

čigāniem. Drīzāk ar 'čigāniem' jāsaprot ļaudis, kas ir melni, tumši kā čigāni. Šķiet, vēl skaidrāk tas izteikts dziesmā *Ak manu skaisto, Balto māsiņ, Iezakūle melno Čiganu pulkā!* (BW 21403). Turklāt šīs dziesmas ir tipiskas kāzu dziesmas, kurām raksturīgi šādi spēcīgi un negatīvi tēli. Vēl var piebilst, ka visas citētās dziesmas par 'čigānu draudzību' ir pierakstītas vienā apvidū kādreizējā Cēsu apriņķī (Cesvaine, Vestiena, Kusa), tādējādi var domāt faktiski par vienu teksta fragmentu, kas izmantots dažādos salikumos. Tikpat plaši, kā rādījis autors, adjektīvs *baltas* nozīmē 'mīļš, dārgs' lietots arī lietuviešu folklorā, bet krievu paralēles gan ir tieši atbilstošas, taču maz izplatītas. Katrā ziņā var domāt par arhaisku metaforu jau austrumbaltu kopības laikā.

Nākamā apakšnodaļa (171.–175. lpp.) veltīta vairāku vietvārdu lietojuma analīzei tautasdziesmās. Kā pamats šai izpētei bijis autora sākotnējais viedoklis, ka vairākās dainās minētais *Basenieku pagastā* varētu nozīmēt 'baskāju pagastā'. Taču saņēmis savulaik kritiku no Rūtas Augstkalnes, autors atkāpies no sava viedokļa un atzīst, ka šais dziesmās *basenieki* ir saistīti ar kādreizējā Aizputes apriņķa Basiem. Šo viedokli apstiprina arī fakts, ka visas dziesmas, kur minēti *Basenieki* ir pierakstītas vai nu pašos Basos, vai Alsungā. Nodaļā aplūkoti arī vairāki citi vietvārdi un no tiem atvasināti iedzīvotāju nosaukumi, kas minēti tautasdziesmās. Var papildināt autora secinājumus ar dažām piezīmēm: *suntalnieki* (BW 6008) ir parastais tradicionālais Suntažu iedzīvotāju apzīmējums (Endzelīns 1981: 71), par *gudeniekiem* sauc Gudenieku iedzīvotājus (Endzelīns 1981: 138); tādējādi abi iedzīvotāju nosaukumi nav atvasinājumi no fiktīviem vietvārdiem (175. lpp.), bet reāli eksistējuši vārdi. Bet runājot par BW 9698,3 ir ieviesies pārpratums, proti, strofā *Vagarīša dēlu dēļ*, nav domāts kāds vietvārds, bet *vagars*, *vagarītis* 'muižas uzraugs', kas, kā zināms, folklorā visai bieži nav uzskatīts par pozitīvu tēlu un amatu.

Trešajā apakšnodaļā (177.–187. lpp.) R. Ekerts skaidro tautasdziesmās sastopamā substantīva *pupacīte*, *pupauksīte*, *pupetīte*, *pupuzīte* nozīmi. Izanalizējot visu pieejamo materiālu, kā arī nobeigumā atsaucoties uz A. Ozola (1993: 70) izteikumiem par šiem vārdiem, autors pilnīgi pamatoti parāda, ka visi šie lietvārdi lietoti ar nozīmi 'pupuķis, bada dzeguze', kas būtu norādāms kā ME III 414–416 esošo šķirķļu precizējums.

Grāmatas trešā lielā nodaļa (189.–249. lpp.) nosaukta *Syntaktisch-stilistisches*, kurā jo plaši aplūkots verbālabstraktu lietojums finīto formu vietā latviešu tautasdziesmās. Vispirms iztīrīts *nomina agentis* personas formu vietā, *Es jau biju to ļautiņu, Dziedātāju, runātāju* u.c. Par pamatu savam pētījumam autors bez BW ņēmis arī 1984. gadā izdotos tautasdziesmu tulkojumus parindeņus (LDPI), kur šie substantīvi tulkoti ar finītājām formām. Īpaši aplūkotas arī atbilstmes verbālabstraktu lietojumā latviešu un krievu folklorā, kurā visai bieži vērojama līdzīga parādība. Tiesa, nav īsti skaidrs, kāpēc salīdzinājumā jāatšķir ģenētiski saistīti vārdi, kā la. *šuvēja* : kr. *šveja*, no iespējamiem

pārveidojumiem, kā la. *virēja* : kr. *vareja*, un ģenētiski nesaistītiem, bet semantiski līdzīgiem vārdiem, kā la. *adītāja* : kr. *vjazeja*, la. *dzērējiņš* : kr. *pro-poica* u.c. Piekrītot autora viedoklim, ka lietojuma paralēles ir arī tālākās radu valodās (247. lpp.), un tam, ka aprakstītais latviešu materiāls sniedz izvērstu ainu par verbālabstraktiem tautasdziesmās, salīdzinājums nešķiet īpaši nepieciešams, jo, piemēram, neģenētiskās paralēles dod tikai tipoloģisku sastatījumu, nevis vēsturisku pamatojumu parādības vecumam vai kopīgai izcelsmei. Tas pats sakāms arī par tautasdziesmu *nomina actionis* salīdzinājumu ar krievu materiālu. Toties ļoti interesants ir materiāls par dažu atvasinājumu ar *-ums* lietojumu kopā ar adjektīvu *vakarējs* vsk. instr. formā – *vakarēju dzērumiņu, ēdumiņu, gājumiņu, gulumiņu, jājumiņu, runājumu, vērumiņu* (230.–236. lpp.). Ar šiem piemēriem autors papildina Endzelīna (1951: 581), bet jo īpaši Gātera (1993: 167–168) materiālu un analīzi. Izmantojot daļu substantīvu rādītāju, noteikts arī, kuras no minētajām formām patiesi uzlūkojamas par vēsturiskiem instrumentāļiem.

Iztirzājot dainām īpaši raksturīgu vārdkopu *kāju āvumiņš*, R. Ekerts uzdūries uz vairākām viņam ne pilnībā izprotamām dziesmām. Te varētu piebilst, ka dziesma BW 10694 *Sirsniņ' mana, dvēselite Tautu dēla rociņā; Kauli vien vazajās Pa bāliņa pagalmiņu*. jāizprot laikam tā, ka meitene gan dzīvo pie brāļa (vecākiem), bet prātā ir tikai svešais puisis (tautietis), kas ir mīļš, nevis ļauns, kā domājis grāmatas autors (237. lpp.). Tālāk īsi aplūkotas arī tādas formulas kā *vasaras lūkojums* ‘precības’, *jāju jājumiņu, vārtu vērumiņu*. Tam atkal seko paralēles ar krievu folkloras tekstiem.

Vēl īsumā jāpieskaras grāmatas kopsecinājumiem (251.–253. lpp.). Tajos autors izteicis dažus savu pētījumu vispārinājumus. Tie būtu atkārtojami arī recenzijā. Rainers Ekerts: 1) proponējis virkni tautasdziesmām raksturīgu frazēmu; 2) precizējis vairākas frazeoloģiskas ligzdas; 3) īpaši raksturojis leksēmas *balts* semantiku tautasdziesmās; 4) proponējis tautasdziesmu variatīva nozīmīgumu vairākos līmeņos: vārdformu, konstrukciju un dziesmu līmenī; 5) akcentējis kontekstu variatīva nozīmīgumu: dziesma kā konteksts; konteksti, kas ietilpst dziesmu variantos; tematiski kontekstu kompleksi; konteksts vairāku parasti līdzīgu, bet atšķirīgu dziesmu starpā; 6) uzsvēris latviešu tautasdziesmu salīdzinājuma nozīmi ar leisu un slāvu folkloru. Kaut arī daži no šiem secinājumiem liekas paši par sevi saprotami un vispārzināmi, tomēr autors ir sniedzis gan jaunu materiālu, gan teorētiskus pārspriedumus par šo problemātiku.

Grāmatu noslēdz neliela latviešu folkloras (īsti – tautasdziesmu) terminu vārdnīca (255.–264. lpp.). Tajā skaidroti pavisam 22 termini, piemēram, *arājiņš, augums, bārenīte, kumeliņš, ļaudis* u.c. Skaidrojumi lielākoties balstās uz iepriekšējiem A. Ozola, A. Graša, M. Biezaites, V. Bisenieka vārdur un jēdzien sarakstiem (255. lpp.). Taču šķirklis par leksēmu *tautas* ir jo plaši izvērsts

un faktiski ir pat neliela studija, kurā apkopotas jaunākās atziņas par šo vārdu, tā cilmi un nozīmi.

Pētījumu papildina visai plašs literatūras saraksts, kur lielu vietu aizņem arī autora paša dažādas publikācijas par latviešu tautasdziesmu valodas problēmām. Rainera Eckerta jaunā studija neapšaubāmi ir vērtīgs un nozīmīgs ieguldījums latviešu tautasdziesmu valodas izpētē. Tā apliecina, ka dainas joprojām ir neizsmeļams materiāla krājums ne tikai latviešu folkloristikai, bet arī valodniecībai visdažādākajos aspektos. Katrs jauns pētījums un publikācija mudina arī citus ielūkoties *Latvju dainu* sējumos un šodien noteikti arī interneta *Dainu skapī*, lai smeltos gan iedvesmu, gan materiālu jauniem pētījumiem.

Avoti un literatūra

- Ambrasas, Saulius. 1993. *Daiktavardžių darybos raida*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- BW. K. Barons un H. Wissendorfs. *Latvju dainas*. 1.–6. sēj. Jelgavā. – Pēterburgā.
- Draviņš, Kārlis. 1954. Mūsu pirmā iespīestā tautas dziesma. *Ceļa Zīmes*. 18. 142–143.
- Eckert, Rainer. 1997. Das Gesamtverzeichnis der wissenschaftlichen Publikationen von Rainer Eckert. *Problemy frazeologii europejskiej. II* [„Frazeologia a religia” pod redakcją Andrzeja M. Lewickiego i Wojciecha Chlebdy], Warszawa: Energeia, 24–49.
- Eckert, Rainer. 2001. Nachtrag zum Gesamtverzeichnis der wissenschaftlichen Publikationen von Rainer Eckert. *Baltu filoloģija*, 10, 271–274.
- Eckert, Rainer. 2007. Fortsetzung des Gesamtverzeichnisses der wissenschaftlichen Publikationen von Rainer Eckert (2000–2006). *Baltu filoloģija*, 15 (1/2)
- Eckert, Rainer, Kurt Günther. 1992. *Die Phraseologie der russischen Sprache*. Leipzig u.a.: Langenscheidt.
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Endzelīns, Jānis. 1981. *Darbu izlase*. 4. sēj. 1. daļa. Rīga: Zinātne.
- EV. *Eesti vanasõnad*. I–V:2. Toimetanud A. Krikmann ja I. Sarv. Tallinn: Eesti raamat. 1980–1987.
- Gāters, Alfrēds. 1993. *Lettische Syntax: die Dainas*. Hrsg. von Hildegard Radtke. Frankfurt am Main u.a.: Peter Lang.
- Jakaitienē, Evalda. 1980. *Lietuvių kalbos leksikologija*. Vilnius: Mokslo.
- Laua, Alise. 1992. *Latviešu valodas frazeoloģija*. Rīga: Zvaigzne.
- LDPI. *Latvju dainas. Parindeņu izlase*. Rīga: Latvijas padomju rakstnieku savienība.
- LKV. *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 1.–21. sēj. Rīga: A. Gulbis, 1927–1940.
- LKŽ. *Lietuvių kalbos žodynas*. T. I–XX. Vilnius: 1941–2002.

- LME. *Latvijas PSR mazā enciklopēdija*. 1.–3. sēj. Rīga: Zinātne, 1967–1970.
- ME. *K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēj. Rīga: 1923–1932.
- Ozols, Arturs. 1959. *Latviešu tautasdziesmu frazeoloģijas pamatjautājumi. Valodas un literatūras institūta raksti*, X, 201–238.
- Ozols, Arturs. 1993. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. 2., labots izdevums. Rīga: Zvaigzne.
- Skardžius, Pranas. 1943. *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Vejsbergs, Andrej G. 1990. *Zaimstvovannaja frazeologija latyšskogo jazyka (XVII–XX vv.)*. Rīga: Latvījskij universitet.
- Vilbaste, Gustav. 1993. *Eesti taimenimetused*. [Emakeele Seltsi toimetised. Nr. 20 (67)]. Tallinn: Emakeele Selts.
- Wiedemann, Ferdinand Johann. 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*. St.Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann. 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Pēteris Vanags
Latvijas Universitātes Baltu valodu katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
pvanags@latnet.lv

ATCERES – BIOGRAPHICAL ARTICLES

ALVILAM AUGSTKALNAM – 100

Alvilu Augstkalnu (1907–1940) pieminot

Alvila Augstkalna mūžs pēc viņa paša lēmuma ilga tikai 33 gadus (1907–1940). Tas bija neparasti talantīga un jūtīga cilvēka traģisks mūžs, darbiem, pienākumiem, iecerēm un plāniem pārbagāts, par ko skopas ziņas atrodamas vien dažās enciklopēdijās un nedaudzos rakstos.

Alvils Augstkalns piedzima 1907. gada 2. septembrī Lizumā pagastskolas skolotāja ģimenē. Tēvs Andrejs Augstkalns (1875–1929) nodarbojās arī ar tulkošanu (viņa tulkojumi ir publicēti ar pseidonīmu Andrejs). 1910. gadā ģimene pārcēlās uz dzīvi Cēsīs Zaķu ielā 12. Alvila tēvs 1914. gadā brīvprātīgi aizgāja armijā, krita vācu gūstā un atgriezās tikai pēc kara. 1917. gadā māte ar dēliem dažus mēnešus pavadīja Maskavā pie radiem.

Alvils sāka mācīties Cēsu pilsētas skolā, vēlāk – E. Egļītes privātajā reālģimnāzijā, pēc tās beigšanas Alvils iestājās Cēsu valsts ģimnāzijas pēdējā klasē, ko beidza nepilnu 16 gadu vecumā. Skolu beigšanas dokumenti rāda izcilas sekmes gan dabas zinātņu un matemātikas, gan humanitāro zinātņu mācību priekšmetos.

Būdam par jaunu, lai Latvijas Universitātē uzsāktu iecerētās matemātikas studijas, A. Augstkalns 1923./24. mācību gadā vēl mācījās Cesvaines ģimnāzijas pedagoģiskajā klasē. Par latviešu valodas un literatūras skolotājiem tur strādāja Marija Bērzkalne un rakstnieks Augusts Saulietis, un šā gada laikā A. Augstkalna intereses pievērsās filoloģijai.

1924. gadā viņš sāka studēt Latvijas Universitātē baltu filoloģiju. Studiju biedri, kā liecina atmiņu stāsti, jau drīz uzskatīja viņu par ģeniālu lingvistu, bet prof. Jānis Endzelīns sprieda, ka “personu ar šādām spējām nav daudz” (LVVA, 7427. f., 13. apr., 98. l., 33. lp.). Kā vēlāk rakstījusi J. Endzelīna līdzstrādāniece un A. Augstkalna kolēģe Edīte Hauzenberga-Šturma (1901–1983), “Augstkalns bija viņa (Endzelīna – S.K.) visu laiku apdāvinātākais skolnieks” (Hauzenberga-Šturma 1991: 452).

Paralēli studijām A. Augstkalns no 1927. līdz 1930. gadam strādāja Folkloras krātuvē, ko bija nodibinājis un vadīja Anna Bērzkalne. A. Augstkalna uzdevums bija pārzināt apvidvārdu krāšanu, t. i., sagatavot, ievadīt un pārraudzīt šajā darbā iesaistītos LU baltu filoloģijas studentus. Tajā laikā Folkloras krātuvē ar apvidvārdu vārdnīcu gatavošanu bija sākusi nodarboties arī studente Edīte Hauzenberga.

A. Augstkalna dzīvē nozīmīgu lomu ieguva LU filoloģijas un filozofijas studentu akadēmiskā organizācija *Ramave*.

Jau 20. gadu vidū LU baltu filoloģijas studenti, lai apmierinātu savas sabiedriskās un profesionālās intereses, bija nodibinājuši Filoloģijas studentu biedrību. Ap 1928. gadu radās ierosinājumi izveidot pilnīgi jaunu, slēgtu akadēmisku organizāciju, kas apvienotu baltu filoloģijas studentus mūža draudzībā. A. Augstkalns vēstulēs studiju biedram un draugam Jānim Bičolim ir rakstījis par šīs organizācijas dibināšanu ar to atbildības sajūtu, ar kādu A. Augstkalns veica katru pienākumu gan studiju laikā, gan arī vēlākajā dzīvē, ar vēlēšanos visu izdarīt vislabākajā veidā.

1929. gada 1. martā tika parakstīts LU Filoloģijas un filozofijas studentu organizācijas *Ramave* dibināšanas akts, un tā paša gada 23. oktobrī tā reģistrēta LU un valsts administrācijas iestādēs. Ar devīzi “D! C! D!” (draudzība, centieni, darbs) tā uzsāka darbu 1929. gada septembrī, lai īstenotu statūtu 1. paragrāfā formulētos mērķus: apvienot Latvijas filoloģijas un filozofijas darbiniekus, veicināt filoloģijas un filozofijas attīstību un izplatīt šo zinātņu sasniegumus sabiedrībā. *Ramaves* dibinātāji un tās idejisko pamatu licēji bija trīs baltu filoloģijas studenti: A. Augstkalns, Jānis Bičolis un Jānis Oskars Freimanis. Par paraugu viņi ņēma divas studentu akadēmiskās organizācijas: mežkopju *Šalkoni* un teologu *Betāniju* (vēlāko – *Ausekli*).

Ramaves biedru pulks sāka strauji augt, tās uzplaukumu un aktivitāti veidoja rosīgie studenti – nākamie Latvijas zinātnes, kultūras, literatūras un mākslas darbinieki. Ja tiktu publicēta ramaviešu darbu bibliogrāfija, tā spilgti liecinātu, cik izcils garīgs spēks bija apvienots *Ramavē*. 1939. gadā tās saimē bija 75 biedri, par godabiedriem bija kļuvuši profesori: Jānis Endzelīns, Ludis Bērziņš, Jānis Kauliņš, Boriss Vīpers, Anna Ābele, Kārlis Kārklīņš un citi. *Ramaves* saietos, kas parasti notika divas reizes nedēļā, tika apspriesti literatūrzinātnes, valodniecības, grāmatniecības un filozofijas jautājumi, tika rīkoti jaunāko grāmatu apskati un ceļojumu atskati. *Ramavē* izplauka literārie, sabiedriskie un muzikālie talanti, pavasara izbraukumos pēc eksāmeniem tika iepazīta dzimtā zeme. Kā atzinusi bijuši ramaviete, ievērojamā valodniece Velta Rūķe-Draviņa (1917–2003), *Ramave* bija otrā – praktiskā, idejām un ierosinājumiem bagātā – universitāte (Rūķe-Draviņa 1999: 217).

1929. gadā A. Augstkalns salaulājās ar vēstures studentu Lizeti Štengeli, 1930. gadā piedzima meita Rūta, bet 1932. gadā – dvīņi Jānis un Jūlijs.

Pēc studiju beigšanas ar baltu filoloģijas kandidāta grādu A. Augstkalns 1931. gadā tika atstāts Universitātē sagatavoties zinātniskajam darbam. Viņš bija pirmais Baltu filoloģijas nodaļas absolvents, ko sūtīja akadēmiskos komandējumos uz Leipcigas, Kauņas, Kēnigsbergas, Miņhenes, Vīnes universitātēm.

1931./32. akadēmiskā gada ziemas semestrī A. Augstkalns Leipcigas universitātē Baltu institūtā studēja pie prof. Jurgā (Georga) Ķerula (*Gerullis*, 1888–1945) un Reinholda Trautmaņa (*Trautmann*, 1883–1951). LU Filoloģijas un filozofijas fakultātei iesniegtajā pārskatā par šīm studijām A. Augstkalns ir rakstījis: “Prof. Ķerula vadītie darbi Baltu institūtā šai semestrī bija veltīti vecleišu tekstiem (6 akadēmiskās stundas nedēļā). Strādājot ar nedaudz studentiem (bijām tikai četri klausītāji), kam visiem jau ir priekšzināšanas leišu valodā, gramatikā un vecajos tekstos, prof. Ķerulis par savu uzdevumu bija uzskatījis ne tik vien sniegt faktu zināšanas, bet īpaši ievadīt šo veco rakstu pētīšanas metodēs, izskaidrot un iemācīt savus metodoloģiskos uzskatus par šiem tekstiem un viņu vērtību. Vingrinājumiem ar nolūku izraudzījās pašas grūtākās vietas, lai pierādītu, ka pat labākajam leišu valodas pratējam nav iespējams pilnīgi izprast un bez šaubām izskaidrot visas šo tekstu formas nepilnīgās grafikas dēļ un tādēļ, ka vēl nav pietiekoši pārredzami tagadējo leišu izlokšņu fakti. [...]” (LVVA, 7427. f., 13. apr., 98. l., 23. lp.). A. Augstkalns arī redzēja, ka no visiem leišu valodas pētījumiem prof. Ķerulis pirmā vietā grib likt izlokšņu pētījumus.

A. Augstkalnam bija laimīga izdevība piedalīties 1932. gada martā un aprīlī prof. J. Ķerula organizētajos un vadītajos Dialektoloģijasursos Kauņas universitātē. Vēstulē draugam J. Bičolim 1932. gada 7. un 9. janvārī A. Augstkalns sajūsmināts ir rakstījis: “Leišos paredzu bagātas dienas. Galvenais no ārpuses būs sevišķs Ķerula kurss leišu izlokšņu aprakstītājiem, izlasītiem jauniem leišu studentiem (10, bet tā kā iznāks aizķert arī jau pagājušā gadā saktā kursa beigas, tad varu cerēt jau tur dzirdēt ar labu komentāru 20 leišu izlokšņu pārstāvjus.) – 3 stundas katru pēcpusdienu [...]. Ķerulis piesolījis būt par mentoru.” (No Bičoļu ģimenes arhīva).

Lietuvas Izglītības ministrijas uzdevumā Leipcigas universitātes profesors J. Ķerulis jau 1931. gadā bija sagatavojis pirmo leišu studentu grupu, kas apņēmušies aprakstīt savu dzimto izlokšni. A. Augstkalns bija otrās, 1932. gada, grupas klausītājs. Par guvumu viņš ir rakstījis pārskatā: “[...] vingrinājumos iepazīnos pēc dažu pārstāvju izrunas ar galveno leišu izlokšņu tipu fonētiku un paša autora vadībā varēju tuvoties prof. Ķerula izstrādātai leišu izrunas fonētiskās rakstības sistēmai (viņa grāmata *Litauische Dialektstudien*).” (LVVA, 7427. f., 13. apr., 98. l., 29. lp.). Pozitīvs ieguvums gan Kauņā, gan Leipcigā A. Augstkalnam bija arī zināšanas par Lietuvu, ko deva sarunas ar prof. Ķeruli un leišu studentiem. Kopā ar prof. Ķeruli A. Augstkalns arī apmeklēja Gilijas (vācu *Gilge*, leišu izlokšnē *Giljē*) ciemu pie Kuršu jomas un iepazīnās ar šo izlokšni, ko prof. Ķerulis kopā ar norvēģu valodnieku Kristiānu S. Stangu (*Stang*, 1900–1977) bija izpētījuši un aprakstījuši 1931. gada vasarā (*Gerullis*, *Stang* 1933).

1932. gada vasaras semestrī A. Augstkalns Minhenes universitātē klausījās prof. Ēriha Bernekera (*Berneker*, 1874–1937) lekcijas slāvu un baltu etimoloģijā, bet 1933. gada ziemas semestrī Vīnes universitātē – prof. Nikola-ja Trubeckoja (*Trubetzkoy*, 1890–1938) lekcijas slāvistikā un fonoloģijā. Bija plānots arī pusgads Parīzē pie prof. Antuāna Meijē (*Meillet*, 1866–1936), bet šī iecere neīstenojās.

Sākotnēji, t. i., 1931. gada rudenī, LU Filoloģijas un filozofijas fakultāte A. Augstkalnam, lai gatavotos zinātniskam darbam, piešķīra stipendiju vienam gadam, bet turpmākajos gados tā vairākkārt tika pagarināta. Prof. J. Endzelīns, kas virzīja A. Augstkalna gatavošanos zinātniskajai darbībai, arvien ir atbalstījis lūgumu pagarināt zinātnisko studiju laiku. Stingrais profesors 1933. gada janvārī ir rakstījis: “Nav jābaidās, ka viņā (Augstkalnā – S.K.) ieguldītais kapitāls varētu iet zudumā, ka viņš ir zinātnieks, to viņš ir jau pierādījis. Aizrādu vēl uz viņa grūtajiem apstākļiem: trīs mazi bērniņi mājā apgādājami!” (LVVA, 7427. f., 13. apr., 98. l., 25. lp.). J. Endzelīns cerēja, ka, īstenojot jaunā zinātnieka ārzemju studiju programmu, “mūsu augstskolai rastos A. Augstkalna personā ne vien ļoti spējīgs, bet arī pamatīgi sagatavots darbinieks” (LVVA, 7427. f., 13. apr., 98. l., 30. lp.).

No 1934. gada rudens līdz 1936. gada februārim A. Augstkalns strādāja par bibliotekāru Latvijas Valsts bibliotēkā. Kārlis Egle savās atmiņās ir īpaši atcerējies jaunā darbinieka lielo pienākuma apziņu, pat slimības laikā raizējoties par nokavēto dienu (LVVA, 1632. f., 2. apr., 1556. l., 11. lp.). Paralēli šim darbam A. Augstkalns turpināja arī zinātnisko darbu: gatavojās doktora eksāmeniem, publicēja zinātniskus darbus – rakstus, recenzijas, apskatus un 1934. gadā brošūru *Mūsu valoda, viņas vēsture un pētītāji*.

Prof. J. Endzelīns 1935. gada 12. septembrī, atbalstot A. Augstkalna lūgumu piešķirt K. Morberga stipendiju vēl vienam gadam, ir rakstījis: “Savas spējas zinātniski strādāt viņš ar saviem publicējumiem ir jau demonstrējis, un tā kā personu ar šādām spējām nav daudz, tad ir vēlams atvieglināt viņam sagatavošanos uz doktorēšanu, [...]”, “[..] arī tāpēc, ka viņa veselības stāvoklis sabojājies” (LVVA, 7427. f., 13. apr., 98. l., 33. un 28. lp.).

A. Augstkalna personas lieta Latvijas Valsts vēstures arhīvā rāda, ka no 1936. līdz 1939. gadam jaunais zinātnieks ir nokārtojis četrus smagus doktora eksāmenus: indoeiropiešu valodu salīdzināmajā gramatikā, slāvu valodu salīdzināmajā gramatikā, senslāvu valodā un baltu valodu salīdzināmajā gramatikā. Eksāmenu programmas un literatūras saraksti, liekas, mūsdienu profesori nebūtu pieveicami.

Doktora disertācijas tematu – *Pētījumi par leišu valodas nazālvokāļiem* – A. Augstkalns izraudzījās no leišu valodas vēsturiskās gramatikas lauka, šo izvēli atbalstīja arī J. Endzelīns (LVVA, 7427. f., 13. apr., 98. l., 60. – 64. lp.).

A. Augstkalns daudz enerģijas ieguldīja 1931. gadā nodibinātā *Ramaves* apgāda darbā un tā galvenā izdevuma – rakstu krājuma *Ceļi* – sagatavošanā. 1. sējumu ramavieši veltīja Luda Bērziņa 60. dzimšanas dienas piemiņai, „draugiem piepalīdzot”, to rediģēja A. Augstkalns. Viņš pats *Ceļu* 1. sējumā publicēja plašu rakstu *Leišu dainu pantmērs*. Savukārt 1933. gadā *Ramave* sagatavoja un izdeva gan *Ceļu* 2. sējumu, gan rakstu krājumu *Filoloģijas materiāli*, kas veltīts J. Endzelīnam viņa 60. dzimšanas dienā. A. Augstkalns šim krājumam sagatavoja gan Endzelīna, gan Mīlenbaha darbu bibliogrāfiju. Toreiz A. Augstkalnu spārņoja iecere J. Endzelīnam veltītajā krājumā pieaicināt arī ārzemju autorus, piemēram, J. Ģeruli, E. Frenkeli, E. Hermani un, protams, leišu valodniekus.

1936. gadā *Ramaves* apgāds *Ceļu* 7. sējumā un arī atsevišķā bukletā publicēja *Ramaves ierosinājumu latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas labā* ar aicinājumu visiem valodas draugiem “piedalīties vārdu krāšanā, šādā nolūkā izplatot savus darba noteikumus”. Pati *Ramave* leksikas izrakstu krājumu bija sākusī veidot jau 1932. gadā.

Līdz 8. sējumam *Ceļos* ramavieši publicēja arī savus literāros darbus, pēc tam – tikai zinātniskos. Īpašs ir 9. sējums – gan satura, gan apjoma ziņā. I daļā ir lieliski pārskati par latviešu filoloģiju un filozofiju Latvijas neatkarības 20 gados (1918–1938). Par valodniecību to devis vācu lingvists Ernsts Frenkelis, tulkojusi Velta Rūķe, bet Arturs Ozols raksturojis latviešu tautasdziesmu literatūru.

Līdz padomju okupācijai 1940. gadā, kad *Ramavi* un tās apgādu slēdza, tika publicēti deviņi *Ceļu* sējumi. Sagatavoto 10. sējumu okupācijas varas pārstāvji iznīcināja.

Daudzi raksti *Ceļu* sējumos guva plašu atzinību un savu vērtību nav zaudējuši pēc gadu desmitiem. *Ramaves* apgāds izdeva arī grāmatas, piemēram, A. Augstkalna *Leišu valodas elementi latviešu ģimnāzijai* (1935¹, 1936²), J. Endzelīna rediģētie *Valodas prakses jautājumi* (1935) un viņa izraudzītie *Baltu valodu teksti* (1936), A. Ozola *Tautasdziesmu literatūras bibliogrāfija* (1938), V. Rūķes *Programma izlokšņu aprakstiem* (1940), *Valodas un rakstības jautājumi* (1940), J. Endzelīna rediģēti un V. Rūķes sakārtoti.

1936. gada 25. janvārī Latvijas Republikas izglītības ministrs Augusts Tentelis izdeva 20. rīkojumu par Valodas krātuves nodibināšanu pie Izglītības ministrijas un par A. Augstkalna iecelšanu krātuves pārziņa resp. vadītāja amatā. Līdz ar to bija radīta valsts institūcija valodas zinātniskai pētniecībai, bet A. Augstkalns ieguva ļoti svarīgu pienākumu *nastu*. Iepazīstinot sabiedrību ar Valodas krātuves uzdevumiem un darba virzieniem, viņš nosauca sešus: 1) latviešu sinonīmu vārdnīcas sagatavošana, 2) apvidvārdu vākšana, ar ko līdz šim bija nodarbojusies Folkloras krātuve, 3) vietvārdu vākšana, ko arī bija veikusi Folkloras krātuve, 4) izlokšņu pētīšana, 5) lingvistiskā atlanta

veidošana, 6) latviešu valodas pētīšanas institūta dibināšana. A. Augstkalns uzsāka vadīt Valodas krātuvi ar viņam raksturīgo lielo atbildības sajūtu.

Ar sinonīmu vārdnīcas gatavošanu Valodas krātuvē ir nodarbojusies E. Hauzenberga-Šturma, bet par apvidvārdu un vietvārdu vākšanu un kārtošānu, par savāktā materiāla pārņemšanu no Folkloras krātuves ir rūpējies pats krātuves vadītājs A. Augstkalns. Jau strādādams Folkloras krātuvē, viņš bija piedalījies šajos darbos: pārraudzījis baltu filoloģijas studentu darbu apvidvārdu vākšanā, kā arī pārbaudījis un noskaidrojis vietvārdu pareizrūnu un pareizrakstību krātuves izsūtītajās jautājumu lapās, ko bija izpildījuši Latvijas pagastu skolēni. Iesūtītajās lapās bija daudz neskaidrību un kļūdu, kas bija jāpamana, jānoskaidro un jāizlabo. A. Augstkalns rakstīja vēstules skolu pārzinīem vai skolotājiem un lūdza pārbaudīt skolēnu sniegtās ziņas un precizēt neskaidrības vietvārdos. Šīs vēstules 409 aploksnēs ir sakārtojusi A. Augstkalna rokrakstu pētniece, filoloģijas maģistre Ieva Breņķe (2007), un tās glabājas LU Latviešu valodas institūtā. Vēlāk, būdams Valodas krātuves vadītājs, A. Augstkalns vērtēja vietvārdu vākšanas procesu Latvijā, salīdzinādams to ar Lietuvas vietvārdu vākšanas praksi, kur galvenais ziņu sniedzējs bija skolotājs, nevis skolēns.

Izlokšņu pētīšanu Valodas krātuvē vadīja J. Endzelīns, un tajā piedalījās krātuves darbinieki, piemēram, Elfrīda Šmite, Velta Rūķe, Eduards Putniņš.

Kā Valodas krātuves pārzinim A. Augstkalnam daudz nācās darboties pareizrakstības jautājumu kārtošānā un divās pareizrakstības komisijās: 1937. gada 14. jūlijā ar izglītības ministra A. Tentēļa rīkojumu nodibinātajā un 1940. gada 20. februārī ar izglītības ministra J. Auškāpa rīkojumu apstiprinātajā. Šo komisiju darbības laikā tika pieņemti vairāki pareizrakstības grozījumi: 1938. gada 30. augustā, 1939. gada 5. jūlijā un 1940. gada 25. jūlijā. Bez tam Pareizrakstības komisija 1939. gadā uzdeva Valodas krātuvei izstrādāt pareizrakstības vārdnīcu.

A. Augstkalnu, tāpat kā lielu latviešu inteliģences un sabiedrības daļu, visvairāk satrauca 1938. gada pareizrakstības grozījumi, kuru apstiprināšanu A. Augstkalns ir nosaucis par smagu kultūras politikas kļūdu. Otra problēma, kas nomāca A. Augstkalnu, bija pareizrakstības vārdnīcas izdošana un tajā iekļaujamie problēmjautājumi. Viņš uzskatīja, ka vārdnīca ir jāizdod pēc iespējas ātrāk, jo tā nepieciešama praktiskajam darbam skolās. Taču šī vārdnīca tika izdota tikai 1942. gadā. To, cik ļoti A. Augstkalns raizējās par šo vārdnīcu, liecina viņa rokrakstu 37 lappusēs atrodamais vārdnīcā iekļaujamo vārdu saraksta uzmetums, kā arī 2 lappuses komentāru par latviešu pareizrakstības problēmām. Tajos izteikta neapmierinātība ar izveidojušos situāciju. A. Augstkalns uzskatīja: “Man liktos piemēriņgāk, ka Valodas krātuvei būtu zinātnisks latviešu valodas materiālu krāšanas, apstrādāšanas un pētīšanas mērķis. Pareizrakstības un citu valsts valodas lietu kārtošānai būtu paredzams

Īpašs Valsts inspektora postenis. [...] Rakstu valodā vajadzīgās kārtības un vienības labā nav svarīgi vienīgi likumi, priekšraksti un noteikumi, bet cilvēki un iestādes, kas par to rūpējas. Dažreiz labus un relatīvi pilnīgus spēkā esošus noteikumus ignorē un pārkāpj, dažreiz atsevišķas personas patvaļīgi rīkojas lietās, kur nav nekādu noteikumu.” (Au R, 2. mape (pareizrakstība), 1. l., 1. lp.). Pats A. Augstkalns daudz labprātāk gribēja nodarboties ar zinātnisko darbu, nevis ar praktisku valodas jautājumu kārtošānu.

A. Augstkalns vēlējās arī docēt Universitātē. Dokumenti viņa personas lietā Latvijas Valsts vēstures arhīvā stāsta par nesekmīgām vēlēšanām privātdocenta amatā 1940. gada aprīlī (LVVA, 7427. f., 13. apr., 98. l., 9. lp.). Tikai ar 1940. gada 1. oktobri A. Augstkalns pagaidām tika apstiprināts par lektoru Vēstures un filoloģijas fakultātē (LVVA, 7427. f., 13. apr., 98. l., 12. lp.) un sāka docēt leišu valodu. Diemžēl drīz Universitātes vadība izlēma, ka studentiem nav nepieciešams A. Augstkalna zinātniskais leišu valodas kurss baltistiem un ka noderīgāks būtu dzimta lietuvieša Ādolfā Raulinaiša praktiskais kurss.

Apstākļi Latvijā 1940. gada rudenī un A. Augstkalna trauslie nervi noveda viņu dziļā depresijā. 1940. gada 1. novembra naktī A. Augstkalns pats sevi aizdedzināja un pēc dažu stundu ciešanām mira.

A. Augstkalna zinātnisko interešu un darbības lauks bija plašs, viņa publicēto darbu tematika – daudzpusīga. Par to liecina arī dēla Jāņa sastādītā tēva darbu bibliogrāfija.

A. Augstkalna pirmie zinātniskie raksti, arī recenzijas, ir publicēti studiju laikā, 1927. gadā, izdevumā *Latvis*. Jau 1930. gadā A. Augstkalns ir sācis rakstīt par veclatviešu tekstiem, un šis pētījumu lauks ir kļuvis par galveno viņa dzīvē. Pēc studijām pie prof. Ģeruļa A. Augstkalns ar aizrautību nodevās arī lietuviešu seno tekstu pētīšanai. Viņa atradumi tika publicēti gan Latvijā, *Ceļos, Filologu Biedrības Rakstos, Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā, RLB Zinību Komisijas Rakstu krājumā*, gan citzemju izdevumos, piemēram, *Balticoslavica, Archivum philologicum, Studi Baltici, Zeitschrift für slavische Philologie, Indogermanische Forschungen*. Savu *pro venia legendi* darbu Latvijas Universitātē 1940. gada februārī A. Augstkalns arī veltīja leišu 1559. gada kristības formulāram, tā tulkotājam Martinam Mažvīdam. A. Augstkalna lielo veikumu veco tekstu pētīšanā pēc viņa publicētajiem darbiem ir mēģinājusi apcerēt LU studente Ineta Antone savā diplomdarbā (1990).

A. Augstkalns bija lietuviešu valodas, folkloras un literatūras pētnieks un docētājs. Lai veicinātu lietuviešu valodas apgūšanu, viņš sagatavoja un 1935. gadā publicēja mācību grāmatu *Leišu valodas elementi latviešu ģimnāzijai* (2. izdevums 1936. gadā). Viņa pētījums *Leišu dainu pantmērs* (1931) tika atzīts par izcilu, bet savu doktora disertāciju A. Augstkalns gribēja veltīt lietuviešu valodas vēsturiskajai fonētikai. Diemžēl tā netika uzrakstīta.

Kā jau iepriekš minējām, A. Augstkalns darbojās latviešu dialektoloģijā un izmantoja prof. J. Ģeruš kursos gūtās zināšanas. Viņš analizējis prof. K. Kundziņa devumu latviešu dialektoloģijā un fonētikā, rakstījis arī par Latgales izloksnēm. Protams, A. Augstkalns rakstos paudis savu viedokli par valodas kultūras un pareizrakstības jautājumiem. Viņš recenzējis ne tikai lingvistiskus, bet arī literārus darbus, sagatavojis K. Mīlenbaha un J. Endzelīna darbu bibliogrāfiju, rediģējis arī vācu–latviešu grāmatrūpniecības terminu vārdnīcu (1940). Kā atceras meita Rūta, viņš vienmēr redzēts strādājam.

Saīsinājumi

apr. – apraksts

f. – fonds

l. – lieta

lp. – lapa

Nepublicētie avoti

Au R – A. Augstkalna rokraksti LU Latviešu valodas institūtā

LVVA – Latvijas Valsts vēstures arhīva Latvijas Universitātes fonda mācībspēka A. Augstkalna personas lieta

Atsauces

Antone, Ineta. 1990.

A. Augstkalna ieguldījums latviešu valodniecībā. Diplomdarbs. Zin. vad. prof. M. Rudzīte. Rīga: LU Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas katedra.

Breņķe, Ieva. 2007.

Alvila Augstkalna rokraksti. Maģistra darbs. Zin. vad. doc. S. Kļaviņa. Rīga: LU Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedra.

Gerullis, Georg,

Christian Stang. 1933.

Hauzenberga-Šturma,

Edīte. 1991.

Rūķe-Draviņa, Velta. 1999.

Das Fischerlitauisch in Preussen. Kaunas.

Vēstules Jānim Rudzītim. 1946-1970. North Hollywood: Ramave. Atmiņas par Jāni Endzelīnu un studiju gadiem Latvijas Universitātē. *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 171-217.

Sarma Kļaviņa

Baltu valodu katedra

Latvijas Universitāte

Višvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija

sarmak@latnet.lv

Alvila Augstkalna piezīmes *Sīki novērojumi*

Alvila Augstkalna piezīmes *Sīki novērojumi* ar romiešu cipariem ir numurētas no I līdz XX un ietvertas Filologu biedrības rakstu 15., 17. un 18. sējuma, kas izdoti 20. gs. 30. gadu otrajā pusē – 1935., 1937. un 1938. gadā. To apjoms ir ļoti dažāds – sākot ar 4, 5 rindiņām (XIV novērojums FBR XVIII 192; IV n. FBR XV 85) un beidzot ar 6 lappusēm (VII n. FBR XVIII 186–191).

Arī saturiski šīs piezīmes ir dažādas un liecina par autora valodnieciskajām interesēm. Viens no A. Augstkalna darbības laukiem ir valodas vēsture, kuras nozīmi viņš ir īpaši izcēlis: „Valodas vēsture ir tas jaunais ierocis un tā mēraukla, kas mūsu dienu valodnieku padara drošāku spriedumā, nekā agrākie darbinieki varēja būt, un uzliek tam arī lielākus pienākumus.” (Augstkalns 1934: 12).

Filologu biedrības rakstu 18. krājumā A. Augstkalns ir publicējis savas piezīmes par vairākiem senākiem tekstiem, kas var būt saistošas to pētniekiem arī mūsdienās. A. Augstkalna uzmanības lokā ir dažāda senuma (17.–19. gs.) un dažāda satura teksti, piemēram, igauņu katoļu teksts – 1622. g. *Agenda parva* (XII n. FBR XVIII 191), Tēvreize (XX n. FBR XVIII 196; Jāņa Reitera tulkojums XIX n. FBR XVIII 195, 196), Heinriha Adolfa un viņa meitas bērēm (1686. gadā) veltīti sēru dzejoļi (XVI n. FBR XVIII 193, 194), daži latgaliešu rakstu avoti, piemēram, 1775. gada katehisms, fragments no nepazīstamas grāmatas (XI n. FBR XVIII 186–191). Šajās piezīmēs ir aplūkota tekstu valoda, atklātas kļūdainas formas, ietverti dažādi secinājumi. Piemēram, atsaucoties uz grāmatu *Agenda parva* un balstoties uz valodas īpatnībām, kas līdzīgas Georga Elgera darbos, A. Augstkalns ir secinājis, ka „domas, ka zudušie Elgera pirmizdevumi varbūt bijuši vācu ortogrāfijā, nu jāatmet. Elgers iegūst nopelnu, ka pirmais – agrāk par Manceli pratis labi apzīmēt (ar poļu ortogrāfijas paņēmieniem) latviešu līdzskaņus.” (FBR XVIII 191). Viņš arī konstatējis, ka J. Reitera Tēvreizes tulkojumā pats nav stingri ievērojis „savus jaunievedumus” ortogrāfijā (XIX n. FBR XVIII 195).

A. Augstkalna *Sīki novērojumi* liecina par autora kritisko attieksmi pret dažādiem izlokšņu pētīšanā izmantotajiem avotiem, to vidū arī tautasdziesmām. Viņa uzmanību ir saistījušas Georga Fridriha Bītnera un Augusta Bīlenšteina krājumos no viena novada ietvertās dziesmas, kas iespiestas vienkopus, „lai no tām varētu iepazīties ar izloksnēm”.

Atklājot 19 valodas īpatnības (piemēram, *i*-celmu daudzskaitļa datīva formas ar *-iem*, daudzskaitļa lokatīva formas ar *-ies*, verbus ar *-ēnāt* parastā *-ināt* vietā, prefiksu *da-*, prepozīciju *zam*), kas sastopamas Valmierā pierakstītās dziesmās, A. Augstkalns atzīst, ka tās būtībā rāda izloksni, ko lieto Madonas apkārtnē. To apstiprina arī dziesmu manuskriptos sastopamie, bet publicējumā

neminētie vietu resp. iedzīvotāju nosaukumi, piemēram, *Liezēra* liepas, *Līdēra* ozoliņi, *liezērieši*, *līdērieši*. Tādējādi, kā secinājis A. Augstkalns, A. Bīlenšteina kļūdas iemesls varētu būt tas, ka materiālus ir iesūtījis kāds augšzemnieks, dzīvodams Valmierā. Tālāk viņš ir skaidrojis resp. precizējis vairākas minētājās tautasdziesmās sastopamās formas, dažkārt norādījis uz to izplatību (piemēram, uz vienskaitļa ģenitīva formu *dadza*, *lāca*, *līca*, daudzskaitļa formu *dadzu*, *līcu* areālu, formu ar *c*, *dz* priekš *-ums* (*braucums*, *mērcums*, *jūdzums* u. c.) reģistrācijas vietām).

Šajos novērojumos A. Augstkalns ir apšaubījis it kā deminutīvu izskaņu *-iete* parastās *-īte* vietā vārdā *villāniešu*. Atrodot minētajos tautasdziesmu publicējumos vēl trīs citus piemērus ar šo izskaņu (*taurieti*, *nuorietniešu*, *cāliets*), A. Augstkalns pieļauj, ka „še laikam izpaužas kāda redaktora jeb cita pārrakstītāja noslīdējums rakstīšanas psihofizioloģijā”, turklāt, ja „Bīlenšteina rokrakstos lietota arī tā ortografija, kas viņa gramatikās, tad *-ie-* var būt radies, neskaidru *i* punktu izlasot par *ī* zīmi”. (VII n. FBR XVII 98–102).

Izsekodams konkrētiem vārdiem dažādos avotos, A. Augstkalns ir norādījis uz divām kļūdām Jāņa Kauliņa pierakstīto Sausnējas pasaku publicējumos. Tā Jāņa Endzelīna darbā *Lettische Grammatik* (Endzelin 1922: 131) vārda *atzinu'se* vietā ir minēts *atdzinuse* ‘atzinusi’. Bet otrajā pasakā Ansis Puškaitis kļūdiņies vārdā *dūzuot*, kas no Kārļa Mīlenbaha vārdnīcas būtu izņemams. Tā vietā citā iespiedumā ir ticama verba *dūšuot* forma *dūšuojis* [ar iespējamu nozīmi ‘gudrojis, prātojis’ – B. B.] (XVII n. FBR XVIII 194, 195).

Iepazīstoties ar kādas skolnieces latgaliešu rakstu valodā pierakstītas pasakas rokrakstu, A. Augstkalns ir atzinis par neprecīzu EH I 1 minēto šķirkli *abeji* – tā vietā dodams šo vārdu ar nedrošu patskani *e* (XIII n. FBR XVIII 191).

Minētās piezīmes tāpat liecina, ka A. Augstkalns ir centies izmantot arī rokrakstus, kas nereti atklāj gan drukas kļūdas, gan arī neattaisnojamus labojumus.

Vairākās piezīmēs A. Augstkalns ir norādījis uz citām K. Mīlenbaha vārdnīcā un tās papildinājumos pamanītajām kļūdām. Viņš, piemēram, ir rosinājis pievērst uzmanību divskanī *ie* vārdu otrajā zilbē: tā ME III 250 citātā no Viļa Plūdoņa darba formas *piegāzes* (sniegs) vietā dots *piegāzies* (sniegs), bet ME III 489 citātā no Kārļa Skalbes pasakas – (aiz) *raudām* vietā *raudiem* (IX n. FBR XVIII 185).

A. Augstkalns ir centies pamatot ME II 622 reģistrētā verba *mētruotiēs* (‘sich mit einer unnützen Arbeit abgeben’) un substantīvu *mētris* (‘ein Schwachsinniger, Schwächling’), *mētrs*² (‘ein Schimpfwort’) saistību, kā arī skaidrot verba cilmi. Tā kā ar to pašu nozīmi lieto vārdus *bābuoties*, *veceņoties*, viņš pieļauj, ka arī *mētruoties* „ir kāds vecāks atvasinājums no *mātes* celma tāpat kā *mētra* un *Mētraine*” un no tā savukārt darināti substantīvi

– nenoteiktas nozīmes nicīgi apzīmējumi. A. Augstkalns turklāt ir arī aicinājis personas, kas šos vārdus dzirdējušas, papildināt vārdnīcas nepilnīgos datus (XVIII n. FBR XVIII 195). EH I 810 pie vārda *mētruotiēs* ir dota norāde uz A. Augstkalna piezīmi FBR un šķirkliis *mētrs*² papildināts ar vārda cilmes iespējamu skaidrojumu: „etwa zu li. *mētra* ‘*pamēkla*, Gespenst’?”

Vairākas kļūdas A. Augstkalns ir pamanījis materiālos, kas K. Mīlenbaha vārdnīcā un tās papildinājumos doti ar atsauci uz Jākoba Benjamina Fišera 1778. gadā Leipcigā publicēto Vidzemes dabaszinātņu grāmatu (*Versuch einer Naturgeschichte von Livland*) vai arī kas rodami šās grāmatas materiālu pārpublicējumos. Viņš ir sniedzis īsas ziņas par šā darba vēsturi, kas nedod drošu atbildi uz jautājumu, vai ir izmantots tieši minētais izdevums. Tajā ir iesaistīti, piemēram, J. Langes vārdnīcas materiāli, bet nav zināms, kas devis citus nosaukumus, no kuriem vairāki ir kļūdaini. Piemēram, nepamatoti K. Mīlenbaha vārdnīcā ir ievietots vārds *norka* (‘der Nörz, Sumpfotter’ ME II 752), jo J. B. Fišera darbā ir norādīts, ka dzīvnieks krieviski saucas *norka*, bet tā latviskais nosaukums nav minēts.

Pārbaudot dažādus avotus (arī minēto J. B. Fišera darbu), A. Augstkalns visai ticami ir pamatojis, ka kļūda ir vārds *serns* (‘der Hermelin (foetorius erminea L.)’ ME III 820), kas ir no vārdnīcas izmetams. Jāpiebilst, ka šim vārdam J. Endzelīns pievienojis hipotētisku etimoloģiju, tāpēc vietā ir A. Augstkalna novēlējums: „lai Dievs nedod tam iekļūt etimologu dzelzs inventārā!” (X n. FBR XVIII 185, 186).

Šķirkli *ecināt* ‘hetzen’ (vārds reģistrēts Dundagā ME I 565) A. Augstkalns ir papildinājis ar Ernesta Dinsberģa darbā sastopamo, iespējams, pirmo nozīmi ‘kaitināt, kacināt (necken)’ un verbu hipotētiski saistījis ar interjēciju *ec!* (kas savukārt varbūt radusies no *edz!* ‘redzi’), apšaubot J. Endzelīna nedroši izteikto pieļāvumu, ka *ecināt* aizgūts no vācu *hetzen* (II n. FBR XV 79).

Lielākā daļa A. Augstkalna K. Mīlenbaha vārdnīcā pamanīto kļūdu tās papildinājumos ir uzrādīta attiecīgajos šķirkļos, dodot atsauci uz publicējumu konkrētajā FBR krājumā, piemēram, šķirklī *taurietis* (EH II 669): „s. dazu Augstkalns FBR. XVII, 102”. Tātad J. Endzelīns tās ir akceptējis. Tiešā veidā savu atbalstu A. Augstkalna domai, risinājumam J. Endzelīns ir ietvēris kādā parindē. Proti, A. Augstkalns Jāņa Langija vārdnīcā tikai vienā vietā ‘ādģēra’ nozīmē pamanīto neparasto un grūti vērtējamo formu *Ahd≈ģährft* sliecas skaidrot šādi: „Vienkāršākā izeja būs pieņemt pārrakstīšanas kļūdu, kādu rok-rakstā ļoti daudz .. un lasīt: *Ahd≈ģährß*, t. i., *ādģēr[i]s*.” Savukārt J. Endzelīns aiz vārda *Vienkāršākā* ir devis zvaigznīti, resp., norādi uz parindi, kurā pievienojas A. Augstkalnam: „Paradis izteikties gluži vientiesīgi, teikšu ar te, ka autora minētā izeja man šķiet vienīgā iespējamā.” (VIII n. FBR XVII 162). Šajā J. Endzelīna citātā vārds *vientiesīgi*, kā redzams, lietots ar nozīmēm ‘at-

klāti, vaļsirdīgi; godīgi', kas reģistrētas senākās vārdnīcās, arī izloksnēs (sk. ME IV 666), bet mūsdienu literārajā valodā nav sastopamas.

Novērojumos A. Augstkalns ir ietvēris arī dažas lietuviešu valodas formas, kas atklāj viņa interesi un zināšanas par lietuviešu valodu. Pēc Veltas Rūķes-Draviņas (1989: 37, 34) atmiņām, A. Augstkalns „bija pirmais īsti spējīgais latviešu valodnieks, LU absolvents”, ko universitāte komandēja studiju braucienos uz Lietuvu, arī Vāciju, un viens no viņa darbības laukiem bija arī latviešu un leišu valodas un kultūras kopības veicināšana.

Savu piezīmju kopu, piemēram, A. Augstkalns ir aizsācis ar lietuviešu pirmā dzejnieka uzvārda apceri, noraidot 20. gs. 30. gadu otrajā pusē ieviesušos formu *Duonelaitis* (kas, kā pieļauj A. Augstkalns, pieņemta, iedomājoties, ka uzvārds atvasināts no maizes nosaukuma *duona*). Tā šo vārdu 1908. gadā rakstījis arī Kazimiers Būga, bet beidzamos gados (acīmredzot ar zināmiem argumentiem) to aizstājis ar *Donelaitis*. A. Augstkalns šo uzvārdu saista ar krievu personvārdu *Данило* (I n. FBR XV 18). Mūsdienās, kā zināms, lietuviešu valodā tiek lietota A. Augstkalna atbalstītā forma *Donelaitis*.

Atsaucoties uz Simona Daukanta valodā sastopamo vārdu *prigule* un reizē apšaubot priedēkļa formu *pri-*, kā arī meklējot atbildi uz jautājumu, vai *pri-* ir sastopams neverbālos atvasinājumos, A. Augstkalns ir centies klīdināt šaubas par to, vai latviešu *pieguļa* tiešām nozīmē ‘gulēšanu pie zirgiem’, un uzsvēris, ka vārda pirmais elements ir prepozīcija *pie* (III n. FBR XV 79).

Atzīstot, ka Prana Skardžus 1935. gadā Kauņā izdotais darbs *Daukšos akcentologija* „ir ļoti vērtīgs materiāla sakopojums leišu akcenta studijām vispār”, A. Augstkalns ir ne tikai pievērsis uzmanību Daukšas tekstā uz burtiem *a* un *i* sastopamajiem akcentiem (resp., *á, î*), kam, pēc viņa domām, „nav nekādas vērtības”, bet arī *á* skaidrojis ar tā laika poļu rakstības (kur lietoja divus *a – a* un *á*) ietekmi un burtliču resp. korektoru neuzmanību. Tāpēc A. Augstkalns ir secinājis, ka „gadījumos, kur mostas kādas šaubas par akcentu, .. var neievērot *á* un .. *î* burta liecību; šaubas, vai šie burti ir akcenta liecinieki, nebūs gluži liekas arī vienā otrā vietā, kur zīmes neliekas absurdas” (V n. FBR XV 141).

A. Augstkalns ir apšaubījis krītošo intonāciju (akūtu) vārdā *ranka*, ko Fridrihs Kuršaitis fiksējis Papiļē un uz kuru J. Endzelīns (bez vēsturiska izskaidrojuma) ir raudzījies ar uzticību (FBR XVII 10). Viņš minējis piemērus, kas liecina, ka F. Kuršaitis ne vienmēr ir precīzi atzīmējis svešāku izlokšņu formas, un skaidrojis, kā pierakstos varēja rasties forma *ranka* ar akūtu. To apšaubīt, pēc A. Augstkalna domām, rosina arī Buividžos konstatētā neparastā forma *ránka* (ar'), uz kuru atsaucies K. Būga, kas arī ir laikam kļūdaina un ko nav atzīmējis, pētot Buividžu izlokšni, R. Gotjo (XV n. FBR XVIII 192).

Dažās piezīmēs A. Augstkalns ir ietvēris jautājumu par konkrētu vārdu resp. formu. Piemēram, viņš ir aicinājis sniegt verba *pul* (sastopams A. Puškaiša apkopoto pasaku 7. sējuma manuskriptā teikumā: *meitas tie* (= pusbrāļi) *gan uzvelk, bet varoni atstāj apakšzemē, lai pul*) nenoteiksmes formu, kā arī nozīmi (XIV n. FBR XVIII 192). Piebilstams, ka šis jautājums ar atsauci uz FBR ir dots arī K. Mīlenbaha vārdnīcas papildinājumos – *pulēt* (??): III p. prs. *pul „?”* (EH II 323).

Jāsecina, ka A. Augstkalns 20. gs. 30. gadu otrajā pusē līdzās J. Endzelīnam ir aktīvs dažādu valodas jautājumu risinātājs ar plašu redzesloku un zināšanām, argumentējot savus novērojumus un hipotēzes. Tāpat kā J. Endzelīna publicētās neskaitāmās piezīmes un Annas Ābeles *Fonētikas sīkumi* arī A. Augstkalna *Sīki novērojumi* apstiprina aksiomu, ka valodā sīkumu nav.

Dažāda satura sīku novērojumu publicēšanu kādā no latviešu valodnieciskiem izdevumiem būtu vēlams turpināt arī mūsdienās. It īpaši nepieciešamas piezīmes, fakti, precizējumi, kas saistās ar tālākā nākotnē iecerētiem, veicamiem fundamentāliem darbiem, kā, piemēram, apvienoto izlokšņu vārdnīcu. Šā izdevuma veidošanā nozīmīgs ir ikviens (kaut arī neliels) papildinājums, precizējums, kas pētniekam var šķist nepietiekams plašākam apcerējumam. Izlokšņu leksikas apzināšanā, kas joprojām ir aktuāls valodnieku uzdevums, kā arī sistematizēšanā, piemēram, svarīgi ir fiksēt līdz šim neregistrētus vārdus, formas, nozīmes, sniegt ziņas par vārdu izplatību, cilmi.

Avoti

- EH Endzelīns, Jānis; Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mühlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1. sēj. Rīga: Kultūras fonds, 1934–1938; 2. sēj. Rīga: Grāmatu apgāds, 1946.
- FBR *Filologu biedrības raksti*. 1.–20. sēj. Rīga: 1921–1940.
- ME Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēj. Rīga: Kultūras fonds, 1923–1932.

Literatūra

- AUGSTKALNS, ALVILS. 1934. *Mūsu valoda, viņas vēsture un pētītāji*. Rīga: Valters un Rapa.
- ENDZELIN, JĀNIS. 1922. *Lettsche Grammatik*. Riga: A. Gulbis.
- RŪKE-DRAVIŅA, VELTA. 1989. Ramaves dibinātajam ALVILAM AUGSTKALNAM 1987. g. būtu bijis 80. *Ceļi*. XVIII. 33–52.

Brigīta Bušmane
 LU Latviešu valodas institūts
 Akadēmijas laukums 1
 LV-1050 Rīga, Latvija

Nepilnīga Alvila Augstkalna darbu bibliogrāfija¹

1927

1. Atbilde skolotājai A. Viducei. — *Latvis*, 1927, nr. 1734., 7. lpp.
2. Nākotnes valoda. — *Latvis*, 1927, nr. 1649., 7. lpp.
3. Pareizrakstība un pareiza izruna. — *Latvis*, 1927, nr. 1601., 4. lpp.
4. Platā ē skaņa. — *Latvis*, 1927, nr. 1619., 4. lpp.
5. Uzvārdu reforma. Piezīmes instrukcijai par uzvārdu rakstīšanu. — *Latvis*, 1927, nr. 1756., 5. lpp.
6. Vīrs un vārds. — *Latvis*, 1927, nr. 1652., 5. lpp.

1928

7. *Rec.*: Apsīšu Jēkabs. Kā man rakstīt. — *Izglītības ministrijas mēnešraksts*, 1928., nr. 5/6., 605.–608. lpp.
8. *Rec.*: Zālītis Atis. Monogrāfija par Jurjānu Andreju. — *Brīvā zeme*, 1928., nr. 227., 3. lpp.

1930

9. Etimoloģijas un sīkumi. — *Filologu biedrības raksti*, 10., 1930., 112.–115. lpp.
10. Novērojumi par izlokšņu aprakstiem. Filologu biedrības rakstu desmit sējumi 1921.–1930. — *Izglītības ministrijas mēnešraksts*, 1930., nr. 9., 195.–212. lpp.
11. Par vecajām tēvreizēm. — *Izglītības ministrijas mēnešraksts*, 1930., nr. 3., 309.–311. lpp.
12. Piezīmes par veclatviešu rakstiem. — *Filologu biedrības raksti*, 10., 1930., 97.–112. lpp. [Papild.: sk. 1931 – Pro domo sua.]
13. Veclatviešu rakstu apraksts. — *Rakstu krājums, Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas izdots*, 20., 1930., 92.–137. lpp. [Papild.: sk. 1931 – Pro domo sua.]

1931

14. Latviešu rakstu valodas trīssimts gadi. — *Jaunākās Ziņas*, 1931., nr. 270.
15. Leišu dainu pantmērs. — *Ceļi*, 1., 1931., 17.–45. lpp.

¹ Trūkst ziņu par 1939. un 1940. gadu, par ārzemju publikācijām līdz 1932. gadam.

16. Pro domo sua. [Papildinājumi un labojumi rakstiem: Piezīmes par veclatviešu rakstiem FBR 10., 97. — 112.; Veclatviešu rakstu apskats RLB RKr., 20., 92.–137.] — *Ceļi*, 1., 1931., 16., 45., 63., 67. lpp. *Par rakstu*: Blese E. Pro domo sua. (Piezīme A. Augstkalna aizrādījumam.) — *Izglītības ministrijas mēnešraksts*, 1931., nr. 1., 102. lpp.
17. Šis un tas. — *Filologu biedrības raksti*, nr. XI., 1931., 47.–51. lpp. *Par rakstu. Rec.*: W. Janson. — *Balticoslavica*, 1., 1933., 157. lpp.
18. Valodas jautājumi. — *Burtnieks*, 1931., nr. 1., 63.–67. lpp., nr. 3., 241.–243. lpp., nr. 5., 440.–443. lpp., nr. 8., 717.–721. lpp.
19. *Red.*: *Ceļi*. 1. *Rakstu krājums docenta L. Bērziņa sešdesmitās dzimšanas dienas piemiņai*. Red. Alv. Augstkalns. — R., Ramave, 1931., 80 lpp.
20. *Rec.*: Altlettische Sprachdenkmäler in Faksimilendruken. hrsg. Von August Günther. Bd. 1.–2. Heidelberg, 1929. — *Izglītības ministrijas mēnešraksts*, 1931., nr. 5./6., 612.–614. lpp.
21. *Rec.*: Rakstu krājums. Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas izdots. 20. krāj. R., 1930. — *Izglītības ministrijas mēnešraksts*, 1931, nr. 3., 323.–325. lpp.
22. *Rec.*: Sudrabu Edžus. Dullais Dauka. — *Izglītības ministrijas mēnešraksts*, 1931., nr. 10., 324.–332. lpp.

1933

23. J. Endzelīna raksti. [Bibliogrāfija 1897.–1932.] — Grām.: *Filoloģijas materiāli*. — R., Ramave, 1933., 5.–18. lpp.
24. Jauns vecleišu teksts. Katoļu grēku sūdzības formulārs no 17. g. s. Sākuma. — *Archivum philologicum*, 4., 1933., 108.–122. lpp.
25. Dr. K. Kundziņš latviešu dialektoloģijā un fonētikā. — *Ceļi*, 3., 1933., 55.–56. lpp.
26. Kārļa Mīlenbaha raksti. [Bibliogrāfija.] Grām.: *Filoloģijas materiāli*. — R., Ramave, 1933., 18.–23. lpp.
27. Mūsu vecie raksti. — Grām.: *Filoloģijas materiāli*. — R., Ramave, 1933., 41.–58. lpp.
28. Teika par Šķībusta kalēju. — *Daugava*, 1933., nr. 5., 453.–457. lpp.

1934

29. Baltische Miscellen. — *Studi baltici*, 4., 1934./35., 63.–71. lpp.
30. Duru kāja. — *Filologu biedrības raksti*, 14., 1934., 119. lpp.
31. Kāds senu laiku notikums un raksts. Jauns veclatviešu teksts. — *Ceļi*, 4., 1934., 65.–72. lpp.

32. *Mūsu valoda, viņas vēsture un pētītāji*. — R., Valters un Rapa, 1934., 31 lpp. *Par izdevumu: Rec.: J. Ķelpe*. — *Zemgales Balss*, 1934., nr. 260., 4. lpp. *Rec.: Jēkabs Roze (Līgotņu Jēkabs)*. — *Burtnieks*, 1934., nr. 11., 892. lpp.
33. Papildinājums 53. un nāk. l. p. — *Filologu biedrības raksti*, 14., 1934., 116.–119. lpp.
34. Personu maiņas savādība Latgales izloksnēs. — *Filologu biedrības raksti*, 14., 1934., 53.–55. lpp.
35. Vecs 51. psalma tulkojums. Jauns veclatviešu teksts. — *Izglītības ministrijas mēnešraksts*, 1934., nr. 10., 346.–354. lpp.
36. *Rec.: Brenszteja M. i Otrebski J. Dajny litewskie, zapisane prez A. Mickiewicza. Wilno, 1927.* — *Balticoslavica*, 2, 1934., 360.–364. lpp.
37. *Rec.: Jasēns K. Lielās Franču revolūcijas atskaņas Latvijā.* — *Burtnieks*, 1934., nr. 5., 411.–412. lpp.
38. *Rec.: Svešvārdu vārdnīca. Sakārt. Ed. Ozoliņš. Red. J. Endzelīns. 2. pārlab. un papild. izd. R., Gulbis, 1934.* — *Students*, 1934., 6. martā.
39. *Rec.: Šmits Pēteris. Ievads valodniecībā. R., Valters un Rapa. 1934.* — *Burtnieks*, 1934., nr. 6., 494.–495. lpp.
40. *Tulk.: Tums J. (Vaižgants). Leiši Rīgā.* — *Burtnieks*, 1934., nr. 9., 721.–723. lpp.

1935

41. Aizmirsts latviešu sakāmvārdu un mīklu krājums. — *Ceļi*, 6., 1935., 169.–202. lpp.
42. Astoņpadsmitā gadu simteņa apsveikuma dzejolis. (1729. g.) Līdz ar piezīmēm par latgaliešu rakstniecības sākumu. — *Ceļi*, 5., 1935., 42.–48. lpp.
43. Ant. Baranauskas. — *Burtnieks*, 1935., nr. 2., 155. lpp.
44. Skats Doku Atis mākslinieka darbnīcā. — *Daugava*, 1935., nr. 6., 558.–560. lpp.
45. Jauni atradumi no Vidzemes zviedru laikiem. (Jāņa Strauberga pētījumi). *Burtnieks*, 1935., nr. 5., 410.–411. lpp.
46. *Leišu valodas elementi latviešu ģimnazijai.* — R., Ramave, 1935., 36 lpp.
47. *Lit. motè.* — *Indogermanische Forschungen*, 53, 1935., 195. lpp. *Par rakstur: Hermann Ed. Litauisch motè (Ergänzungen zu seinem und Augstkalns' Ausführungen...)* — *Indogermanische Forschungen*, 55., 1937., 129.–130. lpp.
48. A. Mickevičiaus užrašytosios lietuviškos dainos. — *Židinys*, 21., 1935., 29.–33. lpp.

49. *Latvijas zinātne un literatūra, 1931. g. Periodikā iesp. rakstu sistem. rādītājs*. Sast. Alvils Augstkalns. Red. Mārtiņš Stumbergs. — R., Valsts b-ka, 1935., 513 lpp. *Par izdevumu. Rec.:* (Anonims.) — *Ekonomists*, 1936., nr. 11/12, 44. lpp.; *Rec.:* E. M. — *Militārais apskats*, 1936., nr. 5., 1039. lpp.
50. Neievēroti latviešu folkloras materiāli. — *Daugava*, 1935, nr. 9, 978-980. lpp.
51. Papildinājumi IMM 1934. nr. 10, 346.–354. lpp. manam rakstam “vecs 51. psalma tulkojums”. — *Ceļi*, 5., 1935., 57. lpp.
52. Pirmie latviešu teksti un grāmatas (...1530.–1630...). — Grām.: *Latviešu literatūras vēsture*. 2. sēj. — Rīga, Literatūra, 1935., 21.–40. lpp.
53. Seno latviešu vēsturiskie personu vārdi. — *Burtnieks*, 1935., nr. 9., 692.–699. lpp., nr. 11., 839.–845. lpp.
54. Sīki novērojumi. I–VI. — *Filologu biedrības raksti*, 15., 1935., 18., 79., 85., 141., 200. lpp.
55. Smulkūs pastebėjimai. — *Archivum philologicum*, 5., 1935., 149.–159. lpp.
56. 350 gadu no latviešu grāmatniecības sākuma. (Pirmā latviešu valodā iespīestā grāmata). — *Burtnieks*, 1935, nr. 4., 337.–338. lpp.
57. Valodas piezīmes jaunajiem zvērestu tekstiem. — *Ceļi*, 5., 1935., 76.–78. lpp.
58. Vēl viens zvēresta teksts. — *Ceļi*, 5., 1935., 79. lpp.
59. Wens stippers pils gir muse Dewes. (M. Lutera dziesmas “Dievs Kungs ir mūsu stipra pils” 16. g. s. rokraksts). — *Ceļš*, 1935., nr. 1., 28.–33. lpp.
60. Leišu literatūras un kultūras žurnāls. «Židinys». — *Daugava*, 1935., nr. 4., 373.–375. lpp.
61. Zur baltischen Lehnwörterkunde. — *Zeitschrift für slavische Philologie*, 1935., nr. 12., 105.–109. lpp. *Par izdevumu. Rec.:* A. Vaillant. *Revue des études slaves*, 15., 1935., 237. lpp.
62. Straubergs Jānis. Jaunatrastais garīga satura rokraksts Stokholmā. (XVII g. s. beigās). Teksti, analīze, pielikumi. (Ar cand. phil. A. Augstkalna piezīmēm.) — *Ceļi*, 6., 1935., 209.–248. lpp.
63. *Rec.:* Altmann Julius. Beiträge zum Sprichwörter und Rätselsehats der Letten. — *Daugava*, 1935., nr. 9.
64. *Rec.:* Ancītis Kr. un Kurcalts K. Latviešu pareizrakstība. R., Valters un Rapa, 1936. — *Jaunākās Ziņas*, 1935., nr. 235.
65. *Rec.:* Ragusala Vald. Sieviešu uzvārdu rakstība latviešu valodā. — *Burtnieks*, 1935., nr. 2., 167.–168. lpp.
66. *Rec.:* Valodas prakses jautājumi. Sakārt. P. Ozoliņš. Red. J. Endzelīns. 2. iesp., R., Ramave, 1935. — *Burtnieks*, 1935., nr. 12., 988. lpp.

1936

67. Ieraksti Rehehuzena gramatikas (1644) Upsalas eksemplārā. — *Filologu biedrības raksti*, 16., 1936., 130.–138. lpp.
68. Latviešu fragmenti 17. g. s. beigu Liepājas aktīs. — Grām.: *Veltījums Izglītības ministrijai un prof. Augustam Tentelim*. — R., Ramaves apgāds, 1936., 115.–144. lpp.
69. Latviešu valodas krātuves darbs un uzdevumi. (Informācija). — *Latvijas Kareivis*, 1936., nr. 88 (4743), 1. lpp.
70. *Leišu valodas elementi latviešu ģimnazijai*. 2. iesp. — R., Ramave, 1936, 36 lpp.
71. *Rec.*: Latviešu pareizrakstības vārdnīca. Sakārt. Ed. Ozoliņš. Red. J. Endzelīns. 4. papild. izd. R., Gulbis, 1936. — *Sējējs*, 1936., nr. 10., 1132.–1133. lpp.

1937

72. Divu anōnīmu gramatiku autori. — *Bibliotekārs*, 1937., nr. 3., 48.–50. lpp.
73. Latviešu humanitārā zinātne. Valodniecība. — Grām.: *Latviešu literātūras vēsture*. 6. sēj. — R., Literātūra, 1937., 355.–365. lpp.
74. Lituano *do*. — *Studi baltici*, 6., 1937., 99.–103. lpp. *Par rakstu*. *Rec.*: A. Vaillant. — *Revue des études slaves*, 17., 1937., 97. lpp.
75. Sīki novērojumi. VII–VIII. — *Filologu biedrības raksti*, 17., 1937., 98.–102., 162. lpp.
76. Šķietamais vecākais katoļu evaņģēliju tulkojums latviešu valodā 1587. g. — *Bibliotekārs*, 1937., nr. 4., 75.–76. lpp.
77. Tilžēs lietuvīu burtai XVI a. teismo aktuose. — *Tautosakos darbai*, 3., 1937., 239.–243. lpp.

1938

78. Blaufūsa „Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu” (1753.). — *Latvijas Vēstures institūta žurnāls*, 1938, nr. 4, 677.–696. lpp.
79. Dažas 16. g. s. Rīgas raganu un burvju prāvas ar latviešu fragmentiem. — Grām.: *Tautas vēsturei*. — R., Gulbis, 1938., 167.–197. lpp.
80. XVII g. s. lūgsnas. — *Filologu biedrības raksti*, 18., 1938., 162.–177. lpp.
81. Sīki novērojumi. IX–XX. — *Filologu biedrības raksti*, 18., 1938., 185.–196. lpp.

1940

82. Atjaunotā latviešu pareizrakstība. — *Padomju Latvija*, 1940., 10. aug.
83. *Red.*: Auziņš A., Kleinbergs F. un Plostnieks P. *Vāciski-latviski grāmatrūpniecības termini*. Red. A. Augstkalns, — R., Latv. grāmatrūpn. arodu sav-ba, 1940., 86 lpp.

1947

84. *Leišu valodas elementi*. 3. iesp. — Trimdā [Vācijā] Latviešu lietuviešu vienības izdevums, 1947, 36 lpp.

Sastādījis Jānis Augstkalns

IZDOŠANAS PRINCIPI

1. Izdevuma tematika

Baltu Filoloģija (BF) publicē pētnieciskus darbus visās baltu valodniecības jomās. Tiek pieņemti arī raksti par citu tematiku, kas var interesēt baltistus. Gaidīti tiek arī pārskata raksti, kas aplūko pētniecības stāvokli noteiktās baltistikas nozarēs.

2. Vērtēšana

Visus rakstus, kas iesniegti publicēšanai, izvērtē anonīmi, un tiem jābūt sagatavotiem tā, lai autora identitāte nav atklāta ne tekstā, ne bibliogrāfiskajās norādēs. Manuskriptus lasa vismaz divi vērtētāji, kas iesaka to pieņemt vai noraidīt, norādot īpašus iemeslus savam lēmumam.

3. Valoda

BF publicē rakstus latviešu, lietuviešu, angļu un vācu valodā. Autoriem, kuriem raksta valoda nav dzimtā, jā rūpējas, lai viņu manuskripti būtu valodas ziņā sakārtoti jau pirms to iesniegšanas.

4. Manuskripta forma

Autori ir aicināti iesniegt redakcijai divus manuskripta eksemplārus. Titullapā jānorāda raksta nosaukums, autora pilns vārds un akadēmiskā piederība. Katram pētnieciskajam rakstam jāpievieno kopsavilkums angļu valodā (līdz 250 vārdiem), kas atspoguļotu satura būtību. Autori ir aicināti kopā ar manuskriptu iesūtīt tā tekstu arī disketes formātā. Manuskripti ir jādrukā ar divu intervālu lielu atstarpi. Cik vien iespējams, jāizvairās no norādēm parindēs. Tabulas, diagrammas un kartes iesniedzamas, tās numerējot un nosaucot, uz atsevišķām lapām manuskripta beigās. Tekstā jābūt atsaucēm un jānorāda to aptuvena vieta. Valodu piemēri tekstā jānodod kursīvā, kam nepieciešamības gadījumā seko tulkojums vai skaidrojums, kas rakstāms starp apvērstiem komatiem.

5. Atsauces

Atsauces tekstā ir jānodod minot autora/redaktora uzvārdu, izdošanas gadu un vajadzīgo lappuses numuru, piemēram, (Rudzīte 1964: 15). Ja ir atsauces uz vairāk nekā vienu tā paša autora publikāciju vienā gadā, aiz gada skaitļa jāpievieno burti *a*, *b*, utt. Ņemot vērā kontekstu, vai nu visai atsaucei, vai tikai

gadām un lappusei jābūt iekavās. Literatūras sarakstā ir norādāmi visi darbi, uz kuriem atsaucies autors. Citi darbi sarakstā nav ievietojami. Literatūras saraksts ir kārtojams alfabēta secībā pēc autoru /redaktoru uzvārdiem, norādot pilnu bibliogrāfisko informāciju. Piemēri:

Monogrāfija:

Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.

Rakstu krājums:

Blinkena, Aina. (ed.). 1997. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolffam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.

Sējums sērijā:

Schmalstieg, William R. 2000. *The Historical Morphology of the Baltic Verb*. Washington: Institute for the Study of Man. (Journal of Indo-European Studies. Monograph No. 37)

Raksti žurnālos un rakstu krājumos:

Lagzdīņa, Sarmīte. 1998. Adverbien, Präpositionen oder Halbpräpositionen? *Linguistica Baltica* 7, 151–166.

Rudzīte, Marta. 1997. Izloksne vietvārdos. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolffam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. 247–259.

PUBLICATION POLICY

1. Subject matter

Baltu Filoloģija (BF) publishes research studies in all areas of Baltic linguistics. Papers on non-Baltic subjects of interest to Balticists may also be considered. Review articles (longer analytical essays or broad surveys of research in specific areas) are also welcome.

2. Evaluation

All articles submitted for publication are reviewed anonymously and should be presented in such a way that the author's identity is not revealed either in the body of the manuscript nor in bibliographic references. Manuscripts are read by at least two evaluators, who recommend acceptance or rejection, giving specific reasons for their decision.

3. Language

BF publishes contributions in Latvian, Lithuanian, English and German. Authors whose language of contribution is non-native are encouraged to have their manuscript reviewed for language before submission.

4. Manuscript format

Contributors are requested to send two copies of the manuscript. The title page must contain the title and the author's name and affiliation. Each manuscript should be accompanied by an English abstract (max. 250 words), summarizing the conceptual content of the article. Authors are encouraged to send diskettes along with hard copy manuscripts. Manuscript texts should be double-spaced. Footnotes should be avoided unless absolutely necessary. Tables, diagrams and charts should appear on separate sheets at the end of the manuscript, numbered consecutively and titled. Reference must be made in the text and approximate position indicated. Language examples in the body of the text should be italicized and when necessary followed by the gloss, which is to be enclosed between single inverted commas.

5. References

References are cited in the text by giving the name of the author/editor, year of publication, and the page reference, e.g. (Rudzīte 1964: 15). If more than one article by the same author from the same year is quoted, *a*, *b*, etc. should

follow the year. The context determines whether all of the above information, or all minus the author's name, should be in parentheses. The reference section should include all works referred to in the text and these works only. They are to be listed in alphabetical order by author/editor, with complete bibliographical details. Examples:

Monograph:

Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība. Stang, Christian S. (1966). *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.

Edited collection:

Blinkena, Aina (ed.) 1997. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.

Volume in a series:

Schmalstieg, William R. 2000. *The Historical Morphology of the Baltic Verb*. Washington: Institute for the Study of Man. (Journal of Indo-European Studies. Monograph No. 37)

Articles in journals and collections:

Lagzdīņa, Sarmīte. 1998. Adverbien, Präpositionen oder Halbpräpositionen? *Linguistica Baltica* 7, 151–166.

Rudzīte, Marta. 1997. Izloksne vietvārdos. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. 247–259.

BALTU FILOLOĢIJA
XVI (1/2) 2007
Baltu valodniecības žurnāls
Redaktors Pēteris Vanags
Iespiests SIA "Latgales druka"

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas iela 5, Rīga, LV-1010
Tālrunis: 7034535